

ХАН КУБРАТ

Мусагит
Хабибулин

ВЕЛИЧИЕТО
НА ФАНАГОРИЯ

ПРОСВЕЩЕНИЕ

МУСАГИТ ХАБИБУЛИН ХАН КУБРАТ ВЕЛИЧИЕТО НА ФАНАГОРИЯ

Превод: Гургана Стойчева

chitanka.info

Великият хан на българите Кубрат е изправен пред неумолимия ход на историята: неговата млада, но богата държава трябва да оцелее в обкръжението на врагове, които я дебнат — коварният византийски император, амбициозният тюркски хаган и алчният хазарски бек. Не толкова явно, но не по-малко заплашително настъпват нова религия, нов начин на живот, нови разбирания, но с тях идва и старостта. Ще остане ли пътят незавършен, ще последват ли синовете бащиния завет да останат единни като снопа стрели, ще успее ли върховният жрец на Тангра да оплете интригите си, ще измести ли християнството древната религия на прабългарите, ще бъде ли разкрита пазената от столетия тайна на страшния гръцки огън?

В двутомната историческа сага за хан Кубрат реалните исторически личности и събития придобиват плът и кръв с човешки емоции, стремежи и страсти, с безумна смелост и коварни предателства, с вечната сила на любовта.

Най-големият татарски романист е създал исторически епос, съперничейщ на най-доброто, излязло под перото на Фани Попова-Мутафова, Антон Дончев и Вера Мутафчиева.

Мусагит Хабибулин е почетен академик в Руската академия на науките и член на Съюза на писателите в Русия. През 1996 г. му е присъдена международната награда „Кул Гали“.

Романът „Хан Кубрат“ е обявен през 2004 г. за „Книга на годината“ от Съюза на писателите и Националната библиотека на република Татарстан. Получил е и наградата на името на татарския класик Хабдула Тукай.

1

Той имаше власт над хората, ала тя не му беше достатъчна. Искаше власт, безпределна като степта, ала в степта граници няма. Нея не можеш със стена да я опашеш или с ключ да я заключиш, а скитащият се из степта е свободен като стрела, изстреляна напосоки от тетивата. Какво е за скитащия, която и да е власт, та дори и властта на ювиги-хана^[1]?

Много отдавна, когато той още не беше ювиги-хан на Велика България, а се възпитаваше в двора на византийския император, един знатен патриций му каза: „Докато нямаш непристъпна, за който и да е враг крепост, не можеш и няма да имаш нито силна власт, нито могъщо управление. Който владее града, владее бъдещето. Ако нямаш град — нямаш нито власт, нито бъдеще.“.

Тогава тези думи сякаш не се отнасяха за него. И затова още дълго време след това не се и сещаше за тях. А после Органа, който му се падаше чичо, родственик по майчина линия, го прибра от императорския дворец. Извика го, защото искаше младият Кубрат да се обучава във военното дело. Едва месец по-късно той можа да се прояви в сражение, което коства живота на аварския хаган. Главата му Кубрат хвърли в нозете на чичо си, а останалите живи авари се вляха в българската войска.

А след това хаган Органа обяви младия воин Кубрат за свой наследник. И то съвсем навреме. Защото хаган Органа загина в жестоките междусобици между тюркските родове Ашина и Дуло, междусобици, които никога няма да спрат, и Кубрат застана начело на рода Дуло, отколе владеещ земите на западните тюрки.

Това беше отдавна. И едва сега, когато усещаше, че остарява и приближава шестото си десетилетие, хан Кубрат си спомни за думите на знаменития патриций.

Да се построи град, означаваше да се премине към уседнал начин на живот. Такъв живот, какъвто живееха гърците. Те му оставиха развалините на някога процъфтяващата Фанагория. Изчака идването на

пролетта и отпрати илханите — своите синове — заедно с ордите им на пасбищата в степта, а самият той остана край морето заедно с гръцки строители, специално извикани от Византия. Те разкопаха останките на двореца и от основите им започнаха да издигат нови стени. Хан Кубрат изпрати собствените си майстори да работят при гръцките, защото имаше какво ново да научат — той мислеше и напред в бъдещето.

Гърците действително работеха много съвестно и старателно и за това си имаше логично обяснение — наред с двореца те искаха да издигнат свой храм, своя църква. Без да кажат никому ни дума, заложиха основите на църквата си заедно с тези на двореца. Но не знаеха те, че всеки друговец се следи от хиляди очи, ревниви към чужди богове. Богът на тюрките е Тангра, древното светило, всемогъщото слънце, чиято земна сянка е върховният жрец, тептангра. Именно той пръв забеляза своеволието на гърците и незабавно съобщи на ювиги-хана.

Хан Кубрат мълчаливо изслуша съобщението, а лицето му не издаваше нищо. Той самият се бе досетил за замислите на гърците много преди тептангра, но не искаше да ги притеснява. Решил го беше отдавна, когато обмисляше какво ще бъде неговото управление. В основата на живота на всеки един народ са залегнали неговата вяра и обичаи. Той не възнамеряваше да преследва когото и да било и не желаше нищо да забранява. Ако гърците искаха да построят храм на своя разпнат бог, където да отправят към него молитвите си — нека да строят, на него, на хан Кубрат, това няма да навреди. Точно обратното — там, където човек се чувства спокоен, там той по-добре работи и за дълго остава.

Тептангра се жалваше дълго и еднообразно. Не бивало под едно и също небе да се възнасят молитвите към различни богове. Истинското божество — Тангра — непременно ще се обиди и може да отвърне lika си от българите. Трябва да се забрани строителството на храма.

Владетелят обеща да помисли. И наистина размишляваше, но не бързаше с решението си, така че на тептангра Ирсан му се наложи да посети ювиги-хана още няколко пъти. И всеки път върховният жрец привеждаше все нови и нови доказателства в полза на това, че чуждата на българите религия не трябва да докосва предания на Тангра народ.

Новата религия е като заразна болест. Не се ли усетиш навреме, изпуснеш ли я — ще погуби душата така, както болестта погубва тялото. Освен това византийският император може да възприеме поощряването на християнството като съгласие Кубрат да измени на вярата на предците си. Но на света няма друг бог, освен Тангра, и той, върховният му жрец, няма да се успокои, докато не постигне своето.

Трудно е да се каже кои доводи повлияха на ювиги-хана, но все пак той забрани строителството на християнската църква във Фанагория. След което сломените духом гърци се обърнаха за подкрепа към император Ираклий. И императорът не остана безучастен към молбите на еднoверците и съплеменниците си. Именно тогава хан Кубрат бе удостоен с почетната титла патриций, подкрепена с богати и многочислени дарове, натоварени на много кораби и придружени от нарочно проводени византийски пратеници. И въпреки че официалният повод за тази делегация беше забраненият строеж на божия храм, причините, които накараха византийците този път да бъдат толкова щедри, бяха много по-дълбоки и в същността си политически. В лицето на владетеля на Велика България василевсът разчиташе да получи надежден аванпост^[2] на изток. А най-доброто, ако не и задължително средство, за да стане това, бе да се разкрие пред българите истинската религия. Грехота е човекът, който по волята на Всевишния оглавява Велика България, човекът, който е възпитаван в константинополския двор и е дружал с бъдещия василевс, да продължава да бъде езичник и да обрича душата си на невъобразимите страдания в огнената геена^[3]. Именно затова каквито и да било усилия, предназначени да обърнат хан Кубрат към християнството, не се струваха прекомерни на василевса.

Изпълнението на тази задача Ираклий лично възложи на двамината, които оглавяваха посланичеството: философът Йоан Фасиан и преподобния Симеон. И двамата имаха много заслуги към василевса, и двамата споделяха грешни еретични възгледи, и двамата бяха спасени от наказание само благодарение на благоразположението на Ираклий. Йоан Фасиан, например, не се побоя да заяви на василевса, че над всичко почита Всеобщия Разум, който се явява и бог. Във всеки човек, каза Йоан, има две начала — добро и зло, и само разумът може да обуздае лошото и да даде път на доброто.

И за по-малко се бе случвало хора да изчезват завинаги в дълбоките подземия. Василевсът предпочете обаче да измести този разговор с философа на друга, по-отвлечена тема. Да допуснем, че разумът е способен да открие пътя към доброто и да попречи на злото. Но нима философът не знае, че в душата на човек често взима връх гордостта? Какъв ще е резултатът от битката между гордостта и разума? Победата на злото!

На Йоан му провървя — тогава василевсът беше в добро и милостиво настроение, поради което взе решение да не наказва изпадналия в ерес Фасиан. Умен беше василевсът, а умните хора постъпват мъдро. Затова на философа му беше заповядано да се отправи към Фанагория, за да употребява там красноречието си за благото на истинския бог и на императора, като обърне езичниците към правата вяра. А в този далечен край току-виж се поуспокоил и утихнал, в мъка по родината може да се откаже от пагубните си идеи, да поумнее и улегне.

Животът на два пъти може да сломи човек — преди четиридесетте и след четиридесетте. Сломеният преди четиридесет рядко доживява до старост; прекършеният след четиридесет с всеки изминал ден все повече оценява живота и всеки час, който му остава да живее. Ала за сега Йоан все още е опасен, както е опасен и преподобният Симеон, иконобореца. Затова здравият разум подсказва на василевса: да проводи тези двамата във Велика България е не само полезна, но и далновидна стъпка.

Разбира се, той можеше и единия, и другия просто да изпрати на заточение във Фанагория. Само че лекарите се стараят винаги да скриват горчивото лекарство под сладка обвивка. Затова не трябваше и дума да става за каквото и да било заточение. Още повече, че златоустото красноречие на философа беше очаровало императрица Мартина. Не, не, никакво изгнание. Точно обратното — императорът оказва величайшо доверие и чест на сладкодумния Фасиан, който ще открие Христа за могъщия номадски народ. В случай на успех на небесата ще се възцари веселие, а императорският трон, чиито устои и досега се разклащат от пограничните раздори, ще получи мощна и надеждна подкрепа.

Милостта на василевса беше съобщена на Йоан Фасиан в присъствието на целия императорски двор. Фасиан се поклони доземи,

като се стараеше да не обръща внимание на погледа на императрицата. Той ще се отправи към Фанагория с превелика радост. Всички сили, с които го е дарил Господ, ще отдаде за великата цел на покръстването на слънцепоклонниците и за спасението на застрашените им от грех души.

Императрица Мартина го гледаше напрегнато, леко разтворила устни. Тя пожела на Йоан Фасиан щастлив път. „Василевсът не забравя в милостта си тези, които укрепват неговата държава“ — добави. А погледът ѝ сякаш искаше да проникне и в най-съкровениите дълбини на душата му.

Йоан Фасиан се поклони отново, още по-почтително.

Василевсът беше доволен. Разбира се, щеше да е голяма грешка дори споменаването на изгнание. Въпреки изострения си ум философът е прост, а този, който притежава прост ум и прости желания, е безропотен и честен. Силата на вярата Христова у Симеон многократно превъзхожда тази на философа, но на Йоан ще му се удаде по-бързо да обърне езичниците в правата вяра, отколкото на непреклонния и несговорчив фанатик Симеон. Да, император Ираклий беше доволен от себе си. Красноречието на Фасиан ще размекне варварите, ще ги направи възприемчиви към свещените догми и точно тогава ще дойде редът на огъня, пламтящ в слабото тяло на преподобния Симеон. Ако неистовите му проповеди срутят сводовете на езическите капища^[4] и въведат дивите българи в светото истинно познание, така да бъде — той, Ираклий, ще прости на Симеон подстрекателските речи против божествения лик господен, изобразен на иконите. А ако Симеон не се справи със своята задача... какво пък... ще му се наложи да остане във Фанагория малко по-дълго.

Няма никакво съмнение, че делата на тези двамата ще се увенчаят с успех.

Вечерта на следващия ден Йоан Фасиан бе удостоен с още един прием. Накрая Ираклий свали от шията си тежкия златен кръст, висящ на масивна верижка, също изкована от злато, и тържествено го окачи на врата на философа. А преподобният Симеон, някога успял да покръсти войнствените готи, императорът повече и не извика. Първо, той недолюбваше много мъдрите, а поради това и лукави служители на култа. И второ, нека тези двамата да ревнуват един другиму

императорската милост: тогава ще могат да се следят взаимно и нищо скрито и тайно няма да убегне от вниманието им.

Това обясни през нощта на императрица Мартина. Тя внимателно подхвърли, че ако беше на мястото на Ираклий в никакъв случай нямаше да се доверява на юдеите, които стават все по-силни и по-силни. Вместо да се съмнява в гърците, които, каквото и да говорят, нямат никакъв друг избор, освен да служат честно, до колкото могат, на отечеството си и на императорския дом. Гъркът е прост: провеси го на някой клон, той сам ще си надене примката... Като гледаше стройния гръб на съпругата си, императорът се усмихна. Даже на такава умна жена господ е отредил малко ум.

— Какви юдеи имаш предвид? — попита той.

— Те всички са еднакви, — непримиримо отвърна императрицата — и всички са еднакво противни. Трябва да се изгонят от пределите на империята. Попитай преподобния Симеон и той ще ти каже някои неща...

Императорът отново се усмихна. Много години бе живял с Мартина, синът им вече порасна, а все още не може да свикне с красотата ѝ, над която времето няма власт.

— С думите си, мила моя, противоречиш на апостол Павел. „Не е юдей този, който е юдей отвън, а този, който е юдей отвътре“ — ето какво казва апостолът.

— И по това аз се отличавам от апостол Павел — за мен те са еднакво омерзителни и опасни — каза императрицата.

— Точно обратното — възрази Ираклий. — Всичко е точно наопаки. Тези, които са юдеи външно сляпо изповядват вярата си и чакат да дойде месията. Тях не ги закачай, не им пречи в заблужденията и те редовно ще си плащат данъците и ще укрепват властта ми. А тези, що са юдеи вътре в себе си, те не вярват в нищо друго, освен в златото. А у когото е златото, у него е и силата, у него е и властта. Във всеки един момент аз мога да изстискам юдеите ми като гъба, а те отново ще се напият със злато. Така че остави моите юдеи, те не са опасни, тъй като аз ги виждам и ги разбирам. Отърви ме по-добре от моите гърци. Особено от такива като Симеон...

И при тези думи той още по-силно прегърна Мартина...

* * *

Делегацията трябваше да бъде оглавена от Теофан — личният посланик на императора, комуто бе възложено да предаде в ръцете на хан Кубрат собственоръчното послание на василевса, в което той съобщаваше на владетеля и повелителя на Велика България, че е взел решение да ожени своя син и наследник Юстиниан за дъщерята на хан Кубрат, Чечке. Славата за необикновената красота на тази шестнадесетгодишна девойка бе достигнала не само Константинопол, а и по-далечните предели; за нея неведнъж бяха писали на своя василевс и гръцките шпиони, от които гъмжеше във Фанагория. Мисълта за този брак бе подсказана на Ираклий една нощ от Мартина, но тя я подхвърли внимателно, така, сякаш е подслушала собствените му мисли. И, разбира се, всъщност нещата стояха точно така. Просто няма как да се измисли нещо по-добро. Непробиваемите щитове на българите от Велика България ще покрият северните граници на византийската империя. И много по-мек и възприемчив ще бъде тогава ханът, щом стане реч за приемане на християнството, в лоното на което вече ще се намира собствената му дъщеря.

В последния момент Ираклий заповяда на Теофан да вземе със себе си в този толкова важен поход и Константин. Синът на Теофан беше млад, добре сложен, с прекрасен облик и много добре възпитан. Надарен бе и с телесна красота, и с възвишен дух, пишеше стройни стихове и затова не беше никак чудно колко често императрица Мартина му хвърляше коси погледи или дълго го гледаше с широко разтворени очи. Опитните съгледвачи зорко следяха всяка крачка на всеки в империята и за Константин беше най-добре да се озове по-надалеч от греха. Истинското му място се намирало във Фанагория... Когато разбра за отпращането на юношата, Мартина в един миг остаря с няколко години и именно в този ден, докато се гледаше в огледалото, забеляза малките бръчици под очите си. Но нищо не можеше да стори — посланическите кораби вече изчезваха на хоризонта...

* * *

Пътешествието по море мина без всякакви произшествия и гърците пристигнаха във Фанагория. Сам Кубрат, ювиги-ханът на Велика България, посрещна посланика на византийския император Ираклий. Още предишната вечер, когато вестта, че пратениците от Константинопол приближават, достигна до шатрата на хана, започна подготовката за тържествената среща и на много метри до самия бряг бяха разстлани килими.

А на сутринта корабите навлязоха в пристанището и хвърлиха котва...

Преподобният Симеон, който носеше титлата протосинкел^[5], облечен в дълго до земята черно расо, стъпи пръв на брега. На една крачка зад него се движеше философът Йоан Фасиан, наметнал на широките си плещи плащ с качулка, а още по-назад пристъпваше личният посланик на василевса — Теофан, заедно със сина си Константин, поразяващ с красотата си. Малко по-надалеч зад тях се задаваше върволица от слуги и роби, които носеха даровете на императора. Глашатаят бе застанал досами водата, гръмко и отчетливо произнасяше името и титлата на всеки, който стъпваше на брега, а гласът му се носеше към възвишението, към което водеше постаната с килими пътека и където на самия връх стоеше хан Кубрат, заобиколен от богато облечена свита. Към хана с тържествена крачка и в ръка с дебела свещена книга, щампована със злато, вървеше протосинкел Симеон. На шест крачки от владетеля той спря, поклони се ниско и произнесе слова за поздрав.

— Радваме се, че приветстваме в земите на Велика България доверените хора на император Ираклий — звучно отвърна хан Кубрат и направи едва забележим жест, при което два отряда от личната му охрана се строиха вляво и вдясно от пратениците.

Официалната церемония по приемането се състоя вечерта в новопостроения дворец на ювиги-хана. Повелителят на българите седна на трона си, който много приличаше на трона на византийския василевс. Вляво и вдясно от него, в строго съответствие с чиновете, заслугите и родството, седяха поканените на тържествата илхани^[6] и кавхани^[7].

Тук вече първото слово се полагаше на Теофан и той не се посрами: със звънки, внимателно обмислени изрази той предаде на хан Кубрат приветствията на император Ираклий, а след това, като едва

забележимо повдигна брадичка, съобщи, че всемогъщия василевс, в знак на дружба и признание за високите достойнства на ювиги-хана, го удостоява с високото звание патриций и в знак на своето непреходно благоволение му изпраща дарове...

Настъпи дълбока тишина. Теофан говореше на езика, понятен за домакините — той владееше свободно тюркски, въпреки лекия, едва забележим акцент. Гласът му звучеше високо и отчетливо, в резултат от дълги упражнения. При последните думи на посланика слугите безшумно започнаха да трупат в нозете на Кубрат подаръците от императора на Византия. Когато слугите излязоха, Теофан се приближи съвсем близо до мястото, където седеше Кубрат и като местеше погледа си от хана към жена му, седнала от лявата страна на мъжа си, ниско се поклони и благодари на българския владетел за радушния прием.

Хан Кубрат отвърна на гръцки:

— Доволни сме от думите ти, патриций Теофан. Достоеен пратеник е изпратил василевса във Велика България. И по достойнство ще бъдете приети тук. Заемете местата си сред нас според чиновете и званията ви и седнете. Разбрах, че сте стигнали до тук без прекеждия и приключения. А това означава, че милостта на Тангра е била с вас. Кормчията води кораба по звездите. Но звездите на небето са много, а Тангра е един. И при владетелите на земята е същото, тъй като те приличат на Тангра, а приближените им хора са като звездите — така този, който е по-приближен на владетеля, се разполага в центъра, а който е по-далечен — на самия край на небосвода. Добрите вести, които чух от твоите уста, посланико, наистина са ми приятни. Желая на василевса дълъг живот. Българите се радват на неговите пратеници...

Тептангра Ирсан се появи в двореца с голямо закъснение и щом влезе в залата, в която бяха приети византийските посланици, без да се озърта, се отправи към обичайното си място — той винаги седеше близо до своя повелител, до дясната ръка на хан Кубрат. Но този път мястото му беше заето, — там бе настанен гръцкия философ. Първоначално тептангра не му обърна никакво внимание. Той се спря чак при самия трон на ювиги-хана като човек, внезапно събуден от сън и с почуда, дори леко разсеяно, което въобще не му беше присъщо, започна да обхожда събралите се в залата хора с поглед, в който се четеше недоумение — нищо не разбираше и сякаш искаше някой да му обясни какво става. Но никой нищо не му обясни. Всички внимателно гледаха ювиги-хана, който говореше, и по лицата на присъстващите

беше невъзможно да се разбере дали са забелязали въобще пристигането на духовния им глава.

Всичко това беше нелепо. Тептангра почувства как в сърцето му закипя яростта. Но тогава хан Кубрат плесна с ръце и слугата, изникнал неизвестно откъде, внесе стол за Ирсан и го постави леко в страни. Лицето на тептангра се промени, пребледня, после се наля с кръв и ръката, в която държеше магическия жезъл — символа на неговата връзка с Тангра, затрепери. Още миг и гневът на всемогъщото божество щеше да отмъсти за оскърблението, нанесено на неговия жрец, но в това време се разнесоха думите на ювиги-хана:

— Заеми своето място, тептангра. Ти закъсна, но ние се радваме, че почете с присъствието си нас и нашите гости, посланиците на византийския император. Настаних ги според заслугите и чиновете им, с които ги е наградил василевса и точно говорех за това, че всеки трябва да заема край повелителя си мястото, което е заслужил с предаността си. Така че заеми и ти твоето място. — И като забеляза, че свещенослужителят се колебае, Кубрат смръщи вежди, прокашля се и като поглади брадата си с ръка, изрече:

— Казах!

Това беше знак, че повелителят на българите е ядосан и решението му е окончателно. Гостите гледаха тептангра с интерес. Той отново пребледня, обходи с поглед илханите и кавханите, плъзна поглед по посланиците, изопна гръб и все така, без да произнесе и дума, като стисна здраво зъби, зае мястото, което от сега нататък щеше да заема всеки път — не вдясно от повелителя, а встрани, леко отдалечен.

През това време слугите отново внесоха подаръци. Теофан, надигайки се от мястото си, взе от ръцете на роба огромно сребърно блюдо, украсено с изумруди, в което лежеше изящен накит за глава във формата на шапчица, и като се кланяше дълбоко, го постави пред ювиги-хана, а слугите продължаваха да влизат и да носят нови и нови дарове. Теофан седна на мястото си. Константин стоеше зад гърба му и изглежда и двамата изпитваха едно и също чувство — гордост при вида на безчислените съкровища, донесени от Византия.

Хан Кубрат също не прикриваше удоволствието си и наистина имаше защо да е доволен. Очите се насълзяваха от преливащото сияние на скъпоценните камъни, от блясъка на украсените със злато

платове, колани и обшивки, от искренето на златните закопчалки и ръкохватки; възшебният аромат на шишетата с парфюми изпълваше въздуха с благоухание; килимите обещаваха отмора и покой. Когато потокът на бляскавите дарове започна да намалява, синът на посланика излезе напред и поднесе на ювиги-хана последния подарък — безценна стоманена ризница, покрита с дантела от златни листа. Докато поемаше ризницата, Кубрат съсредоточено гледаше Константин и щом забеляза този поглед, Теофан неволно потрепери — не, в този поглед освен просто любопитство имаше и още нещо... нещо друго... Самият Константин не бе разтревожен. Горд с мисията си, той смело разглеждаше прочутия повелител на варварите, от чието приятелство, изглежда, толкова силно бе заинтересуван византийския император. Високият слаб Константин се усмихваше на всички с откритата си юношеска усмивка, която не можеше да не предизвика ответна симпатия, усмихваше се почти стеснително, но дружелюбно и открито, и от тази усмивка сякаш в залата на приема стана по-светло. Хан Кубрат вдигна поглед към посланика:

— Твоят бог ти е изпратил хубав син. Той е красив и възпитан, а мисля, че също е умен и образован. Харесва ми. С удоволствие бих го приел в свитата си.

Теофан на мига забрави за етикета и рязко се надигна от мястото, съвсем непривично за дипломат.

— Велики и всемогъщи хане — каза бързо той, сякаш с думите си искаше да изтрие от паметта на ювиги-хана образа на своя син, — велики и всемогъщи хане, бих искал да чуя отговора, който трябва да предам на всемилостивия си господар, императора на Византия.

Ювиги-ханът го изгледа внимателно, преди да отговори. Гледаше го и мълчеше, опрял ръце на облегалките на трона си, изработения от гръцки майстори трон имаше подлакътници във формата на златни лъвове, раззинали паст и провесили език.

— Илхани — каза Кубрат, — илхани и кавхани, чуите моята дума. Ние получихме безценни дарове от императора на Византия — василевс Ираклий, ето ги тук пред нас. Това е знак на уважение към българите и ние ще приемем тези дарове с благодарност. На дружбата и доверието ще отвърнем с дружба и доверие. Думите ми сега са отправени към посланиците на василевса. Предайте на император Ираклий, че българите приемат съюза с Византия. И докато аз, хан

Кубрат, съм жив, вражи крак няма да стъпи на земята на империята. Ние решихме завинаги да останем по тези брегове, да се установим и укрепим. Но за да сме полезни на империята, се нуждаем от помощ. Не военна — притежаваме достатъчно сили. Нужни са ни занаятчии, изкусни византийски строители, каменоделци и други майстори. Дълго време бяхме под властта на рода Ашина, живяхме недостоеен за нас живот подобно на роби, търпяхме оскърбления и неволи, докато не се препълни чашата на търпението ни и тогава, като въстанахме, победихме рода Ашина и отвоювахме свободата и пасбищата си. Сега трябва да укрепим победата. Искаме да си построим град и крепост, за да можем, подобно на гърците, да преминем към уседнал живот. Щом изградим достоен образ на Фанагория, вратите ѝ ще бъдат отворени към търговците от всички страни. Ще построим най-големия в целия свят кервансарай и всеки гост на града ни ще може да намери в него място за себе си и за своите товари. Но за нас най-скъпи гости винаги ще бъдат търговците от Византия — посланици, предайте това на император Ираклий. Предайте му също и друго: той ме моли да изпратя в Цариград най-малкия си син Алцек. Той ще тръгне с вас, пратеници. Така реших. На нас ще ни бъдат нужни илхани, които не само могат да седят на кон и да боравят с оръжие, но и такива, които могат да разберат смисъла на писаното слово. Такива, които ще приличат на твоя син, посланико Теофане...

Гъркът искаше да каже нещо, но езикът не се помръдна в устата му. Константин... О, господи, защо отвори очите на този варварин за моя син! Спаси и помилуй, отвърни взора му, помогни!...

— Хареса ми твоя син, посланико Теофане — продължи Кубрат, сякаш прочете мислите на пратеника. — Уверен съм, че ти на драго сърце ще се съ согласиш да оставиш този способен юноша при нас, за да сподели той знанията си с децата на нашите кавхани и илхани. Назначавам го учител на дворцовата школа. Не ми благодари, посланико Теофане, за тази милост, ти я заслужи. Казах.

Настъпи тишина, която се нарушаваше само от далечен кучешки лай. Теофан гледаше сина, когото току-що бе изгубил, а устните му се мърдаха беззвучно. „О, всевишни, защо ме наказваш! Поради какви грехове не чу молбата ми, защо си на страната на този варварин?...“

Константин стоеше пред него, сякаш нищо не се бе случило, приличаше на статуя, излязла изпод ръцете на изкусен майстор, на

лицето му все така светеше доверчивата усмивка, която като че ли го предпазваше от злото и коварството на този свят. Защо се усмихва синът ми? — премина мисъл през главата на Теофан. — Нима не е разбрал, че думите на ювиги-хана в един-единствен миг, може би завинаги преобърнаха и измениха съдбата му? Как той, привикнал към разкоша на Византия, ще живее сред невежия, груб и жесток народ? Разбира ли, че от тази минута нататък е като сокол в плен? И той, неговият баща, довереното лице на император Ираклий, не е в състояние да помогне на собствения си син с абсолютно нищо, сякаш е най-низкия от робите... О, боже, подскажи ми изход, направи нещо, вразуми хана!...

Теофан не беше на себе си, не можеше да овладее чувствата си, направи няколко крачки към владетеля на българите, протегнал напред ръце, сякаш внезапно бе загубил зрението си и се беше превърнал в слепец; стражата мигом кръстоса копията си пред него. Той се огледа, на лицето му се изписа объркано изражение, но на ни едно друго лице не видя и сянка на съчувствие. Нямаше съчувствие и на лицето на Йоан Фасиан, нито в хладните очи на протосинкел Симеон. И тогава в отчаянието си византийският посланик се хвърли на колене пред хан Кубрат.

— Изслушай ме, могъщи владетелю! Ти, на който се подчиняват неизбродимите степи на Велика България, отвърни на молбата на един баща, който има само един син. Заклинам те в твоя Тангра и нашия Исус Христос, не ми отнемай единствената радост в живота! Какво ще кажа на майка му? Призовавам твоето милосърдие!

Все още на колене, той направи още една неловка крачка и в това време зад гърба на жената на хан Кубрат се появи ослепително моминско лице и в този миг посланик Теофан бе пронизан от глупавата надежда да спаси Константин с помощта на тази девойка. С крайчеца на окото си той потърси сина си и видя, че и неговият взор е устремен натам — към прекрасното младо лице зад гърба на жената на хана, където с целия блясък на своите шестнадесет години стоеше изящна девойка.

Това беше дъщерята на хан Кубрат, която наричаха Чечке.

Разбира се, нито сега беше подходящото време, нито тук бе подходящото място за разговор относно брака между сина на василевса и дъщерята на ювиги-хана, но не можем да го корим, че

реши да избърза отчаяното бащино сърце. И, изправяйки се на крака, отново изпълнен с достойнството на византийски посланик, Теофан каза:

— Изслушай ме отново, велики ювиги-хане. Всемогъщият император Ираклий ми заповяда да предам, че желае да се сроди с теб, великия владетел на българите, и ти предлага брачен съюз между своя наследник Юстиниан и дъщеря ти, прекрасната Чечке. И ако ти си съгласен, аз съм упълномощен да отведа бъдещата императрица със своя кораб във Византия.

При тези думи настъпи мъртва тишина. Стъпката беше отчаяна, но посланикът не виждаше друг изход. Ако успее да доведе девойката, император Ираклий няма да откаже да каже някоя дума за Константин, а може би на своеволния варварин даже няма да му е до Константин, ще забрави и за школата, и за думите си. А ако ювиги-ханът не се съгласи да изпрати дъщеря си с гръцкия кораб, това също ще създаде някаква възможност да измъкне сина си от ръцете му, въпреки че точно в този миг посланик Теофан не можеше да каже каква ще е тази възможност.

Тишината се проточи и се наруши едва от хан Кубрат, който удари с жезъла си по пода. Началникът на охраната бързо приближи към господаря си, който му каза нещо на ухо, след това по знак на хана всички кавхани и илхани се надигнаха от местата си и обкръжиха ханския престол. Началникът на охраната с твърда ръка отведе посланик Теофан на мястото му. Константин, отметнал качулката си върху раменете, не откъсваше поглед от Чечке, сякаш ни най-малко не се интересувахе от случващото се в залата. И отново настъпи тишина, сред която се разнесе звучният глас на изправилия се ювиги-хан.

— Повтори думите си, посланико Теофане. Те засягат всички и всички трябва да ги чуят.

Теофан повтори. Сред насъбралите се пробягна шепот, сякаш вълнички пробягаха по повърхността на езеро, и затихна. Хан Кубрат се наведе към жена си, нещо ѝ каза или може би нещо я попита. Теофан видя как потрепнаха правилните черти на лицето на младата жена, повдигнаха се и се отпуснаха извитите ѝ като саби вежди. На свой ред тя се обърна с някакви думи към дъщеря си и отново острият поглед на гърка видя как руменина обагри нежните девичи страни и

Чечке покорно склони красивата си глава и нежната тъничка шия, подчинявайки се на родителската воля. Но каква беше тази воля?

А хан Кубрат се обърна към най-главния сред военачалниците си:

— Тептархан^[8] алустаз Даян! Ти чу как император Ираклий чрез устата на своя посланик патриций Теофан моли да дадем нашата дъщеря Чечке за жена на наследника на престола Юстиниан. По обичая на нашите предци те питам, какъв съвет ще ми дадеш?

Всичко това бе изречено на тюркски. „О, Тангра!“ — долетя нечий изплашен възглас. И всички погледи се насочиха към лицето на девойката, закрила очи с гъсти ресници.

— Чакам, алустаз Даян.

Тептарханът обмисляше отговора си.

— Предложението на император Ираклий е достойно за теб — отвърна най-накрая той. — Мисля, че към него трябва да се отнесеш с уважение.

— А ти какво ще кажеш?

Този въпрос хан Кубрат отправи към жена си, но вместо отговор тя притисна дъщеря си до себе си, сякаш се прощаваше с нея навеки.

— Донесете жертвената риба — каза ханът и на мига бе поднесена голяма, бяла риба в блестящо златно блюдо. Тя беше още жива и по тялото ѝ преминаваше слаб трепет. Хан Кубрат извади кинжала си от ножницата, заби го почти под хрилете на рибата и отцеди в услужливо поднесените две златни чаши по седем капки рибя кръв, след което ги напълни до горе с гръцко рубинено вино. Едната чаша протегна към Теофан.

— Приближи се, посланико. И изпий тази клетвена чаша...

Теофан направи няколко крачки и взе тежкия стакан. Много неща беше видял през живота си, докато изпълняваше поръченията на императора, неведнъж се оказваше близо до смъртта, но никога до сега не е бил толкова замаян, никога светът не е танцувал пред очите му така, както сега. Трябва да се вземе в ръце, да се овладее, трябва...

С усилие на волята той се стегна и световъртежът му премина. Когато надигна златната чаша към устните си, ръката му също вече не трепереше. По аромата определи, че виното е хиоско, но от рибята миризма изведнъж му се догади.

Той вдигна очи и срещна строгия, непреклонен поглед на хана. И тогава изпи докрай чашата си, обърна я по български обичай с дъното

нагоре и нито една капка не падна на пода. Рибешката миризма го изпълни целия и за един миг му се стори, че и той се е превърнал в жертвена риба и дори му се стори, че усеща убождането на кинжала... Но всичко това продължи само един миг, не повече.

На свой ред ювиги-ханът поднесе чашата към устните си. Българите не ценяха виното, въпреки че го пазеха за такива тържествени случаи, самите те предпочитаха да пият мед и кумис. Дори най-доброто византийско вино оставяше неприятен вкус у хана и дразнеше стомаха му. Затова той отпи само една глътка и каза:

— Виждам, посланико Теофане, че си предан духом и телом на своя повелител, император Ираклий. Добра вест ще му занесеш от нас. Чуй сега думите ми, които ще предадеш на василевса. Съгласни сме да му дадем дъщеря си. Но тя не е робиня, че да я отведеш във Византия с кораба си. Ако синът на императора, младият Юстиниан, иска да вземе Чечке за жена — нека сам дойде за нея. Така предай ти, посланико, на император Ираклий и на божествената императрица Мартина. Предай също, че желая и на двама им дълги години живот. И още предай, че тук чакаме, в отговор на молбата ни, императорът да не отлага дълго, а да ни изпрати строители и майстори. И търговци. Разбра ли, посланико Теофане? Имаме с какво да търгуваме, нашите стоки интересуват не само гърците, но и другите народи. Хорезмийците, например, а също сирийците и табгачите^[9].

Но тъй като императорът пожела да се сроди с българите, да съедини кръвта си с нашата, силата на нашето племе отсега нататък ще стане стена, изпречила се на пътя на враговете му. Така че предай още на василевса, че ако в пределите на империята навлязат врагове, нашите воители ще са негова дясна ръка. Аз, хан Кубрат, повелител на българите, ще дойда на помощ заедно със своите илхани. Запомни ли всичко, посланико Теофане? Аз, хан Кубрат, казах...

И, като произнесе това, ювиги-ханът седна. Настъпи времето на тептангра Ирсан. Сега, след като ювиги-ханът свърши речта си, той можеше, ако желае, да говори с посланиците, или да спори с тях, или да ги разпитва за каквото иска. Такъв беше обичаят у българските тюрки, обичай от древни времена. Можеше да се говори и спори за религиите на другите народи, за нравите и обичаите им, като в спора много се ценеше находчивостта и тептангра Ирсан ненапразно се славеше като хитроумен полемист, който неведнъж беше карал

чуждоземни посланици да се объркват от въпросите му и да се чувстват в задънена улица. Ето и сега той бавно се надигна от мястото си, обходи с поглед присъстващите, склони глава за поздрав към посланика, оправи, без да бърза, черния си чапан^[10] с червени ивици, докосна златната емблема на слънцето, повесена на гърдите му и едва след това се обърна към Теофан:

— Ето за какво искам да поговоря с теб, посланико на византийския ювиги-хан. Ние тук знаем, че всички жители на вашата страна и заедно с тях императора и ювиги-хан на Византия Ираклий са привърженици на християнската религия и се покланят на лика на Христос. Но кой е този Христос? Както ни е известно, домът на бога е небето, а Христос е слязъл на земята. Тогава той не е бог, а само посланик на бога, негов пратеник. Но както ти, посланико Теофане, не можеш да заместиш императора и ювиги-хан на гърците Ираклий, така и на Христос не може да му се покланят по начина, по който вярващите се обръщат към истинския бог. Ето затова ние смятаме вашата вяра за заблуждение. Не може да има нищо по-лошо от истината, превърнала се в лъжа, както не може да има два бога — единият на земята, другият, на небето. Затова истинската вяра се оказва нашата, където над всички стои един господар — Тангра. Без него не може да има живот на земята и всичко що ходи, лети, бяга и пълзи, всичко що расте, плува в дълбините на водата или живее под земята, съществува само благодарение на това, че над нас е Тангра. И въпреки, че разбирате това, вие и много други заедно с вас продължавате да се покланяте на образа на човека, когото мислите за бог, и заради него строите своите църкви и падате на колене пред него, пред човека, от който на тази земя зависят толкова малко неща. Обясни ми това чудо, посланико Теофане.

В тази минута последното нещо, което патрицията очакваше, бе богословски спор, в който да трябва да се впусне. Той хвърли въпросителен поглед към преподобния протосинкел Симеон, именно към него трябваше да отправя въпросите си върховният жрец на българите, а не към посланика на императора.

И протосинкелът прие предизвикателството. Без да бърза, той се надигна от мястото си, взе в ръка дебела книга с позлата върху кожените корици, целуна я и я постави пред себе си, след това дълбоко се поклони първо пред ювиги-хана, после пред тептангра Ирсан.

— Аз ще опитам да отговоря на въпроса ти, жрецо — каза той, протегна ръка пред себе си и — о, чудо! — светата книга сама се разтвори. Това оказа много голямо впечатление върху жреца, а изглежда също и върху хан Кубрат. Преподобният Симеон започна да чете страница след страница с мекия си, приспивен и добре школуван глас, като нито веднъж не се докосна до книгата, нейните страници сами се обръщаха, все едно ги прелистваше невидима ръка. Но после, когато спря да чете, при което всички забелязаха, че и страниците престанаха да се разгръщат, протосинкел Симеон заговори на тюркски.

— Жрецо, ти си прав — каза той. — Прав си, като казваш, че бог може да е само един. И той е един, независимо как го наричаме. Ти го наричаш Тангра, ние, гърците, го наричаме по друг начин, но бог има и той е един. И ние, както и вие, се прекланяме на бога. Само че вие се прекланяте пред слънцето — Тангра, за което ние нищо не знаем и на което му е все едно какво става по света, в който то се появява заран и от който си отива вечер, в който свят то въобще и не се появява, ако небето е покрито с облаци, а ние се прекланяме пред човека, който живя сред нас и умря за нас, поемайки върху себе си нашите грехове.

— Значи моят тептангра е прав — разнесе се гласа на хан Кубрат, — вие всъщност се прекланяте пред човек?

— Ако има бог, има и посланик божии, негово доверено лице — отвърна Симеон. — А той, съгласи се, велики, не е просто човек. Та нали когато ти назначаваш някого за свой посланик, благодарение на това назначение в него започва да живее частичка от самия теб? И никъде към посланиците не се обръщат просто като към този и този човек. А колко ли по-голямо е било доверието господне, което било оказано на Иисус, явил се пред нас, за да ни предаде словото божие. Да, ние се прекланяме пред Христос човека, но човека, постигнал божественост в този свят. Не всички са съгласни да се прекланят пред образ, облечен някога в тленна плът, но ние, несторианите^[11], постъпваме именно така, за което ни подлагат на гонения, хули и упреци. Но ние вярваме в правотата си: бог ни изпрати Христос, за да ни покаже, че човек, проникнат от божественото слово и вечната правда, сам се приближава до бога и до предназначаното. С божественото слово той покоряваше народите. И ние се покланяме пред него, слабия, страдащия за нас човек, умрял на кръста, за да открие истината на хората, затънали в невежество и насилие.

Покланяме се пред несъкрусимия човешки дух, който не е възможен без божествена подкрепа. Исус е пророк господен, донесе ни и ни остави словото му и сега знаем как да различаваме доброто и какво да противопоставяме на злото. А когато небесният наш владика види, че доброто в нас е победило, тогава Исус отново ще слезе на земята и с доверието на господата ще отдели виновните от невинните и всеки ще съди според делата му, а след това на земята ще настане царството божие...

Протосинкел Симеон, който бе покръстил в Христовата вяра свирепите готи, можеше да говори с часове и колкото повече говореше, толкова по-голям прилив на сили чувстваше у себе си. И тептангра Ирсан, който вече съжаляваше, че е пуснал на свобода неукротимия дух на този грък, скочи от мястото си и извика:

— Ти сам каза, гръко, че бог е един и е на небето! А на небето е Тангра, слънцето, и нищо друго, освен Тангра, а аз съм негов посланик тук, във Велика България, и по цялата земя. А всичко останало са просто думи, гръко. Най-силен е този, който ни дава светлина, топлина и живот. А страданията и грехът нямат никакво отношение към божеството...

— На това, жрецо, мога да ти възразя с думите на единия от апостолите — с достойнство започна Симеон, но не можа да продължи, защото хан Кубрат се изправи.

— Аз мисля, протосинкел Симеоне, че ти ще се съ согласиш — тептангра Ирсан говори убедително. Един е бог на небето и този бог е Тангра. Нищо не може да се случи на земята без неговата воля. Той е във всичко и всичко е в него и нищо не става без неговата воля. Тангра е на небето, а ние всички сме неговите земни деца.

Протосинкелът можеше да възрази и на повелителя на българите, но преподобният Симеон бе надарен не само с дълбоки знания за небесното и божественото, а и за земното. Да се спори с господарите на земната власт е възможно, но до определена граница. Сега тази граница бе начертана от последните думи на ювиги-хана. Както казват тези варвари: „В ръката на владетеля има жезъл, в сърцето му — меч.“. Който му противоречи може и да спечели, може и да загуби, но този, който овреме замълчи и отстъпи, е по-вероятно да спечели, и то неведнъж. Затова преподобният Симеон само разпери ръце, признавайки на хана правото на последната дума, и с поглед предаде

нишката на разговора на Йоан Фасиан. Там, където духовното лице завършва спора, той може да бъде продължен от философа с други средства в името на славата господна. Йоан Фасиан погледна в очите повелителя на тукашните варвари и, улавяйки нещо видно само за него, бавно се надигна.

— Велики хане — така започна Фасиан, полузатворил очи, сякаш се вслушваше в собствените си думи. — Велики хане. Аз не възнамерявам да се намесвам в учените спорове за това кой е истинският бог и къде цари заблуждение. Не възнамерявам да разсъждавам за това кой от двата бога е по-силен и на кого разумът ще отдаде преимущество пред другите богове...

Фасиан говореше все така, без да бърза и дори самият Кубрат беше удивен как гъркът говореше тюркски без никакъв акцент.

— Древните са ни завещали златно правило: това, което искаш да скриеш от врага си, първо скрий от приятеля си. А защо?

Кубрат му направи знак да продължи.

— Може би жрецът на Тангра ще знае отговора? — попита гъркът.

Ирсан измърмори от мястото си, че враговете и приятелите всъщност са едно и също нещо.

— Правилно казва тептангра, явно е, че умните мисли са му дарени от божеството — каза Фасиан. — Правилно. Врагът по всяко време може да ти стане приятел, а приятелят враг, защото няма нищо вечно на земята. Нищо. Освен тайната.

— Да — каза хан Кубрат. — Да.

— Радвам се, повелителю на Велика България, че си съгласен с мен. Защото именно тайната влече мъжа към жената и в този си образ лежи в основата на мирозданието. И към което и да е друго проявление на бога ни влече именно тайната, а това не е нищо друго, освен свидетелство за неговата вечна мъдрост.

— Добре говориш за това, философе — промълви ювиги-ханът, като поглаждаше дългата си брада — знак за добро разположение на духа. — Но какво е нужно, за да се овладее тайната, която бог крие от хората?

— Той я крие, но същевременно иска тя да бъде разгадана от хората, велики хане. Ти знаеш: вратата се отваря с ключ, тайната е постижима за този, който владее истината. А ключът към истината е

знанието. А знанието се открива на този, който притежава любознателен ум и светла душа, изпълнен е с прилежност и вяра.

— Как да се определи дали човек е умен и притежава знания?

— Качеството на едно гърне се определя по звъна му, велики хане. Умът на човек е най-важното му достойнство.

— Кажи ми, философе, все пак, какво мислиш за боговете? За който и да е бог, който признаваш за такъв? За вашия, гръцкия, или за нашия, Тангра...

— Ще ти кажа, велики хане, откровено — за мен бог не е нито Тангра, нито Исус Христос. Не знам къде е тяхното място — на земята или на небесата. Аз самият съм убеден, че единственият бог, който заслужава преклонение, е разумът и той се намира в самите нас, в нашите души. Храмовете, които хората издигат на другите богове, се нуждаят от позлата, храмът на разума всеки човек издига сред безбрежния океан на истината.

Хан Кубрат въпросително погледна към тептангра Ирсан.

— Какъв е този разум, за който говориш, философе? — сприхаво рече жрецът. — Божеството трябва да е осезаемо. Животворни са лъчите на слънцето и въпреки че облаците могат да ги скрият, самите облаци са нужни, тъй като рано или късно те се разсейват, напояват земята с влага, а след това със силата на Тангра всичко в природата започва да цъфти, да расте и да се множи. И това е добро, на което ни учи Тангра. Ако хората следват природата, която не познава ни доброто, ни злото, то мир и разцвет ще живеят на земята под слънчевите лъчи. Ти говориш за душата. Но какво е душата? Не е ли мястото, от което извира реката на злото, тъй като душата е присъща само на човека и злото е присъщо само на човека. Не означава ли това, че и злото, и душата, където по твоите думи се намира бога, са едно и също?

Като изрече това, тептангра гордо се изправи и поглади златната емблема на слънцето върху гърдите си.

Философът мълчаливо наблюдаваше жреца на слънчевия култ, който бе изпълнен със задоволство от думите си. Ето значи, какво било да се намираш във варварски грях, да подчиняваш най-удивителния инструмент на познанието — разума — на тъмни и остарели суеверия.

— Ти може би щеше да си прав, жрецо на Тангра, ако беше вярно, че цялата вселена завършва със слънчевия диск. Но това не е

така. Още древните са се досещали, че вселената е необозримо повече от това, което може да обхване нашият поглед. Тя събира в себе си и видимото, и невидимото; тази вселена, за която ние знаем само, че няма нито начало, нито край, събира в себе си хиляди и хиляди слънца, и небеса, и луни, и звезди, и всичко, което можем само да си представяме. В това число сме и ние, хората, надарени с любознателен разум, който постига необятността на вселената и по това се отличава от растенията и животните, които не знаят тайната на своя произход и не се замислят над нея. И ако търсим мястото на злото, то наистина изцяло можем да го намерим в душата на човека, но само ако смятаме, че то — злото, е единствената разлика между нас и останалите живи твари. Ти говориш за Тангра. Но по чия воля е възникнало това светило? Замислял ли си се над това? А нали си съгласен, че съзателят винаги стои над своите създания? Всичко това се опитва да познае разумът и единствено той може да събере в себе си всичко — и слънцето, и вселената. Земна пръст и прах е синът Адамов пред лицето на вселената, но душата му е огромно страшно чудовище, наречено Левиатан, затова няма граници разумът човешки, и няма такива пространства, които да не може да овладее. Такава е душата на всеки човек, велики хане, и твоята, и на последния твой роб, и затова всички вие се отнасяте към един и същ човешки род.

— А самият ти, философе?

— И аз, велики хане, последният от неразумните и нисши разуми в целия свят, тъй като колкото повече знания получавам, само се увеличава представата ми за собственото ми нищожество.

Хан Кубрат замислено поглаждаше брадата си. Умен човек е изпратил византийският император. Добре е, че дойде тук.

— Благодаря ти, философе — каза ювиги-ханът. — Ти ни разказа много интересни неща. А сега кажи, ако знаеш: какво означават скръбта, жалостта, любовта, ревността, мъката, страхът, тъгата и яростта, които живеят в човешката душа?

— Това, за което питаш ти, велики хане, ни приближава към най-великото познание от тайните на мирозданието, а именно към отговора на въпроса какво е това божие творение, което се нарича човек. Ако ти кажа, че зная отговора на този въпрос, с право ще ме наречеш лъжец, защото този отговор никому не е известен. Но ще се опитам да ти отговоря според силите си, не ме кори, ако тези сили се окажат слаби и

недостатъчни. Според мен, велики хане, скръбта е неразумно страдание на душата; неразумно, тъй като невинаги човек може да го управлява. Жалостта е съчувствие към чуждото незаслужено страдание. Любовта е желание, предизвикано от красотата. Ревността е яд от това, че предмет, който желаеш да имаш, всъщност принадлежи на друг. Мъката е скръб, сведена към земята. Горестта всъщност е болезнена скръб. Яростта прилича на неуправляем див кон и предизвиква необуздан гняв...

След всеки отговор хан Кубрат кимваше в знак на съгласие. Наистина е удивително удоволствието, което се получава от разговора с умен човек, то може да се сравни само с победата, удържана в битка. През цялото време, докато ювиги-ханът задаваше своите въпроси, а гръцкият философ им отговаряше, нито един звук не наруши тишината, никой не мръдна или не се прокашля, тъй като първото би означавало неуважение към ювиги-хана, а второто, че човек иска да му се обърне внимание или да му се даде думата. Мнозина нищо не разбираха от словата на Йоан Фасиан, но тези, които разбраха, съжалиха, че на този грък му бе разрешено да говори толкова дълго. Най-първ сред съжаляващите навярно бе тептангра Ирсан. Ето че отсега нататък сред българите ще има човек, който не отстъпва на него, на Ирсан, по красноречие, а също, изглежда, и по хитрост. Ненапразно, чувстваше тептангра, не, неслучайно император Ираклий е изпратил във Фанагория този Фасиан; сега този грък ще тегли зажаднялия за умни разговори ювиги-хан към своя бряг.

Опасни хора са гърците и разнообразните им знания са не по-малко опасни.

Преди много години се бе случило тептангра да се срещне с византийците — онзи път, когато хан Кубрат беше ранен в случайно стълкновение с аварите. Най-добрият табиб^[12] лекуваше Кубрат с билки и треви, а тептангра, който тогава още не беше стар, отпъждаше с най-могъщите си заклинания злите духове от повелителя на българите. Но не помогнаха тревите и не подействаха заклинанията. Тогава кавхан Саклаб доведе до постелята на болния ювиги-хан гръцки лекар. Пред очите на жреца, оскърбен от оказаното му недоверие, гръкът проми раната, която беше започнала да загнява, с някаква подозрителна тъмнокафява течност, направи превръзка, а след това даде на хан Кубрат да пие същата течност през два часа в продължение

на два дни. И сега още, след толкова години, тептангра можеше да си спомни тръпчивата миризма на тази отвара, от която тогава, за пръв път от дни, хан Кубрат почувства облекчение и спокойно заспа. След това раната престана да се пълни с гной, изсъхна и се покри с нежна розова коричка. Скоро хан Кубрат се вдигна на крака и щедро надари и гърка, и табиба, и между впрочем и самия тептангра, забрави и за раната, и за изчезналия някъде грък-изцелител, кланящ се на Асклепий. Изглеждаше, че е забравил. Но точно оттогава хан Кубрат разглеждаше вече не само гръцките храмове, но когато се случеше да влезе в дом на гръцки търговец, дълго стоеше до иконите с изображенията на Богородица и Исус Христос и внимателно изслушваше това, което гърците обясняваха. И въпреки че Ирсан, върховният жрец на Тангра, не можеше в нищо да упрекне хан Кубрат, който както и преди се покланяше на Бога Слънце, страхът за вярата на предците започна да се прокрадва в душата му — ами ако повярва ювиги-ханът на лукавите думи на гръцките нечестивци и смени вярата на бащите! Какво ще стане тогава?

Не трябваше да започва спор за бога. Непонятна е речта на Фасиан за душата и разума, непонятен е интересът на ювиги-хана към това. Не трябва да се изпускат от поглед посланиците на император Ираклий, не трябва да им се предоставят никакви свободи и привилегии, точно обратното, трябва да им се причиняват всякакви пречки, с всички сили трябва да се показва, че са изконни врагове на истинската вяра, способни да навлекат на българите гнева на всемогъщия Тангра. А този гняв е по-страшен от вражеска войска и от отровни стрели.

От Византия надвисва огромна опасност. Тази държава се смята за наследница на великата Римска империя и мачка народи и племена с ръката на императора. Гърците се смятат призвани да разпространяват християнската вяра по целия останал свят и оставят за себе си първенството в решенията по въпросите за духовния живот на хората. Обявиха непримирима война на юдеите, които някога разпънаха самия Исус, и ето, юдеите бягат от Византия, гонени от преследващите ги християни, заселват се из всички части на света; даже тук, във Фанагория, ги има предостатъчно. Някаква нова религия се появи у арабите, които в миналите дни също едва се побираха зад стените на кервансарая и веднага започнаха да плетат козни всемогъщите гръцки

търговци срещу последователите на Мохамед. Ако се помисли логично, каза си тептангра, то гръцката религия върви ръка за ръка с гръцките търговци, а след тях веднага идват гръцките кораби с техния огън и не може да се разбере кое на кого служи — религията на търговците ли, търговците на религията ли, или и едното, и другото на властта на византийския василевс.

В това време по знак на ювиги-хана беше позволено на кавханите и илханите да се приближат и да се запознаят отблизо с подаръците на византийците. Тук нищо лошо не можеше да се каже — хубави бяха даровете. Знаеше василевсът с какво да предизвика възхищението на варварите, с какво да порази въображението им, с какво да поласкае самолюбието им. Прекрасни бяха и ризниците, изработени от цариградските майстори, и несравнимите саби от гравирана дамска стомана, които отсичаха железен прът, и острите копия. Във всички цветове на дъгата преливаха бродираните със злато пояси и колани, тежките и поразително изящни лети сребърни свещници и с нищо не можеше да се сравни дрехата, ушита от византийско кадифе. Знаеше император Ираклий: благодарен народ са варварите — двойно и тройно се отплаща хан Кубрат и за най-богатите подаръци. Към гръцкия василевс във Византия течаха реки от любимите на императрица Мартина безценни самурени кожи, но не само това: и вълчи, и мечи кожи изпращаше хан Кубрат на василевса, и китова мас, доставяна във Велика България от Страната на мрака, а също мед и восък, смола и рибен клей.

И още: пастирите на илхан Аспарух, чиито пасбища граничеха с Византия, подгонваха натам през горите най-добрите коне, а по същия този път попадаха в цариградските складове и тънко обработени кожи и изкусно ушити червени ботуши с бродерии, с които наконтените царедворци обичаха да се появяват по хиподрумите. Не, василевсът не можеше да се оплаче от своя източен съсед и приятел. Затова пък той...

Надеждно закриляше хан Кубрат василевса от военната напасть, стократно по-надежден можеше да бъде и занапред. Но при едно условие: да овладее тайната на гръцкия огън. Ала за седемте века, през които гърците притежаваха това страшно оръжие, никой не можа да разкрие неговата тайна, нито да го притежава под някакъв друг образ. А всички други тайни рано или късно ставаха общо достояние,

независимо от труда, с който бяха добити. Уж толкова строго жълтокожите табгачи пазеха тайната за приготвяне на тънколистната хартия, но самаркандските търговци с риск за живота си успяха да изнесат тайно, скрити сред товарите си, няколко изкусни майстори, които преди това бяха съблазнили със свръх щедра отплата и сега целият свят, в това число и Велика България, пише на прекрасна самаркандска хартия. А с гръцкия огън това не се случи. Още в онези времена, когато дали като гост, дали като заложник Хан Кубрат живееше в Цариград, той бе поразен от с нищо несравнимата сила на гръцкия огън, но нито веднъж не успя да попадне в работилниците, където се изработваше този огън, или да види човек, който да имаше някакво отношение към тази тайна. Това беше толкова поразително: оръжието го имаше и то, както изглежда, в голямо количество, но откъде се вземаше никой не знаеше.

Трайно покълна в душата на хан Кубрат мисълта за гръцкия огън и не го оставяше и за миг на мира. Когато арабите нападناха империята на василевса, хан Кубрат изпрати в помощ на императора отбран отряд от стрелци — мергени, които от двеста и триста метра поразяваха целите си с невероятно майсторство. Мнозина не се върнаха обратно, а тези, които се върнаха, наградени щедро от гърците, не можаха да прибавят и една дума към това, което хан Кубрат вече знаеше. Тогава се отправиха на път търговците — с твърдото решение да не пожелат нито злато, нито обещания, но да доведат във Фанагория поне един човек, който да знае византийската тайна. И те се завърнаха с празни ръце, а уж се смяташе, че златото може да отвори всяка врата във Византия. Хан Кубрат знаеше, че василевсът често изпраща гърнета с гръцки огън като дар за чужди владетели — например на императора на табгачите, Владетеля под небето, като благодарност за дивната красота на нефритения Буда, от която императрица Мартина изгуби ума и дума. Значи василевсът беше уверен, че дори и табгачите, които изобретиха и хартията, и компаса, и несравнимия в цял свят порцелан, няма да успеят да разкрият тайната на огненото оръжие.

А на хан Кубрат толкова му бе нужен гръцкия огън! Винаги му е трябвал. Но сега му трябваше повече от когато и да било.

Само ако го притежаваше... О, тогава ювиги-ханът на българите знае как да се разпорежда с него. Ако има тази тайна, ще подчини на

властта си всички тюрки, живеещи от Великата табгача стена на изток чак до река Тан и нямаше да има никой, който да се сравнява с него по мощ. Това особено се отнасяше до ненавистния род Ашина, на когото завинаги щеше да бъде отрязан пътя на запад. Този род е отколешен враг на хан Кубрат. А сега се носят и слухове, че последната издънка, Юлуш, дал дъщеря си за жена на могъщия шах на Хорезм и за рода Дуло отново се надигна извечната заплаха. Под слънцето няма място за двата рода, колкото и просторна да е степта. Родът Ашина трябва да преклони глава пред рода Дуло, пред него, хан Кубрат. Ето защо толкова му е нужен гръцкия огън и няма цена, която да не заплати за него повелителят на степните простори. Но дори и само на гърнетата с изпепеляващите съставки, изпратени като подарък, хан Кубрат би се зарадвал не по-малко, отколкото на сабите и ризниците, само че такива гърнета нямаше сред даровете.

Всички вече се налюбуваха на драгоценните подаръци, които наистина заслужаваха всяко възхищение, само тептангра Ирсан дори не се помръдна от мястото си, като с целия си вид показваше колко далеч се намира от всичко земно. Това не убягна от острия поглед на ювиги-хана; той разбра и причината за тази подчертана отдалеченост. Високо положение заемаше сред българите тептангра Ирсан и понякога на ювиги-ханът му се струваше, че жрецът поставя властта си даже над светската. Това беше смешно, но и опасно. Не трябваше да се допуска такова нещо. Всеки трябва да знае мястото си в света, дори и върховният жрец на Тангра.

И хан Кубрат вдигна ръка. Всички замряха.

— Виждам, че разговорът с гръцките гости не ти донесе удоволствие, тептангра Ирсан — каза той. — И подаръците на василевса дори не искаш да погледнеш. А те, съгласи се, заслужават да се видят. Дори и затова, че се харесаха на мен. И посланиците, и подаръците.

Ирсан, без да отвърне, гледаше с отсъстващ поглед право пред себе си.

— Сега ще разкажа едно предание — каза хан Кубрат. — Кучето подгонило лисицата и си казало: „Ето значи какво е да си най-силен сред всички на света.“ На което лисицата, въпреки че не й било до разговори, отвърнала: „Не твоята сила ти помогна, а моята слабост. Ако не вярваш — опитай да подгониш вълка.“. На теб, тептангра

Ирсан, не ти харесаха гръцките подаръци и гръцките посланици. Не искаш ли да се опиташ да подгониш вълка...

Хан Кубрат се разсмя и всички около него също се разсмяха. Всички, освен тептангра Ирсан, който така стисна зъби, че челюстите му изпъкнаха. Не прави добре ювиги-ханът като се присмива над върховния си жрец пред гърците. На него, на хан Кубрат, всичко гръцко му харесва, ненапразно прекара той толкова години във Византия. И кой знае каква съдба го очакваше, ако вража стрела не бе намерила сърцето на хаган Органа; може би и досега щеше да командва един тюмен^[13] воители на далечната граница. И ето че сега, застанал начело на българите, си мисли, че е възможно да го унижава — него, тептангра — само заради това, че не се възхищава на гърците! Не, не е такъв тептангра Ирсан, не може да преглътне мълчаливо тази обида. На небето е Тангра, на земята е той — Ирсан! Така е било и така ще бъде.

И се изправи. Той също знаеше едно предание.

— Разкажи ни го, тептангра Ирсан.

— Преди да разкажа, позволи ми да отбележа, че в твоите думи аз забелязах обида към Тангра. На теб ти се струва, че гърците взеха превес в спора, но грешиш, ювиги-хане. Божествената сила на Тангра превишава не само тази на Исус Христос и Богородица, но и на всички богове по света.

— Обеща да разкажеш предание.

— Ето го. Кучето подгонило газела. Дълго тичали. Газелата рекла: „Не ти ли омръзна? Колкото и да тичаш, никога няма да ме стигнеш.“

„Че защо?“ — обидило се кучето.

„Защото аз спасявам живота си, а ти тичаш след мен, за да угодиш на господаря си.“

И тептангра седна на мястото си. Никой не се засмя.

Присвитите очи на хан Кубрат внимателно изучаваха жреца.

— Разбрах какво искаше да кажеш, тептангра. Ще запомня преданието ти. А сега ни очакват на трапезата. Трябва да сядаме на масата; ненапразно предците на тураните са казали, че гневът прави гладния човек по-свиреп и от вълк.

При тези думи ханът се надигна в целия си огромен ръст. Златотъканият чапан го правеше да изглежда дори още по-висок,

отколкото бе в действителност и в тази минута той приличаше на великан от приказките. Никой от хората наоколо не би се усъмнил, че силата и мощта си ювиги-ханът е получил непосредствено от самия Тангра — такава страшна решителност можеше да се прочете по лицето му. Споровете повече не го интересуваха, сякаш вече беше забравил за всички. Беше вече стъпил на разстланата под краката му рисова кожа, но изведнъж с бързо движение се наведе и вдигна сребърен поднос, върху който лежеше накит за глава, щедро украсен със скъпоценни камъни — обърна се към жена си, която стоеше на една крачка зад него и го положи на главата ѝ. Младата жена бе толкова прекрасна с това украшение, че даже сдържаният протосинкел Симеон не можа да се стърпи и каза полугласно на философа: „Кълна се в господата, бога наш, че тя прилича на светата дева Мария...“. Острият слух на хан Кубрат улови тези думи и ги запомни, както запомняше всичко, което някога бе чул.

А след това се отправи към залата за пиршества. Тя бе съвсем скоро построена от ромейските майстори и хан Кубрат бе замислил да прилича на залата на василевса. Но освен приликите, имаше и различия: нещо степно, нещо варварско бяха внесли в оформлението българските майстори, които помагаша на гръцките и се учеха от тях на много неща. Тази разлика най-много се набиваше в очите на Йоан Фасиан, който вървеше след ювиги-хана и пристъпи прага рамо до рамо с преподобния Симеон. Като се огледа по-внимателно, Йоан разбра къде е разликата, която отначало го удиви, а после го и възхити: общата конфигурация на залата бе съхранена без изменение спрямо византийския образец, но стените бяха украсени по друг начин. С първобитна, покоряваща сила, нечия ръка бе извикала към живот тези животни, представени ту в могъщ скок, ту в стремителен бяг, приличен на полет; тези воители, слели се с конете си; целият този див свят извикваше в душата на философа някакво смутно безпокойство, подобно на тревога или даже на страх. От тези стенни живописи излизаше някакъв неуловим ритъм, но това не му пречеше да бъде ясно различим и човек можеше само да недоумява и да се чуди откъде ли е взел всичко художника — не опитния грък, учил с години, който цял живот е имал пред себе си изящни образци, а дивият степен чергар, когото в Рим и Цариград наричат с кратката и изразителна дума „скит“. Като нарушаваше приличието и все повече и повече се възхищаваше,

Йоан Фасиан вървеше покрай стената на залата, покорен от фантазията и майсторството на никому неизвестния художник. Откъде е той, къде го е намерил хан Кубрат? И въобще, що за хора са българите?

Той щеше да върви и още, но преподобният Симеон го извика на масата. Като въздъхна, Йоан Фасиан се покори...

* * *

Като чувстваше, че вместо да утихва, в душата му все повече се разгаря обидата на оскърбеното от ювиги-хана светло божество Тангра, тептангра Ирсан напусна залата преди пирът да е завършил и излезе от двореца. Може би именно заради обидата, той не си отиде у дома, щом излезе извън портите, а се отправи към свещения курган, към моилата на предците, където преди поход българите принасяха в жертва животни и полагаха своите клетви! В душата на жреца цареше смут, покоят я бе напуснал, в този час той не изпитваше обичайната си увереност. Нима насмешките на ювиги-хана над него самия и над неговото божество бяха предизвикали съмнения? Не. Както и преди, той твърдо вярваше в могъществото на слънцето и в неоспоримата му власт над живите и мъртвите — и днес, и вчера, и години назад, и в годините на всички бъдещи поколения. И все пак... Все пак чувстваше необходимост да успокои тревогата в душата си, да поговори, да се посъветва с духовете на отдавна починалите прадеди, да им разкаже за обидата, да си осигури тяхната подкрепа. В дълбините на този курган лежахa останките на седем поколения от неговия род, погребани там редом с праха на велики ханове; когато настане времето му, ще легне в тази земя и той, Ирсан, върховния жрец на Тангра и който знае дали няма да лежи редом с останките на хан Кубрат, когото смъртта също няма да отмине.

Може би тогава тептангра Ирсан ще напомни на ювиги-хана днешната обида. А може всичко да бъде иначе.

Защото много неща се променят в живота. Да вземем например самото погребение. Някога, преданията за това са се съхранили, в моилата на хан Кубрат задължително бяха положили и жена му, конете му, оръжието му, робите му, различни съдове и украшения, голяма част от имуществото му. Сега всичко това е останало в

миналото. Ето вече седем поколения, откакто в жертва на Тангра престанаха да принасят хора. Как се случи това, кой измени древния обичай? Никой не може да каже. Даже сам тептангра не помни. Сега човешките жертви са заменени с жертви на животни и риби; именно на този курган се пролива кръв, която пречиства хората от земните грехове и им осигурява застъпничеството и покровителството на Тангра. А ако става дума за живот и смърт — преди опасен поход например — щом се обръщаш за помощ към Тангра, освен жертвата задължително трябва да прободеш с кинжал пръста си и да дадеш на земята на кургана седем капки от собствената си кръв.

Хората се боят от промените, но когато промените се извършат, бързо свикват с тях. По своето време бащата на Ирсан, който също беше върховен жрец, заповяда да поставят на върха на кургана огромен камък. Този камък беше толкова голям, че за тази работа трябваха хиляда човека. И изсякоха в камъка свещените думи на заклинанията. Казано бе тогава, че камъкът и надписите върху него са сътворени специално за българите със силата и желанието на самото божество за следващите жертвоприношения. Сега никой не се съмнява, че огромният камък вечно се е намирал на върха на хълма и че руните са били винаги изсечени в него.

Всичко се променя. Само човекът остава същият — такъв, какъвто е бил. Жадува власт и заради нея е готов да воюва, да убива, да пролива кръв на близки и далечни, да жертва своя и чуждия живот. Нима не е такава и историята на българите?

Само преди сто години нямаше никакви вражди между тюрките. Но умря Ата-Тюрк и внуците му — Ашина и Дуло не успяха да се разберат, дадоха имената си на нови племена и помежду им избухна дълга борба за върховната власт, борба, която беше още по-безпощадна, тъй като се водеше между кръвни родственици. Родът Ашина остана на изток, а родът Дуло отиде на запад. А с него тръгна и прадядото на Ирсан, тептангра на тюрките Садат. С кръвно родство бе свързан той и с рода Ашина, и с рода Дуло, но избра за себе си и за потомците си рода Дуло и замина заедно с тях на запад. От този род, наистина, по женска линия, произхождаше и хаган Органа, чичо на хан Кубрат, а следователно и сам Кубрат произлизаше от този род. Последните думи на хаган Органа завещаха на племенника му ненавист към източните тюрки.

Бавно, но необратимо настъпваха източните Ашина към пасбищата на Дуло, като принуждаваха номадите да се движат на запад. Персите и жълтоликите табгачи поддържаха Ашина, а последният от рода, Юлуш, се ожени за дъщерята на хорезмийския шахиншах. Дълги години везните се накланяха ту насам, ту натам; убит беше в една от битките хаган Органа, но и Ашина проляха реки от кръв в тази война. А след това се установи някакво временно равновесие. Спряха се Ашина, Дуло завзеха за себе си западните земи, начело на които застана хан Кубрат. След смъртта на Органа хан Кубрат трябваше да се нарича хаган на тюрките, но той не прие тази титла, задоволи се с това да се нарича ювиги-хан на Велика България. Затова Юлуш, както донасят слуховете, твърди, че е истинският владетел на всички тюрки и на знамената му е ликът на Тангра.

Нощта покри свещения курган на жертвоприношенията и тъмни като нея бяха мислите на тептангра Ирсан.

От поколение на поколение предците му бяха върховни жреци на тюрките. До разделението на Дуло и Ашина бе така, и след това също, тъй като по знатност на рода не отстъпваха никому, произхождаха от същото семейство, от което някога е произлязъл сам Ата-Тюрк. Не е чудно, че бащата на Ирсан не можа да забрави, че кръвта на Ашина и кръвта на Дуло е една и съща кръв. Но когато веднъж се застъпи за Ашина, хаган Органа заповядала го погубят, като го обвини, че иска да отиде с хилядниците^[14] си при Ашина и с това да навлече гнева на божеството върху Дуло. Обкръжи хаганът отделилите се отряди, уби хилядниците и тептангра, но прости на останалите. И даже званието върховен жрец остави същото, като го даде на Ирсан, но тептангра завинаги запомни урока, който го остави сирак. И ако намисли нещо, то не бива да повтаря бащината си грешка, не трябва да се разбунтува открито. Прав е този, който е по-силен, а по-силен е този, който има повече воители. Не му е чужд на Ирсан родът Ашина, а и неопитен е още младият Юлуш, син на Истем, ювиги-хана на източните тюрки, ще съумее той по достойнство да оцени помощта на тептангра, няма да се надсмива над силата на слънчевото божество. И млад е Юлуш, което означава, че е енергичен и ще търси подкрепа навсякъде, за да събере всички сили и да реши окончателно многолетния спор с Дуло в своя полза. И такъв човек като тептангра Ирсан, знаещ много от тайните на хан Кубрат, няма да бъде излишен.

Степта е широка, а вестите летят из нея като вятър. Донесоха те до слуха на тептангра Ирсан, че много хазарски бекове^[15] са дошли с войските си при Юлуш, който вече си избира стан и строи крепост. На източната граница на Дуло бе забелязано голямо раздвижване. Този, който има разум, ще се замисли. Вятърът донесе още, че скоро източните тюрки ще издигнат Юлуш на трона и ще го провъзгласят за хаган на всички племена. И той ще поведе обединените войски на запад под знамена със символа на Тангра — слънцето.

Да, такова слънце има днес и на знамената на хан Кубрат. Днес. А как ще е утре, ако сърцето на ювиги-хана приеме религията на византийците? А това е напълно възможно. Но не е задължително. Именно той, тептангра Ирсан, притежава силата да попречи на това, да не разреши светотатството да се извърши. Трябва... трябва да се изпратят верни хора при хаган Юлуш...

Какво каза? Хаган? Не, това не го каза той, каза го Тангра. Наистина това е знак свише. Сега на Ирсан му стана ясно, че всичко вече се е случило, че източните тюрки и хазари вече са издигнали Юлуш начело и са го провъзгласили за хаган. Кога се е случило? Навярно вчера. Сега хан Кубрат трябва да се подчинява на Юлуш, хаганът на тюрките от рода Ашина. Такъв е законът — всички ханове се подчиняват на хагана. Така е било винаги, още от времето, когато Александър Двуроги създаде царството на Белите турани. Защото и тогава тюркските племена не можаха да постигнат единството. Но не воюваха по онова време родовете Ашина и Дуло, а саките и согдийците. Согдийците живееха в градове, а саките чергаруваха и между тях нямаше разбирателство. И заминаха саките на запад, по-близо до Византия, а согдийците останаха на изток, а между тях се простираше огромно пространство, из което, присъединявайки се ту към саките, ту към согдийците, странстваха различни тюркски племена. И още саките бяха по-близки с гърците, защото някога Александър смеси кръвта на воините си, оженвайки десет хиляди млади войника за девойките на Бактрия, избирайки за себе си най-красивата от тях — Роушан, известна под името Роксана. Така възникна навремето царството на Белите хуни, наричащи се турани; след това отидоха тураните по-близо до гърците, в необозримите крайморски степи, сродиха се със скитите и създадоха българския

народ, който вече говореше на езика на тураните. И този народ се покланяше на слънчевото божество, на Тангра.

Като седеше на кургана върху жертвения камък, тептангра Ирсан чувстваше как това място го пречиства от всичко лошо, как прояснява мислите му и укрепва духа му. И той падна на колене пред свещения камък. В този миг от тъмнината се появи ярка, сякаш разчупена на две, луна, и тептангра сметна това за добър знак, тъй като пратеничката на слънцето е луната и само силата на Тангра ѝ позволява да свети нощем. Тангра бе готов да изслуша това, което искаше да му каже жрецът и му даваше знак. И, притискайки чело към каменния завет, тептангра говореше за това, което от толкова време не му даваше покой.

„О, Тангра, велики Тангра, спасителю мой, сила на света, към теб се обръщам с молбата си, към теб и към духа на моите предци, които са погребани в този курган, към всички прадеди на българите се обръщам за подкрепа и помощ, обръщам се с молба да върнете разума на хан Кубрат, обръщам се с молба да отвърнете взора му от несправедната гръцка вяра, да отвърнете взора му от самите гърци, да си идат те, да се връщат там, откъдето са дошли, и да не смуцават ума и сърцето на повелителя на българите със своите разговори! Направи така, както те моля, о, велики Тангра, така се обръщам аз към теб, твоята сянка на земята, твойт посланик и жрец. Направи, както те моля и ми дай знак, че е достигнала молбата ми до теб и че си разбрал обърканите ми слова!...“

И се случи... Земята потрепери като жива, разлюля се свещеният камък и вселената наоколо се изпълни със страшен, могъщ глух шум; земята заприлича на древното чудовище от старите предания, наречено аждах^[16]. Велик страх обхвана душата на тептангра, който никога до сега не бе чувал нищо подобно на света. А когато жрецът дойде на себе си, той разбра, че това беше знакът. Повдигна глава към небето, видя, че и в небето всичко се люлее — и самото небе, и звездите по него, и счупената на две луна. И падна тептангра по лице, почти изгубил съзнание, тъй като знакът, даден му от божеството, беше също така и предупреждение за самия него — разбра тептангра Ирсан защо Тангра не бе доволен от жреца си. И сега, лежейки на земята, прострян в подножието на свещения камък, тептангра замоли за прошка божеството, прошка за това, че не вярваше с всички сили, че понякога

допускаше в душата си съмнения, че се осмели да сравнява — та дори само в душата си — силата на Тангра с другите богове.

„О, Тангра, светъл образ, страшна сила, баща на моите бащи и майка на моите майки, о, владетелю на земята и небето, прародителю на всички води и морета, о, вечни господарю на човешките съдби, прости ми и не ме лишавай от милостта си, разреши ми да ти служа до края на дните си!...“

Така говореше, така закланаше божеството тептангра Ирсан. А след това, събирайки последни сили, се отправи към дома си. И първите думи на изплашения роб, който пресрещна Ирсан, бяха: „Чудо! Случи се чудо, господарю! Разтвори се земята и пропадна в нея сандаловото дърво у дома, а домът остана невредим. Това е знак от Тангра, господарю!“

Тогава тептангра Ирсан разбра, че всичко се бе случило наистина, не му се бе сторило, че милостта на Тангра му се явява чрез очите на този роб. И той освободи роба, дари му свободата, тъй като сега и върху него се простираше милостта на Тангра и въпреки че вече бившият роб остана в дома, всички се обръщаха към него по име.

Тептангра не си спомняше как заспа в тази нощ. Не помнеше как легна в ложето си, кой го е съблякъл, какво е ставало наоколо и проспал целия ден, цялата следваща нощ и едва на втората сутрин се събуди.

Денят беше ясен и розов. Нещо се беше променило наоколо, но какво — тептангра дълго не можа да разбере. А след това видя розовият цвят. Той бе изменил всичко. Всичко беше розово — дърветата, домът, цветята и робите, които го чакаха в двора. Някога, много отдавна, с него пак се беше случило такова нещо. Много, много отдавна, когато той беше още съвсем млад и изпълнен със сили, изпълнен с надежда. Зад прозореца пееше славей, но след няколко тихи стъпки по килима той млъкна, за да започне пак песента си в настъпилата тишина. Кога се бе случило това? Това розово утро и славеят? Или му се беше сторило — и сега, и тогава? Нещо стисна сърцето му и той си спомни. Това бе денят, в който той бягаше след Ания и не можа да я стигне и тя се остави на Саклаб, верния кавхан на хан Кубрат. От тогава в живота на тептангра повече не се бе появявал розов ден. Защото животът е борба и само в приказките е розов. Това му го каза баща му малко преди смъртта си. Животът е борба. Трябва

да се готвиш за нея. И тогава силата на Тангра няма да допусне гръцката вяра да се настани по земите на Тангра...

[1] Ювиги — от латински (subigi) — мъдър. — Б.пр. ↑

[2] Аванпост — преден пост. — Б.пр. ↑

[3] Геена — от еврейски — долината на Еном, намираща се около стените на Ерусалим, използвано е от автора като пъкъл, ад, неугасим огън. — Б.пр. ↑

[4] Капище — езически храм, светилище преди покръстването. — Б.пр. ↑

[5] Протосинкел — титла на православен свещеник, главен съветник. — Б.пр. ↑

[6] Илхан — син на хана — Б.пр. ↑

[7] Кавхан — висша прабългарска титла, заместник на хана. — Б.пр. ↑

[8] Тептархан — от „тархан“ — титла на феодал, военен съветник на хана, градоначалник, който събира данък за хана от жителите на града; в случая употребено като „главен, върховен тархан“. ↑

[9] Табгачи — китайци. — Б.пр. ↑

[10] Чапан — традиционна дълга дреха, роба, подобна на халат. — Б.пр. ↑

[11] Несториани (несторианци) — източноправославна секта, основана през V век в Мала Азия и Сирия от бившия константинополски патриарх Нестор; проповядват, че божествената и човешката природа на Христос съществуват независимо една от друга. — Б.пр. ↑

[12] Табиб — лекар, врач. — Б.пр. ↑

[13] Тюмен — войскава част от 10 000 войни. — Б.пр. ↑

[14] Хилядник — военачалник, командващ отряд от общо хиляда души, под негово командване са десет стотници, които от своя страна командват по сто воини. — Б.пр. ↑

[15] Бек — дребен владетел. — Б.пр. ↑

[16] Аждах — зло същество от митологията на татарите и монголите, наподобяващо огромна змия, което живее край водоемите и изяжда хората и животните, идващи да пият вода. — Б.пр. ↑

2

Много тюркски племена изпратиха стотниците и хилядниците си под знамената на хан Кубрат. При него служеха и пешаците тюрки, и ездачите, и ханът взимаше за свободен воин, за алип, всеки, подготвен за нелеката воинска служба. Живееха алипите само от златото на хан Кубрат и се подчиняваха само на него, никакъв данък на никого не плащаха, охраняваха пасбищата и двореца на ювиги-хана, при най-малкия знак бяха готови да се впуснат в битка. Не малко от тези воини Кубрат получи в дар от тъста си, хан Тугри, повелителя на утригурите, когато се ожени за прекрасната му дъщеря Аппак. В жилите на хан Кубрат течеше част от кръвта на това племе; като се ожени за Аппак, той сякаш за втори път се сроди с утригурите. И станаха утригурите — а с Аппак дойдоха точно хиляда — верни помощници на хан Кубрат, свързани с него чрез клетва за вярност и кръвно родство. И хан Кубрат можеше да разчита на тъста си във всяка една беда. Хан Тугри бе лишен от синове и се отнасяше към Кубрат като към любим син. Мъдър бе ханът на утригурите, много бе препатил и винаги му даваше ценни съвети. „Дръж се за Византия — обичаше да казва той в часовете на доверителна беседа, — но помни, че човек никога не може да се довери на лъва, а още по-малко на гърците. Главното на този свят, разбира се, е силата. Но още по-важно е златото. Който е богат, той е по-силен от най-силния. И затова, сине мой Кубрат, развивай търговията. Развивай търговията и помагай на своите търговци. Нека да търгуват с когото искат: с гърците, с персите, с арабите, с хорезмийците, с табгачите, все едно. Построй за тях кервансараи, защитавай керваните им, остави ги да забогатеят и от това богатей и ти самият — ето тогава ще бъдеш наистина непобедим.“

Мъдър беше хан Тугри, въпреки че в думите му ювиги-ханът на българите долавяше старческа предпазливост. Но съветите му бяха чистосърдечни и също така чистосърдечно Кубрат изпрати на утригурския хан скъпи подаръци, тъй като по онова време Тугри ценеше само силното гръцко вино, на което беше голям любител.

А ето че хан Кубрат въобще не обичаше вино. Много по-силни бяха чувствата му към Аппак, дори времето не можа да убие любовта му към нея. И често, отдъхвайки си след жарките ѝ обятия, хан Кубрат си задаваше въпроса: нужно ли му е нещо друго на човек, за да бъде щастлив, и ако му е нужно, какво е то? Чул бе още отдавна, когато живееше във Византия като почетен пленник на василевса, следното: човек може да бъде богат със сила, памет, мъдрост и радост. Сега той може да каже — има всичко това. Има сила, тъй като създаде държавата Велика България. И от памет — за добро или за зло — не го е лишил Тангра. И от мъдрост не е лишен, тъй като е разбрал, че владетелят е толкова по-мъдър, колкото повече умни помощници си избира в трудното дело на властта и има наистина такива помощници сред приближените му кавханн и тархани. И радост има — радостта от победата, радостта от процъфтяването на Велика България. Но най-голямата му радост е Аппак.

Значи, той е богат. А богатството винаги предизвиква завист. Мъчи тази завист душата на шаха на хорезмийците, не дава покой на младия Юлуш от рода Ашина. И трябва човек да стои нащрек, за да не се случват беди. Това подсказваше на хан Кубрат мъдростта му, която се бе натрупала с годините.

А животът наоколо течеше по свой ред и порядък, изминавайки извечния кръговрат, отиваше си поредната зима, плаха зеленина се показваше изпод земята, нощите станаха по-топли, а дните — по-дълги, след това задухаха от всички страни сухите ветрове и илханите започнаха да подготвят своите орди за преход към пасбищата. Но радостта от тази пролет бе помрачена за хан Кубрат — пристигналият във Фанагория пратеник донесе вестта за смъртта на хан Тугри.

Голяма беше тази загуба за хан Кубрат, по-голяма дори, отколкото той самият бе очаквал. Вярна и надеждна опора бе за него ханът на утригурите, по-спокоен се чувстваше ювиги-хан Кубрат, когато знаеше, че зад гърба му стои такава могъща стена. Кой ще замени покойния? Наложил се да се изчака отговора на този въпрос чак до другата пролет, когато във Фанагория дойдоха аксакалите^[1] на утригурите и доведоха със себе си илхан Кубер, племенник на покойния хан Тугри, който, както някога хаган Органа, бе завещал ханската си титла на младия илхан, на когото едва бяха започнали да му покарват мустаците. Пристигнаха аксакалите при хан Кубрат да се

посъветват за това важно дело. Разбирайки колко важно е за него надежден човек да вземе властта сред родственото племе, и след дълги колебания, тъй като много млад и самонадеян изглеждаше приемника на мъдрия хан Тугри, владетелят на българите даде своето съгласие утригурите да издигнат за свой владетел илхан Кубер. След като стана хан и се върна в стана си, Кубер изпрати на хан Кубрат във Фанагория хиляда въоръжени конника, което означаваше: ханът го признава за италбар, за по-възрастен, но му се подчинява по собствена воля и се смята във всичко, освен във възрастта, равен на хан Кубрат.

Добре. Прие хан Кубрат хилядата конника, устрои ги, дари ги богато. Верни люде са нужни всякога, а добри воители — още повече. Утригурите са воители по рождение. В древните гръцки предания се разказва за кентаври — навярно, мислеше си понякога хан Кубрат, гръците са срещнали предците на утригурите, които се научаваха да яздат, преди да се научат да ходят. Пеша те почти не се придвижваха, спяха на седлото така, както биха се изтягали в постелята и не ценяха нищо друго толкова, колкото конете. В крайна нужда утригурът може да продаде всичките си животни, каруците си, последния си запас от хляб, дрехите си и дори оръжието, да си остави само ятагана, може да се окаже даже без жена, но с конете си се разделят само мъртвите. Без кон утригурът преставаше да е утригур и такъв, без кон, без всякаква милост продаваха в робство. Но когато по волята на съдбата утригурите се озоваваха във Фанагория и се заселваха там, женейки се за българки или гръчкини, тогава скитническата им съдба коренно се променяше. Степните хора усядаха, започваха да се занимават със земеделие, с търговия, с различни занаяти и се сливаха с пъстрото население на големия град.

А Фанагория се разрастваше все повече с всяка изминала година. Стичаха се в нея степните жители и пред очите израстваха, измествайки градските стени, все нови и нови постройки, над които денонощно се трудеха гръцки и български строители. Учиха се българите от натрупаните многобройни умения на гръцките майстори и все повече и повече ставаха сред самите българи занаятчиите, които умееха да работят с желязо, кожа и дърво. Вече се научиха да строят галери, които по нищо не отстъпваха на гръцките, а що се отнася до стремената, седлата, юздите, леките обшивки за стенобойните, необходими при обсада — там нямаша равни. Изработваха за продажба

и защитни покривала за конете, отлични ризници с необикновена здравина и якост, които в същото време бяха много леки, както и най-разнообразно оръжие: мощни лъкове, стрели, саби, пики и копия — всичко, което преди купуваха от Византия, сега при удобен случай продаваха самите те. Помнеше мъдрите слова на тъста си хан Кубрат и затова всячески покровителстваше развитието на търговията и на занаятите и всяка година все повече се убеждаваше в каква дълбочина е познавал живота старият хан Тугри. И затова даваше хан Кубрат на търговците и майсторите, независимо дали на своите или чуждите, всевъзможни привилегии, права и облекчения и дори, ако се случеше някой от тях да наруши закона, в този случай хан Кубрат го съдеше по-мекко от обичайното, а се случваше и изцяло да освободи търговец от наказание, като се задоволяваше само с голяма глоба. Най-честото решение в такъв случай беше да се пресели провинилия се търговец или майстор с цялото му семейство в Горен Кирмен^[2], град на река Итил^[3], където търговците и занаятчиите рядко отиваха по своя воля; но в това си решение ювиги-ханът беше твърд и непреклонен и горко на този, който не изпълнеше заповедите му.

По тази или по друга причина, но славата на доброто отношение на хан Кубрат към търговското съсловие широко се разпространи из света, достигайки до най-отдалечените страни и народи. И потекоха към Фанагория занаятчий и майстори, кожари и винари, ковачи и ювелири. Не малка роля играеше и веротърпимостта на този град. Равни права да живеят и търгуват получаваха тук гонените във Византия юдеи, перси и араби, гърците и табгачите. Но гърците все пак бяха повече, отколкото другите. И това не беше случайно. Хан Кубрат разбираше, че без гърците славата на Велика България и Фанагория никога нямаше да нарасне толкова бързо. Явно това го разбираше и василевсът, който не пречеше на занаятчиите, строителите и търговците си, които напускаха Византия. А може би дори поощряваше поданиците си да се преселват на брега на далечния Тамански полуостров; нали преди нашествието на хуните Фанагория дълги векове беше колония на древните гърци, а сега техните потомци изцяло можеха да върнат на Византия предишното ѝ място на Евксинското море. Имаше и още една причина василевсът сякаш да не забелязва преселването на съотечествениците си във Велика България: та нали всеки грък, където и да го отнасяше капризната съдба,

оставаше верен на родината си и се превръщаше в очи и уши за василевса.

А този, който знае, е много по-силен от този, който не знае.

Ето, например, установиха се българите в средното течение на Итил, построиха си крепост. И веднага тръгнаха натам гърците. Това е разбираемо: най-добрите кожи по пазарите из целия свят се доставяха оттук, а коприна на табгачите идва тук чрез киргизите. Разширяват се границите на многочислените племена, подчинени на Велика България, по-силна става властта на хан Кубрат, следователно василевсът може да е спокоен за своите граници. И само да приеме хан Кубрат правата християнска вяра, всички разходи, пръснати за него, ще се окажат на мига многократно оправдани и изкупени.

Така че въобще, въобще не е случайно, че сред посланиците във Фанагория се оказаха този път философът Йоан Фасиан и преподобният Симеон. Такава беше волята на василевса, такива бяха далечните му замисли. Познаваше и върху себе си беше изпитал императорът сладкогласната, обезоръжаваща прелест на гласа на Фасиан: ще свикне, няма да иска да се раздели с философа хан Кубрат, който още във Византия проявяваше склонност към философията. Всичко е в неговите ръце, в ръцете на хана. Варварите, прекланящи се пред слънцето или както още го наричат, Тангра, бързо ще се обърнат към пресветлия Христов лик благодарение на пламенния фанатизъм на протосинкел Симеон, който преодоля дори духовната леност на недодяланите готи. Само да успее да склони Йоан Фасиан владетеля на Велика България да обърне зора си към светлината на истинската религия и след него ще тръгнат от всички страни, както овце след водача си, всички тюркути^[4], доверчиви въпреки цялата си свирепост.

Ако някой въобще е способен на такъв подвиг, то това е Йоан Фасиан. Как владее словото този човек, как си играе с мислите, как пленява с богати интонации, подчертаващи това или онова значение на казаното или на неизказаното! Императрица Мартина, която не беше равнодушна към реториката, оставаше без ума и дума от словата на Йоан и ако василевсът не знаеше със сигурност, че в залеза на своята необикновена женска красота тя беше отдала сърцето си на Константин, сина на посланика Теофан, той щеше да я ревнува именно от Йоан Фасиан.

Добре е човек да бъде мъдър! Василевсът изпрати във Фанагория и Константин, и философа. А за Юстиниан, сина на василевса и Мартина, вече беше намерен друг учител, който не отстъпваше на Константин по знания, но за разлика от него бе изключително грозен. И нека никога повече да не произнася императрицата в съня си, както до неотдавна, името на Константин, не е той до нея и с това се сложи край на слуховите и клюките. И колкото и да се противи владетелят на Велика България на медния говор на Йоан Фасиан и на непризнаващия пречки и прегради в службата си на Христос протосинкел Симеон, рано или късно — император Ираклий, разбира се, предпочиташе да е „рано“ — тези двамата ще въведат хан Кубрат, а с него и безчислените варварски орди, в лоното на истинската вяра. И тогава Фанагория отново ще стане, както някога, гръцки град и още повече ще се разширят границите на империята, а нощите и дните на император Ираклий ще станат по-спокойни.

Рано или късно това ще се случи. Дали ще е при Хан Кубрат или при някой друг, но езичниците ще бъдат кръстени и присъединени към Византия, тъй като такъв е пътят, предначертан на човечеството. Не е лек този път, каквото и да се казва, особено в онзи момент, в който е нужно да се направи първата крачка, но след това ще стане по-леко. Всичко ново и непривично се възприема с недоверие, за привикването е нужно време. Няма да им е лесно на философа и на свещенослужителя, но нима е леко на който и да е един от нас, изпълняващите дълга си на тази земя?

Не е леко.

Император Диоклециан^[5] не прие християнството и с това, според император Ираклий, изпусна шанса си да остане в историята. Още повече, че той всячески преследваше привържениците на правата вяра, отдавайки преимущество на старите римски богове. Това бе престъпно, недопустимо заблуждение за човек, стоящ начело на държавата. И все пак божият син победи римския езичник. След Диоклециан, който, трябва да се признае, основа Източен Рим, Византия, империята бе оглавена от Констанций Хлор^[6], чийто син, Константин^[7], обяви Христос за новия бог. И тъкмо навреме: при последния езичник, Диоклециан, Римската империя отслабна в сравнение с времената на Цезар и Август и никакви гъски^[8] не можеха

вече да я спасят. Само новата вяра можеше да влее нова кръв в нейните уморени вени.

Кое то се случи в действителност.

Сега настана времето на покръстването на варварите. И един от първите кандидати за приобщаване към бъдещото вечно блаженство беше Велика България.

Имаше и още една причина да се бърза — арабите. До съвсем скоро те бяха разединени и следователно въобще не бяха опасни, но изведнъж попаднаха под влиянието на току-що родилата се и съвършено безсмислена доктрина на някой си Мохамед, обявяващ сам себе си за пророк на Аллаха. Но това не попречи на новото суеверие да се окаже, както всеки плевел, поразително жизнеспособно — до такава степен, че мохамеданите, така те наричаха сами себе си, дръзновено нападнаха няколко крепости, охраняващи границите на империята, недвусмислено заявявайки своето съществуване преди всичко като военна сила. Все повече нарастващият и все по-многолюден поток на обръщащите се към мюсюлманството араби се устреми на изток и достигна опасните предели на Хазарско море, което коства на империята значителни неприятности. В толкова отговорно време обръщането на българите, които стояха като могъщ аванпост на империята на североизток, към християнството придоби важно, дори първостепенно значение.

* * *

А Фанагория живееше своя обичаен, шумен, бурен и кипящ живот. Вече не стотици, хиляди търговци се устремиха към обетованата земя, където в кервансараите нямаше свободни места, където се смесваха езиците и наречията от целия свят, където златото минаваше от ръка на ръка като несекващ поток, където ежедневно пристигаха кервани от места, за които повечето хора никога не бяха и чували или знаеха съвсем малко. Най-важните хора в града, разбира се, бяха търговците. Раздирани от вечни разпри, като се обсипваха с проклетия на всички мислими и немислими езици, те установяваха контакти един с друг, завързваха познанства, създаваха общества и обединения и така златният бог, който не помръкваше и за миг ни

денем, ни нощем, светеше като пътеводна звезда. Сирийците се обединяваха със сирийци, гърците с гърци, самаркандците със самаркандци, но нито те, нито другите, нито третите можеха да минат без евреите, най-добрите посредници на света, които проникваха в търговията така, както кръвоносните съдове пронизват тялото. Всички тези хора, се събираха ежедневно облечени в националните си одежди, на централния търговски площад, предлагаха и приемаха, продаваха и купуваха, товареха общите кервани, откриваха нови сергии и чаршии, спореха за живота и за бога, като бяха убедени, че без подкрепата на висшите сили всяко едно мероприятие предварително е обречено на провал, точно както би се случило, ако не е обезпечено с кредит. И нерядко сред гъстите тълпи можеше да се види могъщата фигура на хан Кубрат, заобиколен от приближените си; който без да се намесва в споровете, внимателно изслушваше всички доводи „за“ и „против“, които противниците изтъкваха един пред друг, като нерядко се удивляваше как на пръв поглед неопровержимите аргументи на противниковата страна не водят до никакви реални резултати. Примерно дълги години нито един юдей не прие християнството, както и обратното не се случи, и всичко това навеждаше ювиги-хана към философския извод, че истината понякога е склонна да се крие от хората и че всеки народ спокойно може да живее в мир с другите точно както един друг се уважават и най-различните вярвания и божества.

Подобни възгледи, разбира се, не можеха да радват нито философа Йоан Фасиан, нито преподобния Симеон, и те, колкото можеха по-внимателно, обясняваха на ювиги-хана грешката му, която, по тяхно мнение, се състоеше в това, че хан Кубрат е склонен в своята езическа простота да приравнява отделния човек към целия свят и да придава на грубото му, телесно съществуване самостоятелна ценност, когато е свършено ясно, че плътта е само субстанция, подчинена на висшия дух.

Така търпеливо обясняваха гърците на хан Кубрат, а повелителят на Велика България също така търпеливо слушаше. Той отдавна вече беше разбрал накъде го води хитроумния Фасиан, ненатрапчиво и без да го притиска. Към брега на християнската вяра — ето къде ръка за ръка трябваше да пристигнат всички заедно. В тези минути хан Кубрат разбираше безпокойството на тептангра Ирсан за своя бог: хитър е гръцкият философ, настъпваше и отстъпваше, но не се натрапваше, не

досаждаше и при цялата си мекота държеше твърдо на едно и също нещо — народите ще се спасят, само ако стъпят на истинския път. А този път преминава през най-скорошен съюз с Византия и следователно през приемането на християнството.

Хан Кубрат слушаше търпеливо. Христос е добър, Тангра е лош, така излизаше, ако се разплетат всички хитросплетничества на гърците — и на философа, и на свещенослужителя. Той ги разбираше: във Византия, за разлика от Рим, църковните отци имаха само тази власт, която императорът им разрешаваше да имат, старанието им имаше привкуса на държавна поръчка. Но той, хан Кубрат, не е грък, милостта на василевса му е приятна, но не му е нужна на всяка цена. Още повече, че ювиги-ханът не виждаше реална полза от християнското вероучение. Тангра е бог на предците му и ако се подходи непредубедено, никога не му е давал повод за недоволство. На кого той, хан Кубрат, дължи във висш, божествен смисъл създаването на Велика България? Разбира се, не на Христос, за това и дума не може да става. И кой му помагаше в построяването на Фанагория, на градовете Темрюк^[9] и Горен Кирмен, които всяка година се разрастваха край средното течение на Итил? Зад всичко това отново стоеше Тангра. А кой, на свой ред, винаги е подкрепял начинанията на ювиги-хана? Жрецът, тептангра Ирсан.

Може би, реши хан Кубрат, в последно време е твърде несправедлив с Ирсан.

* * *

Не знаеше, не се догаждаше тептангра Ирсан за мислите на хан Кубрат. В последните седмици той разви бурна дейност, струваше му се, че гърците вече са завладели душата и тялото на ювиги-хана, че вярата в Тангра е заплашена от скорошна и страшна опасност. Знаеше тептангра кой за какво си мечтаеше сред българите и коя струна да подръпне, за да издаде тя правилния, приятен божествен звук. Власт — така се наричаше тази струна и като свиреше на нея, тептангра внимателно се вслушваше в отговора.

Преди всичко той обърна взора си към илханите, синовете на хан Кубрат. Всеки от тях можеше да стане приемник на баща си, всеки

спеше и сънуваше, че именно той застава начело на Велика България след хан Кубрат. Но да стане ювиги-хан, а с това и хаган, можеше само един от тях, а те са петима, а освен това имаше и още един, шестият — осиновеният от хан Кубрат Илбарис^[10].

На кого ще остане тронът? Ако се случи хан Кубрат неочаквано да се пресели при предците си, думата на жреца на Тангра можеше да има решаващо значение. Той знаеше това, илханите също. В продължение на дълги безсънни нощи, лежейки в шатрата си, тептангра преценяваше илханите един по един: кой ще бъде по-послушен, върху кого да постави решаващия залог, кой на мястото на ювиги-хана на българите ще се вслушва най-много във волята на Тангра, който ще предава желанията си чрез върховния жрец. И така, и иначе прехвърляше тептангра имената на синовете на хан Кубрат: Бат-Баян, Котраг, Аспарух, Балкир и Алцек. Осиновеният Илбарис засега не влизаше в сметките. Всъщност, Алцек също не влизаше в тях: както навремето и хан Кубрат, така сега и Алцек вече дълго живее като почетен пленник във Византия и по нищо не изглежда, че се приготвя да се връща в родния край, а дори и да се върне, то навярно ще е с кръст на врата си. Алцек беше любимецът на хан Кубрат, но отпада. Тогава най-вероятно е властта да премине към най-възрастния от илханите, Бат-Баян. Твърд е във вярата си илхан Бат-Баян, не обича гърците и вярата в разпнатия човек му е противна. Ако Бат-Баян седне с помощта на Тангра на престола на Велика България, той няма да откаже на своя бог една малка молба. И тогава с преголямо удоволствие тептангра ще види как ще рухнат и ще се превърнат в прах стените на ненавистната му гръцка църква и въобще няма да е огорчен, ако след това и самите гърци си заминат за Византия. А ако се окаже, че ненавистната вяра вече е успяла да завладее десетки българи, трябва само да се отсече някоя глава, за да хвърлят другите кръстовете си и всичко отново ще бъде такова, каквото трябва да е. А упорстващите може да се привържат към опашката на коня и да се подгони коня в степта...

Ето какво трябва да се направи. Но преди всичко трябва да се направи така, че властта да премине от хан Кубрат в Бат-Баян, най-възрастния сред илханите.

А ако не се получи? Стар е вече хан Кубрат, но е твърд, много години още може да преживее, управлявайки с желязна ръка. И дори

да предаде властта, ще избере ли илхан Бат-Баян, известен с опърничавия си характер? А другите илхани ще искат ли да послушат волята на Тангра? Сложна игра е замислил тептангра, много сложна, много опасна, залогът в такава игра е собствената глава. Всичко трябва да се премисли, всяко нещо да се вземе под внимание. Ако не успее да се договори с който и да е от илханите или види, че не успява или, че хан Кубрат се склонява към византийската вяра, ще остане едно, последно средство: да отиде и да се предаде духом и телом на хаган Юлуш и да доведе ордите му в България. Ще загине родът Дуло, но това не е чак толкова висока цена, когато трябва се спасят душите на съотечествениците му от лъжливото учение на християните в името на вечното тържество на великия Тангра...

[1] Аксакал (от тюркски „ак“ — бял и „сакал“ — брада) — глава на рода, старейшина, уважаван човек в Средна Азия и Кавказ. — Б.пр. ↑

[2] Кирмен — крепост. Горен Кирмен (Керман) — днешен Казан. Град на река Волга, в древността каменна крепост, аванпост на северната граница на България, а през XIV век става столица на Волжка България. — Б.пр. ↑

[3] Итил — днешна р. Волга — Б.пр. ↑

[4] Тюркути — според някои източници, синоним на тюрки. Според други, тюркути (кок-тюрки) е наименование само на едно племе. — Б.пр. ↑

[5] Диоклециан (Gaius Aurelius Diocletianus) — роден през 245 г. в Диоклеа, Далмация (Горна Илирия). По времето на тетрархията от 286 до 305 г. заедно с император Максимилиан император на Тракия, Азия и Египет. Подлага на жестоки гонения християните. — Б.пр. ↑

[6] Констанций Хлор (Flavius Valerius Constantius Chlorus) — роден 264 г. в Илирия, цезар (управител) на Галия, Испания и Британия (293–305 г.) по времето на Диоклециан и Максимилиан, август (император) от 305 до 306 г. — Б.пр. ↑

[7] Константин (Константин I Велики) (274–337). Син на император Констанций Хлор от първата му жена Елена. Римски император, отначало император на Запада (306–324) в тетрархията. Нанася победа над готите, отстранява претендентите за императорска власт, обединява империята и става автократор (324–337). Започва

строеж на нов град и пренася там столицата Константинопол (330). През 313 г. с Миланския едикт разрешава свободно разпространение на християнството и сам става християнин преди смъртта си. Взема участие в Никейския събор и привлича религията към своите политически планове. — Б.пр. ↑

[8] Капитолийските гъски — през III век преди Христа галите буквално прегазват древна Италия и обсаждат Рим. Численото им превъзходство е огромно, а бъдещата империя се състои все още от града на Тибър и околната област. Но свещените гъски от храма на Юпитер, издигащ се на Капитолийския хълм, усещат с тънкия си слух пълзящите по стените в една безлунна нощ гали и надават крясък, с който събуждат не само заспалите стражи, но и целия град, като по този начин спасяват Рим — Б.пр. ↑

[9] Темрюк — град в днешна Русия, разположен на Таманския полуостров, център на Темрюкския район, Краснодарска област. — Б.пр. ↑

[10] Илбарис — татарско име от древнотюркски произход „ил“ — страна, „барс“ — тигър; със значение на „герой на страната“. — Б.пр. ↑

3

Колкото и внимателно да пристъпи тептангра към изпълнението на своя план, колкото и мъгливо и неясно да говореше той с един или друг илхан, то не след дълго хан Кубрат разбра за тези странни разговори и му трябваше съвсем малко време, за да разбере какво казва, но не доизказва тептангра. Ако ставаше въпрос за който и да е друг човек във Велика България, разговорът щеше да е кратък — не по-дълъг от пляска, който издава тялото, хвърлено в морето от високите скали. Но в този случай това не бе уместно, освен като най-крайна мярка. И до сега в сърцето на народа божият служител се отъждествява със самия бог. И смъртта на тептангра може да се възприеме като лоша поличба.

Тук бе нужен съвет на човек, който е едновременно предан и мъдър, а освен това на чието мълчание можеш да се довериш.

Такъв човек бе алустаз Даян. Именно неговите хора първи донесоха вестта за странните посещения на тептангра при илханите. Така че, викайки го при себе си, хан Кубрат бе уверен, че по пътя към двореца алустазът ще се досети за какво отива и какъв разговор го очаква.

Хан Кубрат посочи на алустаз Даян да седне редом с него и с един жест отпрати охраната.

— Досещаш ли се за какво те извиках? — попита владетелят на българите.

Алустаз Даян мълчаливо кимна с глава.

— Нужен ми е твоят отговор, алустаз Даяне.

— Разреши ми да помисля още.

— Мисли.

Дълго мисли алустаз Даян, а хан Кубрат търпеливо чакаше.

— Трябва да се събере табинът^[1] — каза накрая алустазът.

— Табинът? — не можа отначало да разбере Кубрат.

— Да — каза алустаз Даян. — Да допуснем, че ти си се почувствал зле. Само тептангра може да каже колко още ти остава да

живееш. И на кого трябва по волята на Тангра да предадеш престола... Нека той каже това на всеослушание. А ние ще послушаме...

— Интересно е какво ще каже той — промълви ханът.

Алустаз Даян повдигна огромните си рамене.

След три седмици по заповед на ювиги-хана на Велика България във Фанагория беше свикан представителния съвет на знатните — табин. На него бяха поканени не само главите на родове, но и най-богатите търговци, някои от които — гърци.

И, разбира се, тептангра, на когото бе отредено мястото вляво от хан Кубрат. И когато настъпи тишина, хан Кубрат зададе на върховния жрец един-единствен въпрос: колко, по волята на Тангра, му остава на него, ювиги-хана на българите, да стои на този трон?

Изправи се тептангра и за пръв път в живота си почувства, че краката му не му се подчиняват. Нищо не можеше да се прочете по лицето на жреца, но в главата му с трескава бързина една мисъл се сменяше с друга. На този въпрос трябваше да се отговори бързо, но в същото време и точно. Трябва да се отговори така, че у никого да не възникне съмнение в чудодейната сила на прозрението, с което отдавна се слави тептангра Ирсан. При този въпрос не може да се допускат грешки. Така тептангра разбра ситуацията, в която се озова и че без да се досети попадна в собствения си капан. Оставаше само да се разбере иска ли хан Кубрат смъртта му или иска само да напомни, че животът на всеки човек във Велика България зависи до еднаква степен и от волята на божеството на небето, и от волята на ювиги-хана на земята. И само за един миг, преди да отговори, тептангра Ирсан си спомни за участието на баща си, погубен по заповед на хаган Органа...

Като си спомни, тептангра Ирсан направи няколко крачки, отдалечавайки се от хан Кубрат, поклонил се дълбоко пред него, изправи се и каза високо и ясно, така, че да го чуят всички:

— Чуй думите ми, велики ювиги-хане. По волята на Тангра ми е известна съдбата на всеки смъртен, който живее под това небе и ходи по тази земя. Но тайната на твоя живот бог не ми е разкрил; не се полага на смъртните да знаят тази тайна и единствено Тангра знае срока, който ти е определен за престола и живота. И аз, върховния жрец Ирсан, мога само да ти пожелая безсмъртие. Но никакви срокове, нито близки, нито далечни, които се отнасят до теб, аз не знам.

Докато изслушваше този отговор, хан Кубрат не погледна встрани, но видя, не, по-скоро почувства, как алустаз Даян в упор разглежда безстрастния жрец, опитвайки се да прочете какво крие в душата си тептангра. Сам хан Кубрат бе доволен и от табина, и от речта на Ирсан. Пред всички тептангра се постави по-ниско от ювиги-хана, призна, че само божеството стои по-високо от владетеля на българите, а всеки, в това число и тептангра, стои по-ниско. Ако у някого от присъстващите до сега е имало каквито и да било съмнения, то сега, след табина, такива съмнения повече у никого не можеше да има...

[1] Табин — съвет. — Б.пр. ↑

У никого. А на табина присъстваха всички, чиято дума можеше да има някаква тежест при решаването на важни въпроси. Там бяха синовете на хан Кубрат — илханите, бяха и висшите сановници — кавханите и тарханите. Сред наследниците на престола бе и осиновеният от хан Кубрат Илбарис и ако някой от гърците не знаеше защо този красив багатур^[1] заема почетно място до трона, то бързо му биваше обяснено, че от малък Илбарис се възпитава като роден син и хан Кубрат не прави разлика между него и останалите илхани. И Чечке, дъщерята на хан Кубрат, се смяташе за сестра на Илбарис, но по време на табина Илбарис въобще не гледаше към прекрасната Чечке като към сестра. Заедно със своята майка и жена на хан Кубрат — Аппак, тя беше в залата и всеки от присъстващите, въпреки важността на събирането, поне веднъж спря погледа си на нежното бяло лице на тази необикновено красива девойка; що се отнася до багатур Илбарис, то той, нарушавайки приличието, просто не сваляше очи от нея.

Илбарис нарушаваше всякакво приличие, въпреки че знаеше, че преди една година неговата заварена сестра бе сгодена за сина на василевса и наследник на византийския престол, принц Юстиниан. Всичко завърши с това, че Аппак с незабележим жест извика Илбарис и укорително му каза нещо на ухото, от което багатурът почервения и се върна на мястото си. Верни бяха думите на Аппак: не трябва пред всички гости да не откъсва поглед от сестра си. Та нима не разбираше Илбарис и сам това? Разбираше го. Но по-силно от разбирането и от срама бе желанието да види Чечке и въпреки че до края на табина той не вдигна поглед, дори и през стиснати клепачи виждаше все тази тънка шия и огромните очи. На какво се надяваше и сам не можеше да каже. Дали на това, че по неизвестна нему причина хан Кубрат в последния миг ще премисли, ще развали споразумението, ще откаже да даде дъщеря си за сина на василевса? На това не може да се разчита. Но любовта затова е любов, че до последен дъх да не губи надежда, а багатур Илбарис отдавна и безнадеждно беше влюбен в Чечке и

въпреки че му се струваше, че както се полага на мъжа, скрива от всички своето чувство, в края на краищата за него знаеха и Аппак, жената на хан Кубрат, и самият хан Кубрат.

Всичко това не означаваше нищо. Нищо не означаваше и любовта на багатур Илбарис, и това, което по този повод мисли самата Чечке. Имаше значение само волята на хан Кубрат. А той преди време даде съгласие за женитбата, наистина, уточнявайки, че женихът трябва сам да дойде за невестата си, преди тя завинаги да напусне родния си край. А ето че вместо жениха, от Византия дойде знаменит художник. Когато той завърши работата си, портретът на Чечке ще замине за Цариград. Няма никакво съмнение, че когато види този портрет — но кой ли портрет е в състояние да предаде очарованието на оригинала! — принц Юстиниан няма да се бави да приготви сватбената флотилия и с първия попътен вятър ще потегли за Фанагория.

Така, в крайна сметка, би постъпил и самият Илбарис, ако се беше родил син на василевса.

Освен това, Илбарис знаеше, че самата Чечке не иска да напуска родния си дом. Само че кой пита девойката какво иска и какво не! Никога не е било така. Кажете ли хан Кубрат думата си — и завинаги ще изгасне светлината в очите на багатур Илбарис. Думата на ювиги-хана е закон за всеки. За илханите, за кавханите, за тептангра, за него, Илбарис. Навремето, казват, не искала дъщерята на хан Тугри да напусне бащиния си дом, обичала един багатур от своето родно племе. Е, и какво от това? Каза своята дума хан Тугри и стана Аппак вярна жена на повелителя на Велика България. Такава е съдбата на всяка жена — и на най-обикновената, и на най-знатната, а също така и на ханската дъщеря. На обикновените девойки дори им е по-добре, на кушията могат да си изберат жених по сърце или, в краен случай, да избягат от този, когото не обичат. На ханските дъщери дори това не им е позволено. И първата красавица на племето утригури, своенравната и надменна Аппак, покорно е склонила глава пред бащината воля, така че възможно ли е да се надява, да мечтае и да разчита, че послушната Чечке ще се разбунтува и ще каже „не“ на хан Кубрат?

Не трябва да разчита на това. Чечке ще изпълни дълга си, ще отиде във Византия, ще скрепи с красотата си съюза между двата народа, ще стане вярна жена на наследника на василевса, каквато стана Аппак за хан Кубрат. Аппак не оставяше мъжа си дори в походите,

поделяйки с него превратностите на военната съдба, горещината, студа и неудобствата. Ще запише този необикновен факт в своите свитъци битекчи, летописецът, и неговите слова ще достигнат до наши дни. Отдавна вече забрави първата си любов Аппак, живота си би дала за хан Кубрат, за този, на когото цялата се отдаде, на когото роди деца. Но и хан Кубрат ѝ се отплати подобаващо. Никога не е имало случай да повиши глас на Аппак, нямало е случай по най-важните дела да не иска мнението или съвета ѝ. И ако на света има човек, от когото хан Кубрат няма тайни, това е жена му, вярната Аппак.

* * *

След табина имаше угощение. Ястията бяха поднесени на огромни сребърни блюда. Слугите донесоха и вино, ароматно гръцко вино в запотени амфори с тесни гърла, знаменитото родоско вино, съвсем неотдавна донесено от византийски търговци. Наливаха виното в сребърни чаши или в рогове, обковани също със сребро. Това пиеха мъжете. На жените също поднасяха чаши с вино, но вече от друга амфора, и то беше като вълшебна напитка. Правеха това вино на остров Крит — гъсто и сладко беше то, точно такова, каквото се харесва на жените.

Много ядоха гостите, много пиха. Но не размътиха разума си. Чувстваха, че още не е свършил табинът, че още нещо ще бъде казано, за което, всъщност, те всички са събрани тук.

И който мислеше така, не сгреша.

В разгара на пира хан Кубрат стана, в ръка с рога, обкован не в сребро, а в злато и всички разговори секнаха.

— Гости на българите — така започна речта си ювиги-ханът, — мои кавхани, аксакали, илхани и тархани, мои верни багатури.

Като направи пауза, хан Кубрат се наклони да види дали придворният битекчи успява да запише думите му. Битекчи успяваше.

— Чуйте думите ми. Аз, ювиги-ханът на Велика България, Кубрат, реших днес, в тази година, годината на кучето, да разделя пасбищата си между илханите, моите синове. На вратите ми похлопа старостта, както похлопва рано или късно у всеки човек, роб или господар. Ето защо взех това решение. Както казва нашият предтеча,

ювиги-ханът на хуните Атила, старото куче може още да хапе, но лае лежейки. Аз ще живея във Фанагория. Пасбищата ще владеят илханите, а аз обявявам Фанагория за вечен стан на българите.

Хан Кубрат замълча, сякаш обмисляше следващите си думи. Наследниците на ювиги-хана, най-знатните хора от родовете и гостите от най-богатите граждани, извикани на табина, седяха в пълна тишина, като се бояха да не пропуснат не дума, а дори и един звук. Без да поглежда встрани, напълно потопен в мислите си, хан Кубрат все пак видя сред тях тептангра, видя как кръвта нахлу в лицето му. Жрецът затаи дъх, нямаше как да знае какво ще каже по-нататък владетелят на Велика България, как ще раздели властта, кой от синовете си ще постави на трона на българите. Ако можеше, хан Кубрат щеше открито да се усмихне — не смяташе на никого да отстъпва върховната власт, нито смяташе да се оттегли на спокойствие, имаше още сили, достатъчно, че да управлява с твърда ръка ордите.

— Тангра ми даде пет сина — каза хан Кубрат, — пет наследника. И една дъщеря ми даде, Чечке, най-малката. На нея съдбата й отреди, вие знаете това, да бъде дадена за жена на василевса Юстиниан. А сега, битекчи, запиши със златни букви думите ми, за да запазят и запомнят илханите завинаги за себе си и своите потомци как съм разделил между тях моите джайляи^[2] — и да няма спорове между тях кой какво да владее. Пиши, битекчи: на най-големия син, Бат-Баян, давам гористата страна и всички подчинени на мен планински народи. На втория мой син, илхан Котраг, давам Горни Кирмен и прилежащите му пасбища. На сина ми Аспарух остава среден Итил и джайляите по брега на река Тан^[3] до самата граница с империята. Давам на четвъртия си син, илхан Балкир, пасбищата по долното течение на Итил и всички места и народи, населяващи степта Даду. Най-малкият ми син, илхан Алцек, след завръщането му от Византия, ще живее с мен във Фанагория. Кавхани, аксакали, илхани! Вие чухте думите ми. Такова е моето желание. Аз казах.

— О, Тангра! — гръмко извика върховният жрец Ирсан и високо вдигна ръце. И всички българи повториха след него като клетва:

— О, Тангра! Тангра! Тангра!

Вдигна ръка хан Кубрат и отново настъпи тишина. Не всичко още бе казал владетелят на българите и искаше внимание.

— Ела към мен, дъще, Чечке. И вие, илхани, елате по-близо до мен. Ето един сноп стрели. Вземи ги, Чечке, и ги дай първо на Бат-Баян. А ти, илхане, най-възрастен сред братята си, опитай, можеш ли да ги строшиш.

Разкършвайки широките си плещи, към трона пристъпи илхан Бат-Баян и взе снопа стрели от ръцете на сестра си. Положи го на коляното си, намести го, напрегна ръце. Издуха се жилите на шията му, почервения лицето му, по челото му избиха едри капки пот. Огъна той снопа, но повече нищо не можа да направи.

— Не става ли? — без всякаква насмешка попита хан Кубрат. — Тогава нека да пробва илхан Котраг. На всички е известно, че по сила не отстъпва на никой от българите. Вземи стрелите, Котраг, и направи това, което Бат-Баян не успя.

Една глава по-нисък от Бат-Баян бе илхан Котраг; но сякаш не смъртна жена го е родила, а от камък е изсечен. Направо от раменете му започваха главата му и могъщите му ръце с преплетени жили, налети със страшна сила. Илханът не се захвана веднага за работа, а първо с премерени движения нагласи снопа, после го натисна с такава сила, че стрелите се огънаха и сякаш всеки миг щяха да се разхвърчат на трески. Още малко сила само трябваше, но нямаше повече сили у илхан Котраг и той, без да се оглежда встрани, се върна на мястото си. След него не беше нужно да пробват силите си нито Аспарух, нито Балкир. Но по знак на баща си и те излязоха и почти веднага се върнаха обратно. И тогава пристъпи Чечке. Поддържа в ръката си снопа след това по знак на хан Кубрат, започна да измъква една по една стрелите и като ги пречупваше с лекота, ги хвърляше в нозете на илханите. Хан Кубрат гледаше дъщеря си с усмивка, след това се изправи и се приближи до синовете си.

— Разбрахте ли мисълта ми, илхани? Нашите предци казваха, че който сам се отдели от рода си, бива разкъсан от мечка, а отхвърления от рода си, го изяжда вълк. Винаги мислете за този сноп стрели и бъдете единни винаги и във всичко. Живейте в дружба и съгласие, тогава никой и никога няма да ви победи и само вашите табуни коне и стада овце ще пасат по джайляите ви. Ако ви обхване помрачение и започнете да мислите само за себе си, за своята орда или за своето стадо, то няма да имате нито стада, нито орда. Ще навлезе във владенията ви враг, ще ви сломи един по един, ще унищожи воините ви и ще спи с жените ви. Децата ви и дъщерите ви ще отведе със себе си, мъжете ще убие или ще продаде в робство. Който е единен, не е един — помнете това, илхани. Това е моят завет към вас...

И хан Кубрат се върна на мястото си.

— Илбарис, ела сега ти при мен.

С лека, пъргава походка, сякаш танцуваше, Илбарис се приближи към ювиги-хана и всички в залата неволно започнаха да се любуват на високия и строен юноша.

— Тук съм, татко.

Хан Кубрат изпитателно гледаше осиновения си син. Кой знае за какво мислеше в тази минута! Багатур Илбарис би искал да знае, мило и драго би дал, за да проникне в мислите на баща си. А ако иска да го изпита за... за...

Той дори пред себе си не се решаваше да произнесе името на Чечке. Хан Кубрат свали пояса си и го протегна на Илбарис.

— Давам ти поръчение, багатуре. В знак на моето доверие ти връчвам този пояс заедно с меча и кинжала. Поръчението трябва да изпълниш, без да отлагаш. От Горен Кирмен дойдоха лоши вести. Хан Чалбай подло е нападнал града и околностите, убил е много наши хора, взел е стадата и е обявил за свои земите, които от сега нататък принадлежат на илхан Котраг. Поръчвам ти, багатуре, на теб, сине на любимия ми кавхан Саклаб, който ме защити някога със собствените си гърди от вражеското копие, поръчвам ти, доблестни Илбарисе, да прогониш от Горен Кирмен ордата на Чалбай, да я разпръснеш и разгромиш и да върнеш на рода ни земите на илхан Котраг, който тръгва за Дамаск с мое поръчение. До връщането на илхана, ти, Илбарисе, ще управляваш тези земи. След като изпълниш каквото ти заръчах, тръгни към горното течение на реките Итил, Кама, Уки, Яик и

Бяла^[4] и уреди за нас търговията с тамошните тюрки и угри. За това ще трябва да вземеш с тебе отбрани войници, най-храбрите воители и да съставиш от тях ермак алай^[5]; вземи от табуните ни и най-добрите коне. Вземи също и отряд стрелци. Ковчежничко! Дай на багатура всичко, което ти поиска. Помни, Илбарисе, че не само маджарите и угрите, не само тюрките башкири — всички племена обичат да получават подаръци. Не забравяй и за тях, когато се готвиш за път. За да се добереш до целта си, не жали никого, не взимай пленници и погубвай тези, които ти пречат. Разбра ли ме, Илбарисе?

Багатурът предаде пояса заедно с кинжала и меча на своя телохранител и ниско се поклони първо на хан Кубрат, след това на Аппак, до която стоеше Чечке, прикривайки с ресници, сякаш от ярко слънце, огромните си очи.

— Велики хане, татко мой. Кълна ти се, че скоро ще получиш главата на Чалбай, изменника. Или никога повече няма да застана пред теб.

— Тангра да ти помага, багатуре — каза Аппак.

Но хан Кубрат още не беше свършил.

— На връщане — каза той — ще отидеш при хан Кубер. Ще му предадеш подарък от мен — изработено във Византия златно блюдо. Ще направиш това след като от Дамаск се върне илхан Котраг. Ще му предадеш Горен Кирмен и пасбищата и едва тогава ще отидеш при хан Кубер.

Той се прокашля и потърси нечий поглед. Намери го.

— Алустаз Даяне.

— Тук съм, повелителю.

— Чуй заповедта ми. Ще тръгнеш заедно с багатур Илбарис. Твоята всеизвестна мъдрост ще е подкрепа за неговата смелост. Това е всичко.

Алустаз Даян кимна мълчаливо.

— А сега — каза хан Кубрат, — нека отново се лее вино.

* * *

И се заля вино. Отново се вдигнаха чашите, отново се пресушаваха обемистите, украсени със сребро рогове и постепенно

зашумяха гостите, вече се чуваше смях, някой спореше със съседа си и много малко бяха тези, които забелязаха, че хан Кубрат размени няколко думи с Аппак, подир което се изправи и каза:

— А сега, гости мои и синове мои, и кавхани, още една дума. До заминаването на илханите взех решение да проведе утре празник за най-добрите от войните ми, в който те ще могат да се докажат като най-добрите от най-добрите. А освен това глашатаяте ще оповестят на народа, че утре на брега на морето ще се състои радостният празник на избора — кушия. Заповядвам да се съберат за този празник подаръци за народа. Това е моята дума.

При тези думи се отрезвиха дори тези, които в друг случай нямаше да могат да се държат на краката си. Кушия! И размахаша радостно над главите си своите мечове и криви саби неженените багатури: ако Тангра помогне и което е не по-малко важно, ако девойката поиска да я стигнат, мнозина от тях ще могат утре да си намерят жена. Да, няма да успеят глашатаяте да съобщят тази вест по площадите на Фанагория, когато вече поне половината от девойките и юношите от нетърпение няма да затворят очи до утрото. А когато за кратко се спусне сънят, то и тогава ще продължават да виждат отредените им от Тангра за съпрузи — красиви и силни, смели и знатни. И след тази поразителна новина пирът се разгоря с нова сила.

Илхан Котраг и багатур Илбарис получиха подробни наставления от хан Кубрат. И единият, и другият трябваше да напуснат Фанагория веднага след празника, имаха време точно колкото да се приготвят.

Остатъка от деня Илбарис прекара на масата заедно с всички, но не беше весел багатурът и неведнъж и дважд вдигаше поглед натам, където заедно с Аппак седеше дъщеря ѝ, приличаща на диво цвете. И когато, случайно, разбира се, погледът на багатура срещна широко разтворените очи на Чечке, нещо го удари право в сърцето, дълго след това той седеше без да вижда, без да забелязва нищо около себе си и в главата му се раждаха най-невъзможните мечти...

[1] Багатур — военна длъжност, войсков командир, началник на войскава част (бага), боляр (благородник) от обкръжението на хана. Аналогът му в персийските езици е „батър“, „батир“. — Б.пр. ↑

[2] Джайляу — още и джайла, жайлау, яйла (тюрк.) — лятно пасбище, обикновено платообразно, в субалпийските и алпийските планински пояси на планините в Средна Азия, Кавказ и Крим. — Б.пр.

↑

[3] Тан — древно име на река Дон, Великата река. — Б.пр. ↑

[4] Река Кама — главната река на Западен Урал; река Уки — река на полуостров Камчатка; река Яик — древно название на река Урал (Светлата река); Бяла река — река в Южен Урал, Башкирия, ляв приток на Кама. — Б.пр. ↑

[5] Ермак алай — от тюркски — „ермак“ — разрушавам, разкъсвам и „алай“ — военна единица, съставена от хиляда воители. — Б.пр. ↑

Защо тептангра Ирсан реши първо да поговори с Илбарис, преди да отиде при другите илхани? Дали защото на него се доверяваше повече, отколкото на тях, или защото след няколко дни багатурът трябваше да тръгне на път, от който можеше и да не се върне? А може би тептангра сметна, че младият мъж е обиден — та нали хан Кубрат не дари осиновения си син с отделно пасище, а и каквото и да се говори, милостта, с която ювиги-ханът обсипа синовете си, не можеше да се сравнява с отредената за Илбарис задача. Така или иначе, Ирсан реши, че трябва да поговори с багатура, да му отвори очите за истинското положение на нещата: че каквито и услуги да направи младежът на хан Кубрат, каквито и подвизи да извърши, няма и не може да има никаква надежда да получи благоразположението на хана дотолкова, че да има някакъв шанс за ръката на Чечке. При това самият тептангра и за миг не се съмняваше, че на мястото на хан Кубрат и той би постъпил точно по същия начин. Именно затова бог изпраща дъщери на земните владетели — за да могат с помощта на подходящи бракове да увеличават владенията си и да укрепват мощта и силата си със здрави родствени връзки. Такава е волята на Тангра, но това багатур Илбарис, разбира се, не трябва да знае.

В двора на дома си Илбарис разглеждаше доставените му образци от оръжия, когато слугата доложи за пристигането на почетния гост. Багатурът остави настрана кривия меч, изработен от гръцките оръжейници, и стана да пресрещне тептангра.

— Да бъдат с теб силата и благоволенieto на небето, багатуре — каза му жрецът. — Ако имаш време, ела с мен. Имам нещо да ти кажа. Върви след мен, Илбарисе.

Без нищо да каже, младежът тръгна с тептангра. След известно време разбра, че вървят към домовете на илханите. Защо отиват там? На Илбарис много му се искаше да узнае, но жрецът мълчеше, а на багатура не бе разрешено да започва разговор в присъствие на по-старши. Тептангра Ирсан предизвикваше у него сложно чувство на

страх и възхищение заради близостта с божеството, ала едновременно и непонятна тревога го обхващаше всеки път, когато видеше върховния жрец. Да, определено отиват към илханите. Но защо? Нали всеки получи от хан Кубрат амир, указание какво да правят? Значи ще бъде така, както заповяда ювиги-ханът — той никога не отменяше разпоредбите си. Нито пък илханите ще ги изменят, а още по-малко ще дръзне да го стори пък той, осиновеният.

Затова се спря. Не трябваше да върви при илханите. Трябваше да се върне обратно.

Спря и тептангра. Той крачеше пред Илбарис, но щом багатурът спря, спря и жрецът. След това се обърна и го погледна право в очите.

— Не — рече, — ти не трябва да се връщаш. Заедно отиваме при илханите. Но отиваме там не по своя воля, а по волята на Тангра. А нима може да не му се подчиниш?

— Аз... — промълви Илбарис, напълно объркан и загубил присъствие на духа, — аз не исках това, аз само...

— Ти само си помисли, че никой не може да измени амира на хан Кубрат. Но ние не отиваме за това. — Той помълча. — От много време вече исках да ти кажа, Илбарисе... — произнесе жрецът съвършено неочаквано за багатура. Гласът на тептангра бе такъв, какъвто младежът никога не помнеше да го е чувал. — От много време исках да ти кажа, че се отнасям към теб като към син. Да, Илбарисе. Ако друга бе волята на Тангра, ако бях заслужил високата му милост, напълно възможно щеше да се окаже в края на краищата да бъдеш мой син. Да, мой син. Защото... защото... майка ти бе единствената в света, която исках да ми стане жена. Достоен бях да се ожения за нея... но върховният жрец на Тангра няма право, както може всеки друг смъртен, да ухажда девойката, която му харесва, а без кушия само хан Кубрат можеше да ми я даде за жена. Но той... той не го стори... не искаше. И аз й останах верен... и не пожелах друга. Ти, Илбарисе, ми напомняш за нея... Ако можеше да я попиташ и тя щеше да ти каже, че ти за всичко можеш да ми се довериш. Мислиш ли, че нищо не виждам? Теб те очаква моята съдба. Обичаш Чечке, тя също с радост би те обичала и ти би я догонил на утрешната кушия, би бил щастлив през целия си живот. Но хан Кубрат е безжалостен, жесток и мисли само за себе си. Ще даде Чечке на сина на василевса, а ти през целия си останал живот ще си спомняш за нея, докато всъщност само с една

своя дума ювиги-ханът може да ви направи щастливи и двамата. Но няма да го стори. Защото не го интересува чуждото страдание и въобще не цени чуждия живот...

— Не говори така, тептангра, не бива. Аз не помня баща си. Хан Кубрат винаги е бил добър към мен. От него лошо не съм видял.

— Но все пак той не ти даде равни права с илханите. И дъщеря си няма да ти даде. Разрешава ти просто да умреш за него, разрешава да разбиеш враговете му, да разшириш пасбищата му. Унижава те с такива поръчения. Нима си по-лош от заварените си братя? По-глупав от тях? Нима им отстъпваш по доблест? По род си равен на най-знатните българи, а служиш, сякаш не знаеш каква кръв тече във вените ти. Но нима на свободния тюрк му прилича да прислужва като роб? Ти би могъл да имаш по-добра съдба, Илбарисе...

— Тептангра, не бива... не бива да те слушам!

— Боиш се от мъстта на хан Кубрат ли, багатуре? Не бой се, Тангра няма да позволи да те обиждат. Вярвай ми, Илбарисе, този, който се примирява с унижението, никога не ще е свободен. Не допускай да те унижават. Преди хаган Органа да обяви хан Кубрат за свой наследник, той по нищо не се различаваше от теб. Ти произлизаш по майчина линия от същия този род Дуло, от който и илханите... и ако Тангра иска, можеш да станеш такъв, какъвто на времето стана ювиги-ханът. И тогава няма да ти се налага да се подчиняваш на другите, ти сам ще бъдеш повелител, а Чечке... Чечке ще е твоя по право...

Сякаш огнени цветя затанцуваха пред очите на Илбарис. Дъхът му секна, сърцето му престана да бие и посред бял ден настъпи тъмнина. А когато младежът отново отвори очи, тептангра го нямаше, сякаш беше потънал вдън земя или се беше изпарил. Преди миг Илбарис чуваше гласа му, а сега е изчезнал.

Илбарис стоеше, безсилен да направи дори една крачка. Нима се е разболял? Или го е обладал зъл дух? Какво искаше от него тептангра? Защо въобще говореше с него? И сега какво да мисли, как да постъпи?... О, Тангра, подкажи ми...

Събрал всичките си сили, Илбарис пое към дома си, краката му бяха като налети с олово и едва пристъпваше, бавно и тежко.

Щом се прибра, се просна в постелята си, без да се съблича. Искаше само едно — да заспи и когато се събуди, да е забравил всичко, което му бе говорил човекът, някога обичал майка му. Това, което му

прошепна тептангра, е измяна, но е вярно в същото време. Вярно е, че ханът е безжалостен — в дълбоките подземия стотици хора седяха и очакваха смъртта си. Вярно е също и че една-едничка дума може да направи Илбарис най-щастливия човек на земята. Както е вярно и това, че хан Кубрат никога няма да я произнесе.

Нищо не беше забравил багатурът, когато се събуди, затова докато гледаше как на изток изплува пурпурният диск на слънцето, помоли Тангра за помощ. Тангра може всичко, дори повече от хан Кубрат. Нека всесилното божество стори тъй, че Чечке да не отива в далечна Византия. Само това да направи Тангра. И тогава, ако съдбата е на негова страна... може и чудо да стане.

Заедно с утрото в стаята влезе и Адай — телохранителят на Илбарис, дясната му ръка и много се учуди, когато завари господаря си буден.

— Ти какво, въобще ли не си си лягал?

— Напротив, Адай, добре си поспах. Какво трябва да правим днес?

— Ти каза, че трябва да се обходят оръжейниците, Илбарисе.

— Правилно. Ще започнем с гърците. Кой, според теб, е най-добрият майстор сред тях?

— Уста^[1] Агасике.

— Тогава ще започнем с него.

Закусиха набързо, излязоха на улицата и поеха към оръжейната чаршия. Въпреки ранния час от работилниците вече се носеше веселият, пресеклив звън на чуковете, удрящи по наковалните. Като нарушаваха този железен звън, ехтяха големите чукове, които удряха по нажеженото меко желязо. Цялата чаршия, работилница след работилница, тук бе заета от гръцките оръжейници, изкусни майстори при приготвянето на щитове и копия, ризници и нагръдници, саби и ятагани. В съседната чаршия работеха персите, на които им се носеше славата на най-изкусните майстори на криви мечове и ятагани, а техни съперници в изработването на лъкове и стрели бяха самите българи. И ето че Илбарис, съпроводен от Адай, стигна до ковачницата на уста Агасике, гърка.

Червенобрадият грък ги посрещна с широка усмивка под опърлената си брада. Носеше престилка от дебела бича кожа, в ръцете си държеше тежки клещи, а в зеленикавите му очи играеше

дружелюбен блясък. При вида на Илбарис оръжейникът остави клещите и протегна широката си черна длан.

— Чух вече за твоите дела — каза. — Ювиги-ханът те изпраща в Горни Кирмен. И за да пожънеш успех там ти е нужно оръжие. А по-добро оръжие от моето, багатуре, няма да намериш.

— Затова съм и дошъл — отвърна Илбарис. — Ако имаш нещо готово, ще погледна.

— Ще погле-е-е-дне-еш? — насмешливо проточи гъркът. — А аз си мислех, че искаш да купиш.

— Ако има какво да се купи, може и да купя, уста.

— Да се купи има какво, багатуре. Ще ти стигнат ли парите? Ти знаеш, сигурен съм, че уста Агасике продава оръжието си само за злато.

— Който взима злато за желязото, уста, трябва и оръжието златно да кове.

— Това и правим тук, багатуре. Видиш ли веднъж работата ни, никога повече няма да отидеш при който и да е друг. Ей, вие, безделници! — развика се той, обръщайки се към някого вътре. — Дойде багатур Илбарис. Изберете най-доброто от най-доброто и го донесете тук. Какво? Всичко донесете, всичко, което сме отделили за такива случаи. И по-бързичко...

Докато другите гърци изнасяха ризници и налакътници, ятагани и копия, мечове и щитове, Илбарис крадешком разглеждаше уста Агасике. Рижата му брада падаше по широката му гола гръд, където масивен златен кръст висеше на филигранно изработена златна верижка, изкована от същите тези ръце, които ковяха и ризниците, и мечовете. Наистина в тесто се превръщаше размекнатият метал, когато с него се захванеше гъркът — и от златото, и от желязото той правеше всичко, което си поискаше. И като го гледаш такъв огромен и спокоен, трудно е да повярваш, че може да изработи нещо толкова тънко и леко като златната верижка. Но той можеше.

Багатурът разглеждаше оръжието и отделяше встрани каквото му се харесаше, а тези неща бяха много. Оръжейникът стоеше наблизко и от време на време пристъпваше напред, сякаш искаше да каже нещо, но след това отново се връщаше на мястото си, командваше слугите и наглеждаше ковачите във вътрешността на работилницата. Накрая се реши.

— Багатуре — повика го. — Искам нещо да ти кажа.

— Говори — каза Илбарис.

— Ако можеш да ми помогнеш, ще го направиш ли?

— Ако зависи от мен, ще ти помогна.

— От теб зависи. Вземи ме със себе си в похода.

— Но ти не си воин — удиви се Илбарис. — А там, където отивам аз, ще се наложи да се сражаваме.

— Който може да направи добър меч, той, повярвай ми, може и да се възползва от него. Вземи ме, няма да съжаляваш.

Илбарис внимателно изгледа уста Агасике. Имаше в този грък-оръжейник нещо, което го отличаваше и от другите оръжейници, и от другите гърци. Какво беше то? Във Фанагория обичаха да казват, че гърците завоюват сърцата на хората с откровеността си, а тюрките с доверчивостта си. И наистина беше точно така. Само че Илбарис за своите години вече знаеше, че външната страна на нещата невинаги съответства на вътрешното съдържание и че невинаги сърдечността на гърка е правдива както и невинаги е наивна доверчивостта на тюрка. Такова е само първото впечатление.

Ала уста Агасике отвърна на погледа на Илбарис с такъв пряк поглед, че подозренията на багатуре, без да се разсейват напълно, поне се уталожиха. За какво му е на оръжейника да захвърля работилницата и спокойния си живот във Фанагория и да се устремява незнайно къде? Тук можеше да има две причини: на всеки се случва, в края на краищата, да му дотегне спокойният живот, а пък и всеки търговец денем и нощем мисли как да разшири работата си. А за това са нужни нови пазари. И едното, и другото са разбираеми и не предизвикват подозрения.

— Трябва да обмисля молбата ти, уста.

— Помисли си, багатуре. Ей, Тавир! Донеси на нашите гости от свистящите стрели. Ти знаеш, багатуре, че само с воя си те всяват ужас сред врага...

— Не, уста, стрели не ми трябват. Каквито и да са, ще се съгласиш, че нашите българи ги правят по-добри. Стрелите ние винаги купуваме от тях.

— Няма да споря, багатуре. Насила хубост не става — и гъркът кимна към отделеното оръжие: — Е, какво реши?

— Хубаво оръжие е — каза Илбарис. — Особено ризниците.

— И останалото не пада по-долу — възрази с достойнство оръжейникът. — Всяка вещ е излязла от тези ръце. И по-добро няма да намериш нито тук, нито на друго място. Затова и вземам толкова скъпо.

— Правилно — съгласи се Илбарис. — Нали плащаш не за ризницата, а за живота, който тя спасява.

— Когато знаеш, че направеното от теб попада в добри ръце, не ти е жал за труда — каза Агасике. — А случва се, повярвай, багатуре, на някой храбрец и на половин цена съм готов да продам. Аз знам, във Фанагория говорят, че гърците са алчни за злато и са готови за него още веднъж да разпнат Христос. Може и да има сред нас такива, багатуре, но уста Агасике няма да намериш сред тях. Вземи ме със себе си и ще се убедиш.

Имаше нещо в гласа на този огромен човек. Нещо необичайно. Неведнъж беше чувал Илбарис за този майстор, но за пръв път го срещаше лице в лице. Знаеше, че гъркът отдавна живее във Фанагория и нито веднъж не се е върнал до родината си. През това време беше един от най-видните християни, много даряваше за църквата и никой никога не го беше виждал без кръст, както често се случваше да се разхождат пристигналите в страната гърци. Особено тези, които отиваха сред жители на степта. Отиде човек и вижда, че е възможно да живее и сред чужди богове, а след време забравя и своите. Тогава вече нищо не може да отличи гърка от българина-степник, само езикът. Явно му харесва на човека да живее, без да го ограничават железните решетки на ромейските закони. В степта никой не унижава човека, хората не са строго наредени в обществото, както във Византия — там винаги и завинаги на всеки му е отредено място. Разбира се и степта има свой порядък, уповаваш се на традициите на предците, но въпреки че тези традиции са непоклатими и често дори жестоки, те оставят някаква надежда на човека. Що се отнася до гръцките търговци, за тях няма по-добро място на света от степта. Доверчивите степни жители дават стоките си едва ли не даром в замяна на простите подаръци, които им носеха, опитните византийци получаваха десетократна печалба от безценните кожи, подобрания мед и дивните коне, с които се разплащаха българите... В края на краищата всичко у гърците се свеждаше до печалбата.

Затова, без да губи повече време в приказки, Илбарис отброи в огромната длан на уста Агасике десет тежки златни дирхема^[2], които на слънцето блестяха като звезди. Майсторът не рачи да ги брои, а просто изсипа златото в джоба на кожената си престилка и се прекръсти отривисто, както умееха само гърците.

— Е, честито, багатуре. Добре започва денят.

Две опушени лица гледаха, без да се откъсват от тъмнината, която цареше в оръжейната работилница. Това бяха помощниците на уста Агасике, неговите роби. За златото, което господарят им изсипа в джоба си толкова небрежно и дори без повторно да го преброи, те можеха да откупят свободата си. Можеха да отворят своя работилница. Много неща можеха да направят...

Поглеждайки ги, оръжейникът каза недоволно:

— Какво се спряхте... отивайте да работите...

Гърците доведоха роби във Фанагория и хан Кубрат не им попречи. Нека всеки народ живее според своите обичаи. Но не разрешаваше да ги обезобразяват или осакатяват. А също бе повелил: ако робът успее да събере определена сума, може да откупи свободата си. И се е случвало робите да се обединят, за да откупят един от другарите си, да му помогнат да си стъпи на краката, поверяваха му спестяванията си...

Ако се съди по младостта на робите на уста Агасике, до откупуването им оставаше още много време. Единият от тях надуваше меха, а другият — със светли коси и среден ръст, с издути мишци размахваше огромния чук над наковалнята, сякаш бе играчка. На такъв да не попадаш в тъмна нощ на тясна уличка. Добър воин ще излезе от него. И, като мислеше затова, Илбарис изведнъж каза на оръжейника:

— Уста... а не искаш ли да ми продадеш този роб?

— Робът ли? — каза гъркът и без да изрази каквото и да било учудване, поглади опърлените си мустаци. — Не, багатуре, не мога. Не го давам. Но ако толкова ти е харесал, обещавам, че ще дойде с мен. Ако ме вземеш на похода. Добър воин ще бъде... ти явно за това си помислил.

— Кажи му да дойде.

Уста Агасике извика нещо. Робът остави чука, сякаш неохотно, и излезе, замижавайки от светлината. Илбарис още веднъж го огледа от

глава до пети. Силата му сигурно бе несравнима, но му липсваше ловкост.

— Какво ще кажеш, багатуре? — запита гъркът.

— Здрав е — каза Илбарис. — Здрав, як. И силен.

— И ленив — усмихнато добави гъркът, — но му обещавам, че ако не мързелува, след десет години ще му разреши да си отвори своя работилница. Знаеш ли какъв ковач направих от него? Скоро ще може да работи не по-зле от мен, кълна се в кръста господен...

— Ще ти дам за него, уста, още десет дирхема.

— Не ме изкушавай, багатуре. Смятай ме за свой роб, който на свой ред притежава още един роб. Вземи ни със себе си и вместо един воин, ще получиш двама.

Робът каза нещо и отново се прибра в ковачницата. Илбарис и гъркът го последваха с поглед. Робът хвана огромния чук като на шега и започна да го стоварва върху размекнатото желязо. Във въздуха на всички страни се разлетяха искри.

— Добре — каза Илбарис. — Ще ви взема със себе си. И двамата. Въръжете се сами. Така ще имам още двама алипа.

— Ти каза, багатуре — произнесе гъркът. — Благодаря ти.

* * *

След като се разделиха с оръжейника, Илбарис и Адай още дълго бродеха из чаршиите, отбираха всичко необходимо за похода, а след това пресякоха майдана^[3], преминаха по улицата на грънчарите и излязоха на площада пред ханския дворец. И там срещнаха тептангра. Нямаше нищо странно в това, че го срещнаха. Мнозина го виждаха — едно, защото тептангра много ходеше сред хората на Фанагория, и друго, защото домът му се намираше точно до ханския дворец и ако гостите на града или постоянните му жители закрачеха към палата, имаше голяма вероятност да се срещнат с жреца. И всеки, който разпознаеше в този як, набит мъж с широки гърди и съвсем леко скъсени нозе всемогъщия тептангра, облечен в неизменна проста вълнена наметка с качулка, отменната на раменете, всеки бързаше да приветства върховния жрец на Тангра с почтителен поклон. Понякога тептангра минаваше край него, понякога се спираше и завързваше

разговор. И човекът, с който тептангра се спираше да говори, неволно чувстваше една непонятна сила да се излъчва, или от самия тептангра, или от златното слънчево изображение на гърдите му. Ако попитаха Ирсан, той би отвърнал, че хората му приписват свойства, които притежава не свещенослужителят, а божеството, на което жрецът служи. Така или иначе, силата изтичаше от него. Тептангра говореше така:

— Спри, сине на Тангра. Позна ли ме? Тогава трябва да ми кажеш какво те мъчи и с какво мога да помогна. А в това, че мога да ти помогна, не бива никак да се съмняваш, защото именно за това аз ходя по земята като пълномощен представител на бога. Запомни думите ми и ги предай на децата си, ако имаш такива — едно нещо е неизменно и безспорно на този свят: на небето владетел на всички души е Тангра, на земята съм аз. Телата ви владее ювиги-ханът, но душите принадлежат на бога, който може всичко. А сега кажи, какво ти тежи на душата...

И човекът, който може би минута преди това не бе и помислял ни за жалби, ни за обиди, доверчиво разказваше на жреца за делата си, за плановете и за надеждите си.

И тогава, след като го изслушваше, върховният служител на слънчевия култ казваше:

— Добре, че ми разказа всичко, сине на Тангра. Какво рекох — че на мен ми разказа? Не. На всемогъщия Тангра ти за всичко говори. Той те чу. А сега върви напред. Ако си мислиш, че като се върнеш там, откъдето идваш, ще намериш всичките си работи уредени по милостта на Тангра, избий си го от главата. Тангра нищо не прави и няма да направи за теб. Той ще ти помогне, но преди всичко трябва сам ти да си помогнеш. И не забравяй при това за задължителните жертвоприношения. Тогава всичко ще се нареди. Тангра не обича лентяите. Върви и работи. И не се съмнявай, че всяка твоя крачка и всяка твоя мисъл от сега нататък ще са известни и на бога, и на мен, неговия жрец, тептангра Ирсан.

Човекът си тръгваше, отнасяйки със себе си вярата, че в делата му заедно с него ще бъдат и Тангра, и неговият пълномощен представител на земята, върховния жрец Ирсан.

Имаше такива срещи и такива разговори се провеждаха. Следователно можеше да се мисли, че тептангра не е очаквал нарочно

близо до дома си багатура Илбарис и телохранителя му Адай, а просто съвсем случайно ги е срещнал. Както и да беше, той се приближи към багатура и щом двамата с телохранителя почтително се поклониха на жреца, Ирсан хвана младежа под ръка. Без да промълви и една дума, тептангра измина повече от стотина метра, после се спря пред входа на една къща. Илбарис позна къщата, тук живееше илхан Аспарух. Жрецът не извести никой от слугите за пристигането си, сякаш това бе обичайно за него, отвори вратите и влезе. И първият, когото срещнаха новоодошлите, беше стопанинът на дома — илхан Аспарух.

Учуди ли се синът на хан Кубрат от неочакваните гости? И да беше така, успя да го скрие и не го показва по какъвто и да било начин. Като се усмихваше приветливо, той покани тептангра, Илбарис и Адай да влязат във вътрешното помещение.

— Гостите са изпратени от бог — така ни учеше навремето ти, тептангра Ирсане. Това е винаги вярно, а двойно по-вярно е, ако ни навестяваш ти и водиш със себе си доведения ми брат. Влезте, разполагайте се. Ето удобни възглавници...

Като се обърна, каза нещо на жена си и на робинята. Тя очевидно не дочу и попита.

— Пригответи угощение за гостите — търпеливо повтори илханът.
— А нека Каравуш-киз да донесе кумис.

Слугинята Каравуш-киз, млада робиня, се втурна да изпълнява заповяданото. Жената на илхана остана.

— Да донеса ли на гостите гръцко вино, господарю мой?

— Не — каза илханът. — Ако е нужно, ще ти кажа.

През цялото време докато говореше, Аспарух се опитваше да разбере какво означава това неочаквано посещение. И защо тептангра Ирсан води Илбарис? Разбира се, обичаят позволяваше на върховния жрец, на представителя на бога, да влиза без всякакво предупреждение в дома на който и да е българин, та дори и на ювиги-хана. И въпреки това на илхан Аспарух не му се вярваше тептангра да е минал случайно и безцелно. Но не е вежливо да се пита направо. Затова остава само да се чака. В това време младата жена на илхана отметна завесата и влезе в стаята, като вежливо се поклони на гостите. Лично донесе каната с кумис и нареди сребърните чаши. А докато Аспарух разливаше кумиса по чашите, тя повика Илбарис и му зашепна, но

така, че да не изглежда като нарушение на правилата и мъжът ѝ да може да чуе думите ѝ:

— Кажи, багатуре, има ли девойка, след която ще тичаш утре на кушията, за да я направиш своя жена... Аз познавам една... тя мисли за тебе... но ако ювиги-ханът ѝ позволи...

Илхан Аспарух се направи, че е недоволен от шепненето на жена си с доведения му брат.

— Ах ти, ти... — започна той, тръгвайки към двамата, но в тази минута под прозореца се разнесе гласът на глашатая, който оповестяваше из Фанагория за предстоящия празник на избора — кушия.

— Чу ли, мой илхане — лукаво му се усмихна младата жена. — Ето за това говоря на брат ти. Че какво, ако баща ти...

Аспарух неволно се усмихна. И за него, както и за много други, тайната на багатур Илбарис не беше никаква тайна. Защо наистина баща му да не разреши на Илбарис да догони Чечке...

Но, като се правеше на сърдит, той каза на глас:

— Ти какво си мислиш, че багатурът няма никаква друга работа, освен да търчи след девойките на кушията? За някой друг може и така да е, но за да има някаква надежда за Чечке, този човек трябва да извърши не малко подвизи. Само ако изпълни височайшия амир на ювиги-хана, само тогава може да се разчита на такова нещо. Ако ти, Илбарисе, върнеш на брат ми Горен Кирмен, а на баща ми донесеш главата на хан Чалбай, ако уговориш за българите търговия със северните и източните племена, кълна се, че ще подкрепя молбата ти да разрешат на Чечке да бяга от теб на следващата кушия. А сега да вървим, не е хубаво да караме тептангра да чака...

Кумисът в дома на илхан Аспарух бе превъзходен.

Отново и отново пълнеше той чашите, много наздрависи бяха вдигнати вече. След това тептангра Ирсан попита небрежно:

— Кажи ми, илхане Аспарух, дали знаеш, защо ювиги-ханът в последно време прекарва всяка свободна минута в компанията на този грък... Йоан Фасиан?

— Аз знам толкова, колкото знаят и всички — едва усмихвайки се отвърна илханът. — Ти сам някога ни учеше: човекът е роден за разговори. И ако за някого е приятно да слуша гладко, разбрано, умно

слово, то на баща ми, ювиги-ханът, му е двойно по-интересно. Ти знаеш колко обича той умните хора.

— Но умни хора — възрази тептангра — можеш да срещнеш не само сред гърците. Съгласен ли си, илхане Аспарух?

— Съгласен съм с теб, тептангра Ирсане. Може. Тук, според мен, има още една причина за благоразположението на ювиги-хана към ромеите. Помниш ли как гръцките лекари спасиха баща ми от смърт, когато даже Тангра с помощта на твоите молитви отказа да помогне? А гърците помогнаха. Такова нещо не се забравя. Така че не ми говори лошо за гърците. Не е моя работа да уча баща си какво да прави и с кого да прекарва времето си. Той е ювиги-ханът, не аз.

Тептангра не отвърна. По лицето му не можеше да се разбере дали въобще е чул думите на илхана. Той гледаше през прозореца и видя как пурпурното слънце се сля с гладката морска повърхност и се стопи в разноцветни пламъци, в които чайките се хвърляха и изчезваха. И видя и чайките, и морето, видя слънцето и площада около ханския дворец и тук, в стаята, зад завесата, видя стройната фигурка, загърната в турански халат, жената на илхана, стоеше чак до вратата. Именно по съвет на тептангра хан Кубрат ожени сина си Аспарух за дъщерята на хърватския княз. На кого ли му напомня тя?

Той не довърши тези си мисли.

— Добре — каза, надигна чашата си, пресуши, я и я остави на масата. — Няма да ти задавам повече въпроси. Ти си воин, илхане Аспарух, и аз те разбирам. Знам, че обичаш степта, простора. И това е правилно, илхане. Защото степта е слънцето и вятърът, тя е нашето богатство и свобода. Тя е нашият живот.

— Да... да, тептангра. Така е. По-правилно, така беше. Но баща ми, ювиги-ханът, обикна камъка. Говорих с него, питах го, защо е избрал да живее във Фанагория. И той ми каза... Каза, че по волята на Тангра камъкът ни говори не по-малко и не по-лошо от безбрежните простори на степта. Та нали от камък може да се построи дом за бога, както правят гърците, и този дом ще е като стълбата, по чиито стъпала вярващите могат да се приближат до божеството.

— Да допуснем — каза тептангра. — Да допуснем, че е така. Но ако страната ни бъде нападната от врагове, нима воините ще се скрият зад камъните? Нашите предци запазиха своите степи не като се криеха, а като приемаха сражението. Когато зад гърба ти няма каменни

укрития, няма и мисли как да постъпиш по-правилно — да се сражаваш за победа или да се окопаеш зад крепостните стени. Когато човек няма избор, той по-често побеждава.

— Или не побеждава. Не казвай, тептангра, че камъкът е лош. Зад стените може да се дочака подкрепление, да се обърне съдбата, която може да завари човек неподготвен. Да, аз обичам степта и това нищо не може да го промени. Но в своите владения и аз ще започна да стоя градове и крепости от камък. Добитъкът ми ще се угоява по пасбищата, а във всеки кирмен ще имам верни воители, за да не ме изненада внезапно врагът. И търговците ще се стекат в кирмените, за да отворят дюкяни. И оръжейниците, и грънчарите ще се заселят там.

— Виждам — не без презрение каза тептангра, — че любовта към нечестивите гърци вече е преминала у теб по наследство от ювиги-хана. Не се прехласвай по гърците, илхане, те умеят да търгуват, но няма да те защитят от враговете. Ако враг ни нападне, той ще насочи войската си първо към Фанагория. Да, някога хан Кубрат беше страшен, само името му беше достатъчно да всели ужас у враговете му. Но трудно ще се справи сега, когато разчита само на стените. За всички ни ще е трудно. Вълците винаги нападат най-слабия и го разкъсват на парчета. И с какво започна всичко това? С гърците. Докато не приключим с тях...

— Още веднъж ти казвам, наставнико, че аз не съм ювиги-хан. Подчинявам се на заповедите на баща ми. И нямам право да го уча какво да прави. Но ще ти кажа: и аз да стана ювиги-хан, и аз ще защитавам гърците.

— Ти казваш, каквото мислиш, илхане, това е хубаво. Но мислиш грешно. Запомни — който вярва в другия бог, той никога няма да ти бъде искрен приятел. Винаги ще замисля нещо тайно. Независимостта си можеш да съхраниш само ако останеш верен на духа на предците си. Достатъчно е да се склоним на византийската вяра и те ще ни сдъвчат и смелят, от нас нищо няма да остане. Нима ти, илхане, не разбираш защо всъщност е дошъл Йоан Фасиан във Фанагория? Нима мислиш, че е тук да услажда слуха на българите със своето красноречие? Не. Той иска да подрони собствената ни вяра и да я замени със своята. В горите има такава птица, която снася яйца в чуждите гнезда. Точно така постъпва и Йоан Фасиан, този философ, изпратен ни от император Ираклий. Той е най-големият ни враг,

илхане, и ти трябва да кажеш това на баща си, ако не искаш за българите да настъпят наистина черни дни!

* * *

Гаснеха слънчевите лъчи, а заедно с тъмнината се разстилаше и вечерната прохлада. Сега вече не се виждаха чайките, небето първо се оцвети в пурпурно, след това във виолетово и във въздуха се стрелкаха безшумните сенки на прилепите, сякаш бяха душите на мъртвите. Някой, съвсем невидим в падналият сумрак, докосна тептангра по ръкава и тихо каза:

— Ако багатурът смята да вземе участие в утрешната кушия, трябва добре да си отпочине...

Кой е това? Тептангра трепна и се огледа. Дъщерята на хърватския княз, жената на илхан Аспарух, която напосмни на жреца за нещо далечно, заветно, което той не искаше да си спомня и не можеше да забрави — гледаше го с широко отворени очи, а в погледа ѝ имаше доверие. И тептангра се обърка и развълнува. Отдавна по този начин до него не се бе докосвала женска ръка и достатъчен бе този кратък миг, за да се превърне Ирсан от божи служител в обикновен мъж. В мъж от великия род Дуло, дал на българите не един велик воин. Седем поколения негови предци, заемайки при българите потомственото място на тептангра, бяха живели преди него, но до Ирсан, последният от тях, не стоеше ето такава жена, чието лоно би продължило този славен род, застрашен от опасността да се прекъсне и изгасне.

Безшумно, като нощна пеперуда, се вдигна тънката ръка и ето че вече лежеше отпусната на рамото на илхан Аспарух. И в този миг последният слънчев лъч освети прекрасното лице на младата жена, нещо сви сърцето на тептангра, изведнъж загубиха значение всичките им разговори, времето отново се сведе до един-едничък ден, тептангра отново беше млад и изпълнен с желание. Пак видя прекрасното като изгрев лице на Ания, тази, която по-късно роди — но не от него — ето този багатур Илбарис, който седеше сега редом с него; видя това Ирсан и стисна клепачи. Защото видя и хан Кубрат, който не пожела да му даде Ания за продължение на рода на Ирсан, а заповяда на верния си кавхан Саклаб, пребледнял от нетърпение, да я догони. Стройният и

синеок Саклаб, който в поход водеше тюмен отбрани воители, Саклаб, който в битка винаги стоеше вдясно от хан Кубрат — на него хан Кубрат даде Ания и отне на Ирсан жената, с която той искаше да продължи рода си. И ето че сега е сам. Отдавна го няма кавхан Саклаб. Тангра го взе при себе си, а и Ания не е тук. Ожени се повторно и замина надалеч.

Сам. И нека! Нали е греховна жената и смъртта излиза от плътта ѝ, защото всичко, родено от нея, е обречено на смърт и тлен. А духът е жив и само духът може да подбуди плътта за велики дела, без които човек е като червей. И духът на Ирсан също е способен на още много неща.

Тептангра се изправи рязко. Никой не му е нужен. Никой... освен, може би, ето този седнал редом с него багатур. Ания трябваше да роди син от Ирсан, но не е толкова важно, че това не стана — той ще предаде на Илбарис своя опит, своите мисли, всичко, което би предал на сина си.

— Да тръгваме, багатуре — подкани го жрецът. — Мир на дома ти, илхане. Да пребъде с теб Тангра.

Когато тептангра Ирсан излезе навън, жената вече не владееше душата му...

* * *

... Беше вече съвсем тъмно, когато посетиха дома на Илхан Бат-Баян. Сега самият Тангра подсказваше на Ирсан кой трябва да наследи ювиги-хана — разбира се, че най-големият от илханите. А кой беше най-възрастният? Бат-Баян. Той обича властта така, както я обичаше някога баща му. Тук и дума няма да отвори да напомня, че не е ювиги-хан. Ирсан беше уверен, че неведнъж в мечтите си Бат-Баян се е виждал повелител на Велика България.

Засега само в мечтите си.

До голяма степен от тептангра Ирсан зависеше тези мечти рано или късно да се превърнат в реалност — когато настане точното време, божеството ще разкрие волята си само на върховния жрец, ще му покаже кой да стане пръв сред западните тюрки.

Бат-Баян знаеше това и посрещна късния гост с разтворени обятия. Сам го въведе в постлана с килими стая, отреди му най-почетното място, заповяда да донесат угощение. И предложи не кумис, а вино, най-доброто гръцко вино. Синът на хан Кубрат бе познавач на тази напитка.

Тептангра Ирсан изчака точно толкова, колкото бе нужно въпросите му да не изглеждат припрени и направо запита илхана разчита ли той да стане приемник на баща си в скоро време. Илхан Бат-Баян отдавна чакаше този въпрос, чакаше го, но и се боеше да го чуе от устата на тептангра, боеше се, но и желаше да го чуе повече от всичко. Не отговори веднага най-възрастният сред илханите, въртеше в ръката си амфората с виното, наливаше в чашите, търсеше думите...

— Стар е баща ми, ювиги-ханът — отрони накрая. — Но толкова ли е стар, че да се раздели с властта? Не изглежда да се приготвя да се оттегли, тептангра. На теб, жреца на бога, трябва да ти е известно какво е казал Тангра.

— Всичко ми е известно — каза жрецът. Той забеляза предпазливостта на илхана. Добре, стига да е само предпазливост. А ако е страх? Не, Бат-Баян не е страхливец. Просто познава баща си, който няма милост нито към чуждите, нито към своите. Затова и предпазливостта му е оправдана.

— Всичко ми е известно. Дори и твоите мисли, въпреки че не се осмеляваш да ги произнесеш на глас. Тангра ми казва, че ювиги-ханът е уморен. Нима не го потвърди с думите си, когато каза, че старото куче лае лежешком? Ти, илхане, си най-големият син и ти се полага да мислиш за това, което ни очаква утре. Ето вече колко години, откак не е имало походи. Какво чакаме? Воините ни да се превърнат в жени и да се отучат да яздят? Отдавна вече се готви баща ти за поход към маджарите. Отдавна вече трябваше да се поставят хазарите на мястото им. А антите, а угрите? С всяка година те стават все по-смели, все по-силни, скоро ще престанат и данъка да си плащат. А баща ти строи Фанагория. Та спомни си: хан Чалбай превзе Горен Кирмен. Нима това можеше да се случи преди пет години? И как постъпва баща ти? Изпраща срещу Чалбай ермак алай. Трябва да изпрати тюмен с багатури, за да може и внуците на Чалбай да се будят плувнали в пот от страх, спомняйки си силата на българите. Навярно Чалбай има

повече сили, отколкото брат ти Илбарис ще доведе при Горни Кирмен. А сега, кажи ми, илхане, как би постъпил, ако ти беше ювиги-хан?

Илхан Бат-Баян затвори очи и известно време не отвърна нищо. Опитваше вкуса на думите: „Ако беше ювиги-хан“ — и от тях в главата му шумеше повече, отколкото от изпитото вино.

Тептангра чакаше.

— Ако бях ювиги-хан — произнесе накрая Бат-Баян, — ако бях, то аз, тептангра, най-напред бих изгонил от Фанагория всички гърци. Всички до един. А след това щях да се договоря с хаган Юлуш и заедно с него щяхме да завоюваме и да разделим между нас целия свят. Ето как бих постъпил...

И дълго още и още говори илхан Бат-Баян. Виното и думата „ювиги-хан“ се въртяха в главата му, в мечтите си вече владееше запада и изтока, славата му превъзхождаше славата и на най-великите завоеватели на миналото...

Тептангра слушаше, без да го прекъсва. Добре, илхан Бат-Баян, добре. Нека се вижда като новия Александър, Искандер Двуроги. Нека. Нека да се хвали, да се увлича. Главното е, че му е нужна подкрепа, а тази подкрепа ще му осигури тептангра. При Бат-Баян жрецът отново ще стане душата на Велика България и нека Бат-Баян бъде тялото ѝ. Удивително е как се различава този илхан от братята си. Съвсем не приличат на него нито Котраг, нито Аспарух, въпреки че баща им е един и същ.

— ... А ти, тептангра, ще ми помогнеш в това! — завърши в това време Бат-Баян. Тептангра веднага се ядоса, че е изпуснал тези думи. Впрочем, това не беше най-важното.

— Виждам, че ми се доверяваш, илхане — така отвърна жрецът. — Аз също ще ти се отплатя с доверие. Тангра ми каза, че приемник на ювиги-хана и владетел на Велика България трябва да станеш ти. Можеш напълно да разчиташ на мен. Запомни главното — от гърците идва цялото зло. По-точно даже не от тях самите, а от тази зараза, от която те всички са обхванати и която наричат християнска вяра. Баща ти, ювиги-ханът, е велик човек, но ромеите са го оплели в мрежите си, отслабиха силата му с отровата на думите си. Ако ние, илхане, не проявим твърдост и не спрем гърците, ще дочакаме време, когато от Цариград ще донесат камбана и звънът ѝ ще отвлече българите от службата на Тангра. И ето какво ще ти кажа — първото нещо, което

трябва да направиш, е да унищожиш развъдника на византийската зараза. Църквата.

— Ще забраня на българите дори от любопитство да пристъпват прага ѝ — каза Бат-Баян.

Но тептангра поклати глава.

— Малко е — каза той. — Не е достатъчно. Трябва да разрушиш тези църкви. Да ги изравниш със земята.

— Ти говориш така, тептангра, сякаш във Фанагория има сто църкви. А за сега тя е само една. И тя трябва да признаеш, тептангра, красива е. Жалко ще е да я унищожим.

— Ти сам, илхане, каза тази дума — засега. Да, засега е само една. Но дай на гърците свобода и те ще построят още една, и още, и още. И в красотата на тази църква е заключена гнусна съблазън. А освен това там, вътре, има икони. Изображения на жени. И те стоят пред тях на колене. Нима красотата подобава на божеството? Нима Тангра е красив? Той е страшен, грозен, силен, всемогъщ. Такъв трябва да е бог. А ако този бог позволи да го разпнат на кръста — нима това е бог?

— Съгласен съм — каза Бат-Баян. Той въобще не смяташе да защитава християнската вяра. Но и разбираше, че докато хан Кубрат е жив, всички разговори за разрушение на църквата, построена от гърците, са празни приказки. Още повече, че синът на василевса е сгоден за Чечке. И Бат-Баян напомни на жреца за това.

— Тук не мога да не се съглася с теб, илхане — призна тептангра. — Тук си прав. И тъй като заговорихме за сватосване... трябва и ти да си намериш жена, илхане. Аспарух вече се ожени, а е по-млад от теб.

— Та нали ти му намери жена — възрази Бат-Баян. — Изглежда, че имаш лека ръка за такива работи.

— Отново си прав — удовлетворено кимна жрецът. — Не мисли, че съм те забравил. Не съм. Ти сам спомена хаган Юлуш. Каза, че ако се обединиш с него, ще завладееш света. Да се обединиш може по различни начини. Ето, например, при Юлуш има бек, казва се Джаик. Хиляди воители има в ордата му, несметни са стадата му. И той има дъщеря: хората твърдят, че самата луна се срамува да се покаже и се крие зад облак, ако я види. Ти каза мъдри думи за дружбата с Юлуш. И няма защо да се чака, докато те провъзгласят за ювиги-хан. Ожени се

за дъщерята на Джаик бек, присъедини земите му към своите и, кълна се в Тангра, ще имаш най-големите пасбища измежду илханите.

— На мен — с достойнство каза Бат-Баян, — на мен, тептангра, ми стигат моите пасбища. И моите воители. Имам един тюмен от тях, но ако ми потрябва, ще събера още един. В моите ръце са Железни врата. И Планинската стена, а също и всичките аули на Табасаран^[4]. Самият Атила не е имал толкова земя. Ако тръгна да се сродявам с хаган Юлуш против волята на баща си, не само няма да стана по-богат със земите на Джаик бек, а ще загубя и своите собствени. И своя трон тогава баща ми ще предаде не на мен, а на Котраг...

— На трона на българите наистина седи ювиги-ханът. Но с него се разпорежда този, който седи още по-горе. Тангра. И аз ти казвам, илхане, пред свидетел, пред багатур Илбарис: властта над българите ще премине в теб, освен ако сам не се откажеш от тази чест. Така иска Тангра.

— Няма да се откажа, тептангра. Когато баща ми ми предаде властта си, аз ще изпълня всичко, за което говорихме днес.

— А ако баща ти живее още много, много години и до последния си ден не иска да я изпусне от ръцете си?

— Не разбирам... — каза пребледнелият Бат-Баян, — не те разбирам, тептангра Ирсане. Какво искаш ти!? Да изтръгна властта от ръцете на баща си? Такава власт няма да признае никой от българите... Нима ти не си ни учил, че най-голямото престъпление е неуважението към по-възрастните? Или аз нещо греша, тептангра?

— Не грешаш, илхане — сухо отвърна жрецът. — Разбира се, ти трябва да оказваш на баща си, хан Кубрат, всякакво уважение. Но това, което ти споделих, е неизменно, както силата на Тангра на небето и моята на земята: след баща ти тронът ще премине у теб. Три дни преди това да стане, ще ти съобща, че времето е дошло. Помниш ли какво още съм ви учил?

— Да, тептангра. Ти ни учеше, че майката ражда човека, бащата го възпитава, а Тангра му показва пътя към истината. И каквото е предназначено от съдбата, това и ще се случи.

— Правилно, илхане. От твоите уста истината на Тангра звучи два пъти по-справедлива. А сега аз ще тръгвам...

Илханът тежко се надигна:

— Вратите на дома ми са винаги отворени за теб, тептангра. И разбира се, и за теб, Илбарисе. Да извикам ли да ви изпратят?

— Благодаря ти, илхане. Мъдростта и силата на Тангра да бъдат с теб. Прощавай...

Два роба с факли осветяваха пътя им. Илбарис чуваше как си мърмореше тептангра: „Иска да седне на трона, а се бои. И това е бъдещият ювиги-хан... О, Тангра!“

В гласа му се долавяше разочарование.

Илбарис мислеше за друго. За нещо съвсем друго. Тронът на българите, Джаик бек, хаган Юлуш... всичко това бяха грижи на ювиги-хана; него, Илбарис, това не го засягаше. Но утрешният празник... А ако Чечке внезапно реши да дойде да погледа как другите момичета си избират мъже... Кушия... Не трябваше да пие толкова кумис, още по-малко пък вино. А то, виното, е вкусно. Като мед, само че мирише още по-сладко. Пиеш и не чувстваш нищо, а след това ти е трудно да вървиш. Чудо на чудесата.

Илбарис вървеше съвсем близо зад тептангра и на няколко пъти се спъна. Ето какво било значи гръцкото вино.

Той дори не забеляза как стигнаха до решетъчната врата, охранявана от двама стражи. Вратата се отваряше в стената, ограда на двореца и градината на ювиги-хана, в далечния край на която пък се намираше жилището на жреца. Багатурът дойде на себе си едва тогава, когато караулбашиите^[5] скръстиха пред тях дългите си копия.

— Не може. Назад.

Илбарис се изненада:

— Какво ви става, не познахте ли тептангра?

Стражите смутено мълчаха, но копията им продължаваха да преграждат пътя към вратата. Зад гърбовете им се раздаде гласът на старшия караулбашия:

— Такава е заповедта на ювиги-хана, багатуре. Трябва да имате тамга^[6].

Тептангра отметна плаща си и извади златната тамга, която висеше на тънка верижка от врата му. Илбарис също имаше знак, но неговият бе от мед. Караулбашията, онзи старшият, внимателно разгледа двете тамги, сякаш тептангра и багатурът можеше да се окажат шпиони или наемни убийци, бог знае как озовали се в двореца.

Когато началникът на стражата пропусна Илбарис да мине, му каза с добродушна усмивка:

— Ювиги-ханът цени нашия тептангра като златото. А тебе, багатуре, изглежда те цени колкото като медта... Минавайте.

И отново закрачи Илбарис след широкоплещестия жрец, който не обели и дума през целия път. А багатурът си помисли, че тептангра сигурно се чувства оскърбен, задето не успя да влезе у дома си, без да покаже тамгата. Но нямаше какво да възрази на стражите — по заповед на ювиги-хана докато изпълняваше дворцовата си служба старшият караулбашия разполагаше с неограничена власт и имаше право да отнеме живота на всеки, който откаже да се подчини на заповедите му. Имаше вече такива случаи — например с един кавхан, който, оскърбен от недоверчивостта на някакъв си стражник, не успял дори да изтегли меча си от ножницата, когато копието вече го било пронизало.

Пътекката криволичеше и се виеше сред дърветата и храстите. Въздухът бе напоен с тежките аромати на нощните цветя.

Тептангра вървеше бързо и уверено. Минаха край живия плет, а зад него започваше градината на жреца; навсякъде от лозите висяха тежки гроздове. Кой се грижеше за градината, кой береше гроздето, как въобще живееше тептангра — за това във Фанагория никой нищо не знаеше. Илбарис също не знаеше. Носеха се слухове за някакви чудеса. Първото от тях Илбарис видя, когато стигнаха до вратата: тептангра вдигна ръка и дверите се разтвориха.

Изведнъж в тъмнината блеснаха очи, Илбарис неволно се пресегна към пояса си, към мястото, където висеше кинжалът: на светлината от свещта човекът се оказа съвсем черен. Целият беше с цвета на саждите, само зъбите му блестяха, зъбите и очите му.

Черният човек се поклони, остави тептангра и багатура да минат, младежът си спомни слуховете за това, че тептангра притежава власт над духовете на тъмнината. Може би в дома му прислужват именно такива духове?

На ниска маса от черно дърво в неголяма стая вече бяха наредени богати ястия и амфори, пълни с вино и кумис; явно някой знаеше, че жрецът и багатурът ще дойдат и ги очакваше. Тептангра произнесе две-три думи и чернокожият изникна от полумрака като привидение, постави на масата златни чаши, след което отново сякаш се разтвори

във въздуха. Илбарис не се боеше от хората, но не беше свикнал да си има работа с духове и по гърба му полази хладен страх. Какво иска тептангра от него?

Жрецът наля в чашата на Илбарис неизвестна напитка.

— Опитай, багатуре. С това няма да те поят дори на ханската трапеза.

Напитката беше мека, тръпчива и ароматна. Пареща като огън, гореща вълна се разля в гърдите на багатуре, умората изчезна, сякаш отминалият ден не тежеше на гърба му, тялото му стана леко, все едно принадлежеше не на човек, а на птица и за миг на Илбарис му се стори, че размахали ръце — ще се озове във въздуха.

— Какво ми даде, наставнико?

— Не питай, багатуре. Пий. И ме слушай. Слушай какво ще ти кажа. Винаги ме слушай — сега и после, и винаги. Защото силата на Тангра се намира в тези ръце и те могат всичко, благословена ще е тази сила за този, на когото пожелае да я даря. Пий.

Кога виното успя отново да напълни чашата на Илбарис? Той не беше забелязал. Удивителна оставаше яснотата, с която възприемаше всичко наоколо — сякаш той не беше той, сякаш гледаше отстрани всичко, което се случваше. За какво му говори тептангра? За силата на божеството? Тогава нека то му помогне и му даде Чечке. Само за това искаше да помоли Тангра, а останалото ще може да добие със собствени сили.

Произнесе ли тези слова на глас или жрецът умее да чете мислите? Така или иначе, тептангра каза:

— Аз нямам тази власт, багатуре, не ми е подвластно това дело. Ако хан Кубрат иска да даде Чечке на сина на Ираклий — не мога да му попреча.

— А Тангра? — попита някой с гласа на Илбарис, но младежът не можеше да се закълне, че го е произнесъл сам.

— Тангра — да. Тангра може всичко.

— Тогава... тогава поискай от него това да не се случи.

— Исах. И нали виждаш, Чечке е още тук. С нас. Ако Тангра не беше благосклонен към молбите ми, тя вече щеше да е жена на Юстиниан. Това е всичко, което мога да направя, багатуре. Но Тангра... ще го моля и за повече. Ала и ти ще трябва да почакаш...

— Какво?

— Да почакаш... Докато Тангра не прибере при себе си хан Кубрат. Не, стой, не скачай. Избор няма. Ти не можеш да го убиеш, значи трябва да чакаш смъртта му. Или да чакаш да предаде властта си на Бат-Баян. Не, не казвай нито дума, Илбарисе, сине мой, аз знам всяко твое слово, знам предварително какво ще кажеш. И това, че ювиги-ханът винаги е бил добър с теб, и това, че винаги се е отнасял към теб като към син. И винаги си се учил заедно с младите илхани... всичко това е вярно. А сега ето какво ще ти кажа: на този свят всеки е сам за себе си и само Тангра е за всички. Всеки отвоюва за себе си място под слънцето, а щом го отвоюва, го пази с всички сили, за да не го вземе някой друг. Ти искаш да отнемеш невестата на василевса, нали? Така е. А Чалбай иска да задържи Горни Кирмен. А хаган Юлуш спи и сънува, че всички тюрки се събират под знамената му. А Ираклий, василевсът, иска целият свят да приеме християнството и да се покланя на мъртвия гръцки бог. Кой ще ти помогне да спечелиш Чечке? Само ти самият — с моята помощ и с помощта на Тангра. Да. Никой друг не може повече да ти помогне. Никой няма да признае правото ти над тази девойка. Мълчи, пий. Знам какво ще кажеш. Че ти я обичаш, а и тя теб, че си готов за нея да изтръгнеш сърцето от гърдите си и да ѝ го поднесеш. Не трябва. Знам всичко. Знам и това, че си вложил любовта си в песен и когато я пееш, хората около теб не могат да удържат сълзите си, защото тази любов наистина е удивителна и всеки от нас поне веднъж в живота си е обичал. Искат ти се да свириш на курай^[7], а ходиш и купуваш мечове и ризници за дълъг поход. Сега кажи: нима не знае ювиги-ханът, който ти почиташ като баща, нима той не знае, че обичаш Чечке? Знае. И какво от това? Нищо. Той те изпраща с малък отряд, за да му донесеш главата на Чалбай.

— Аз ще убия Чалбай, тептангра. А главата му ще изпратя по вестоносец във Фанагория...

— Добре, ще я изпратиш. А после какво? Мислиш ли, че хан Кубрат ще ти даде Чечке? Е, хайде де, кажи, мислиш ли?

— Аз... нищо не знам, наставнико.

— Не, знаеш. Пий, с утрото главата ти отново ще се проясни. Не се бой от нищо. Особено от истината. А истината е тази, че за да се изпълни мечтата ти, ще трябва да хванеш луната за роговете и да придърпаш небето към земята. Но това не можеш да го направиш. И

ще идеш на война срещу Чалбай. Тангра няма да позволи да загинеш, но теб, сине мой, те чакат занапред тежки изпитания.

— Аз не се плаша от войната, тептангра.

— Дори и да се плашиш, какво можеш да направиш, Илбарисе? И нима не води всеки от живеещите по земята непрестанна война срещу всички на света?

— А ти, наставнико?

— Аз ли? Аз също. Аз водя своята война, Илбарисе. И както ювиги-ханът воюва срещу тюмените и каменните стени в кирмените, така аз воювам за душите на хората, за да не се отклоняват те от истинската вяра на предците и да не ги прелъстяват лъжливите гръцки учения, за които от сутрин до вечер нашепва на ювиги-хана коварният като змия философ Йоан. А василевсът от Цариград непрестанно му напомня, подканя го да бърза — по-скоро, по-скоро. Аз знам. Не само тук, навсякъде по земята има хора, верни на Тангра и златния му блясък. Нима не знаеш, че златото, това е кръвта на Тангра? И виждал ли си човек, който да може да устои на вълшебното му сияние? И ето че тези хора, привързани и предани на Тангра, ми донасят, че има причини василевсът да кара посланиците си да бързат, за да могат те на свой ред да накарат ювиги-ханът да премине към гръцката вяра. Защото мюсюлманите араби нападат Византия, подобно на скакалци. Те се насочват и към нас. Ако василевсът се сроди с хан Кубрат, тогава българските орди първи ще срещнат арабите пред границите на империята, а това е и политиката на гърците — да проливат кръвта на другите народи, за да съхранят своите сили за решаващия момент. Който и да победи, мюсюлманите или българите, и едните, и другите ще бъдат отслабени от сраженията, а Византия, която ще е съхранила силите си, ще стане още по-могъща. Ето защо на император Ираклий му е нужна Чечке. Сега разбра ли?

— А защо му е нужно всичко това на ювиги-ханът?

— Ювиги-ханът, на свой ред, се надява, че така или иначе към границата на Византия ще приближат арабите и независимо дали Ираклий иска, или не, ще трябва да воюва. А до Велика България тази вълна ще достигне отслабена, и ще отслабнат ако не гърците, то наемниците, които византийците винаги са имали много. Който успее в течение на времето да запази повече воители, то той ще диктува своите условия. Може би този човек ще се окаже василевс Ираклий, а може би

хан Кубрат. А може да се случи и така, че с помощта на Тангра да се появи още някой... някой храбър, но до сега никому неизвестен багатур, който ще има достатъчно сили да каже думата си. Кой ще е той? Не знам. Само че на тебе, сине мой, искам да кажа следното — надвий хан Чалбай, върни Горни Кирмен на българите и се завръщай. И още нещо. Трябва да забравиш за Чечке. Не говори, слушай ме. Тархан Мангиш, чиито владения надхвърлят всичко, което можеш да си представиш, има дъщеря. Не, слушай. Няма сред ордата му и един мерген, който ден и нощ да не мисли за нея. Може би тя не отстъпва по красота и на Чечке, а този, който се ожени за нея, ще получи и земите на Мангиш и ще стане по-богат, от който и да е илхан. Чуй ме: хан Чалбай изпрати сватове, но Мангиш му отказа — може би и затова Чалбай завзе Горен Кирмен, за да може по някакъв начин да се сравнява с богатството на Мангиш. Само че къде ти! С помощта на Тангра ти обещавам, сине, че Мангиш няма да ти откаже. Надвий Чалбай, върни обратно Горен Кирмен — и като награда ще помолиш хан Кубрат да организира още една кушия и тогава, кълна се в силата на Тангра, ще получиш и дъщерята, и всички богатства и пасбища на Мангиш.

Багатурът не отвърна. И какво можеше да каже? От виното, което не намаляваше в златната чаша, всичко наоколо сякаш плуваше, разнасяха се някакви гласове, появяваха се и изчезваха някакви лица. За какво говори тептангра? Какво иска от него?...

— Не ми отвърщаш? Знам защо. Чечке, ето какво ти е на сърцето. Остави я винаги да бъде в сърцето ти, като песен. Но жената е преди всичко наслада за душата и тялото. Нима тя може да бъде главното в живота? Животът на багатура е войната, смелостта в битките. Ти трябва да изковеш съдбата си със собствените си ръце. Виждал ли си как оръжейниците коват острието? Удрят ли, удрят с чука по нажеженото желязо и желязото се подчинява. Така е и със съдбата. Забрави Чечке. Какво казах — „забрави“? Не! Помни я и заради нея стани по-силен. Тогава, кой знае, може би всичко ще се промени. Но само тогава, когато станеш по-силен от всички, когато желанията ти бъдат закон за всички...

* * *

Кога и как багатур Илбарис си тръгна от дома на тептангра, той не си спомняше. Дойде на себе си чак на брега на морето. Осветени от луната, вълните леко се плискаха в брега, а после падна и звезда. „Чечке!“ Това беше всичко, което в тази минута можеше да каже Илбарис. И изведнъж разбра, че трябва да я види. Да я види сега, незабавно, каквото и да му струва. Но как? Посред нощ?

И явно, че отново силата на любовта го водеше по правилния път, защото се опомни чак пред Западната порта на двореца, пред стражите.

— Пуснете ме да мина!

— Багатуре, ювиги-ханът вече спи. Изчакай до утре.

— Трябва да видя Аппак.

— Тогава не си дошъл на правилното място, багатуре. Аппак с дъщеря си още вчера отиде в Киз-сарай.

Илбарис се обърна и отново закрачи към морето. Киз-сарай се намираше на самия бряг. Той вървеше, без да подбира пътя си. Искаше да види Чечке? Но кой ще го пусне при нея? Значи, трябва да измисли някакво оправдание. Защо каза името на Аппак? Трябваше да каже нещо. Но какво? В главата му изплуваха днешните разговори. Тептангра... Бат-Баян. Бат-Баян искаше да укрепи дружбата с хаган Юлуш от рода Ашина, най-големия враг на хан Кубрат. Ето какво трябваше да каже на Аппак. Тя няма да скрие нищо от хан Кубрат. Ще му каже, когато намери за добре. Само да влезе в Киз-сарай. Там охрана са воините утригури, Аппак не се доверява за охраната си на никого толкова, колкото на тях. Другите племена се обиждат, службата в двореца при хан Кубрат и Аппак е престижна, а и доходна работа: който иска да влезе при повелителя, не се скъпи, особено търговците, но и разбира се, молителите. Това го разбираха не само българите, а и самите утригури и служеха ревностно. Ще го пуснат ли при Аппак? А ако не?

Колкото повече приближаваше багатур Илбарис към Киз-сарай, толкова повече въпроси възникваха, въпроси, на които нямаше отговор. Ето го пред Аппак, казва й всичко. А после? Какво ще се случи с илхана, с тептангра? Те му се довериха, а той? Но какво ще се случи, ако замълчи? А ако тептангра проверяваше предаността му към ювиги-хана преди далечния поход?

Имаше от какво да му се замае главата. А ето и този разговор за вярата. Когато нямаш съмнения, няма и причини за безпокойство. А тепангра е разтревожен, още повече — той е изплашен. От какво се страхува? Ако Тангра в края на краищата е всемогъщ, никаква съблазън от гръцкия Христос няма да го надвие. А ако го надвие, значи Тангра е по-слаб. Както в битката — не могат да победят и двете страни, едната задължително губи. Но там побеждава по-силният, този, който има повече воители, по-добро въоръжение, който е по-храбър, който не щади живота си. А как да се определи победителя във вярата? И какво е вярата, що за сила е тя, способна да разтърси цяла държава? За нея умират, все едно са на бойното поле, а как да я определиш? Излиза, че тайната на вярата, заключена в словото, не отстъпва по разрушителна мощ на гръцкия огън, който навява ужас у враговете на византийския император.

— Кой идва? Стой, ако искаш да живееш...

Багатур Илбарис се спря. Още една крачка и направо щеше да налети на стражника, който го огледа и отстъпи крачка назад. Илбарис, приемният син на ювиги-хана, познаваха го всички, утригурските воители също; неведнъж са виждали как Аппак, господарката им, ласкаво разговаря с багатура. А и в стрелбата той нямаше равен както сред българите, така и сред утригурите. Стражникът пхна кривата си сабя обратно в ножницата и каза добродушно:

— Какво, не ти се спи ли, багатуре? Няма да ти стигнат силите да бягаш на кушията, ще заспиш прав.

И отново се скри в сенките. Вторият стражник запита нещо първия, който отговори: „На багатур Илбарис не му се спи.“. Вторият кратко се разсмя и отново настъпи тишина.

Илбарис продължи нататък. Високата стена се издигаше ли, издигаше. Още веднъж багатурът се натъкна на караул. Това беше бреговата стража. И отново, като спряха Илбарис и го познаха, продължиха да обикалят нататък — не от багатури като него охраняваха те крайбрежието. Стената, възправяща се от водите, се протягаше към небето. Горе, на върха ѝ, се виждаше светлина. Изглежда Аппак не спи и навярно не спи и Чечке. Но нито едната, нито другата знае, че той е тук, съвсем наблизо.

Брегът свърши, по-нататък се простираше само морето. Илбарис продължи напред, водата вече стигаше до коленете му. От стената

забелязаха сянката, извикаха: „Хей, кой е там?“

Илбарис застина и не отговори. Нямаше нужда да вдига тревога на стената. Още преди да започнеш да обясняваш кой си, дълга стрела с черни орлови пера ще те пронизе и ще те повали в морето. И друго е възможно: ще те подмине смъртта, но няма да те отмине гневът на ювиги-хана и вместо в двореца ще се окажеш на Коса Тузла^[8] — там, където владетелят държеше непокорните. Държеше ги до самата им смърт.

Всичко утихна. Като се стараеше да не вдига шум, багатурът се добра до западната стена на Киз-сарай. Тук, неразличим сред камъка, се намираше таен дворец, за чието съществуване знаеха само членовете на ханското семейство и тептангра. Ползваха този дворен само в краен случай, охраняваха го денонощно мергени от утригурите и им бе заповядано да убиват всеки, който се опита да влезе. Но никой не би си и помислил, че ще се намери безумец, готов да изложи гърди на стрелите на охраната.

Ако успее да се покатери по стената, тогава... Илбарис стоеше, отметнал назад глава. Високо е. Ала още от детството си е привикнал да се катери по отвесни скали само с помощта на въже и кука.

Луната ту се скриваше зад облаците, ту се появяваше и осветяваше всичко наоколо, а Илбарис се върна по пътя към дома си. След него се разлайваха кучетата. Взе въжето си, плетено от конски косъм, взе и една кука и отново измина обратния път към стената. Застана на самия край на водата, прицели се, замахна и с рязко движение метна въжето. То се закачи. Илбарис го дръпна, провери, още веднъж го обтегна. Куката държеше здраво. Тогава започна да се катери, ловък като гушер. Стената беше почти отвесна, но нима това бе способно да го спре? След няколко минути вече беше на върха. Сега можеше да си поеме дъх. Илбарис откачи куката, омота въжето около кръста си. Пред него на два метра беше камъкът, в който издялани стъпала водеха надолу под стената, към тайния дворец. Илбарис леко скочи и в този миг се разнесоха гласове. Багатурът залегна на земята. Нима хан Кубрат идва посред нощ в Киз-сарай?

— Кой е там? — достигна до Илбарис приглушеният глас на стражника. Друг глас, от който багатурът потрепери, отвърна:

— Отвори, не се бави. Спешна работа...

Това бе гласът на тептангра! Изщракаха резетата, издрънча тежката верига, вратите се разтвориха със скърцане. И отново гласът на стражника произнесе:

— Имам заповед, тептангра. Всеки, който дойде, да го задържам до сутринта.

— Ти какво, нима не се боиш от гнева на Тангра? Трябва да съобщя нещо на Аппак, затова съм дошъл. И не бива да се бавя.

— Но, тептангра...

— Ти от главата си ли искаш да се лишиш?

— Слушам, тептангра... Сега ще кажа на старшия...

— Не е нужно. Отдръпни се. Сам ще отида при Аппак.

— Тептангра... тя е там с дъщеря си...

— Добре, добре...

Решителните стъпки на жреца прокънтяха по камъка. Безшумно, като котка, след него се прокрадваше Илбарис. Свещенослужителят спря при тежките двери, кой знае защо въздъхна и два пъти почука с бронзовото чукче. Веднага вратите се разтвориха и погълнаха гостенина. До Илбарис долетяха някакви думи, но той не ги разбра.

Прозорецът, зад който трябваше да спи Чечке се намираше вляво. Илбарис избра малко камъче и го метна. Измина минута, после още една. След това прозорецът се пооткрехна и нещо бяло се мерна там. Чечке!

Да, това беше тя. Илбарис пристъпи настрани и луната освети лицето му. Девојката извика и затвори прозореца.

Илбарис чакаше, скрит зад плътната завеса на една лоза. Не знаеше колко е стоял така, докато не се отвори външната врата. След това до него долетя гласът на Аппак:

— Чечке! Къде тръгна посред нощ?

— Ще се разходя малко. Нещо не ми се спи, мамо...

До лозата оставаха само няколко крачки.

— Илбарис! Ти дойде... но как?

Илбарис нищо не отвърна. Как? Нима това имаше значение? Той държеше девојката в обятията си и слушаше как бие сърцето ѝ. Ако го убиеха в тази минута, щеше да умре щастлив.

Колко е хубаво, че на света съществуват беседки, обвити в пълзящи лози... Колко е хубаво, че влюбените могат да мълчат,

притиснати един към друг. Колко е хубаво, че има думи, които събират в себе си целия свят.

— Чечке, любима моя...

— Багатуре мой...

Препускат по небето облаци, гмурва се в тях сребърната луна, но блясъкът в очите се вижда дори в пълна тъмнина.

— Обичам те, Чечке!

— Ще те чакам, Илбарисе, любими... Върни се с главата на Чалбай и аз ще падна в краката на баща си. Аз... няма да стана жена на този грък... по-добре да умра...

— Не, не... любима... не трябва да говорим за смърт. Аз... аз ще направя всичко... И Тангра ще ни помогне...

И отново мълчание, заменящо думите. И отново тези коси, разпилени по раменете, и цялата тя, тази девойка, която до неотдавна му беше просто сестра, а сега е всичко, всичко на света...

— Чечке! Дъще... къде си?

— Тук... тук съм, мамо. В беседката...

— Прибирай се...

— Сега, мамо... сега...

Последни минути... последни. Последни думи.

— Чечке, любима. Ако не си с мен, ще умра.

— Всичко ще е наред, багатуре мой. Аз... аз ще разкажа всичко на мама. Тя ще ме разбере... Само се върни... Ще те чакам месец, година, винаги... Само теб... Дори да заминеш далеч, далеч, зад планината Киф или в Страната на мрака. Обичам те...

И отново гласът на майката:

— Чечке!

Сън ли беше? Или наяве? Илбарис погледна прозореца — най-левия. Ето, той се открехна... Чечке!

Багатурът не помнеше как измина обратния път. Опомни се едва при градските порти. Нощта бе към края си, а той най-накрая стигна дома си. Адай отвори очи и попита със сънен глас:

— Какво, багатуре, време ли е за ставане?

— Спи още, спи — каза Илбарис. — Спи...

* * *

Събуди се от слънцето, което светеше право в очите му. На улицата глашатаяте, без да жаят гласа си, подканяха всички да вземат участие в празничните игри. И празнично облечени хора в дълги редици вече се отправяха към морския бряг, където на огромна поляна бе разчистен майдан — мястото на състезанието. В центъра на поляната на издигната висока върлина, на самия ѝ връх, се развяваше на вятъра бялото знаме на българите. В сенчестия край на поляната бе разпъната шатрата на ювиги-хана и още няколко, по-малки — за илханите и по-знатните гости. Девойките, които със съгласието на родителите си дойдоха на кушията, вече бяха струпали на купчина подаръците си, с които трябваше да наградят победителите в съревнованието; освен това, всеки от присъстващите можеше да добави от себе си своя награда. Когато слънцето се изкачи в зенита си, в центъра на поляната излязоха старейшините на игрите, назначени от хан Кубрат, аксакалите. Вдигайки ръка към небето, най-старият от аксакалите, най-главният от старейшините, гръмка възвести:

— О, Тангра! Приеми празника ни, който посвещаваме на теб. Ти, на когото дължим светлината на деня, помогни на джигитите и воините, помогни и на девойките, които, благодарение на теб, намират щастието си. Нека всички бъдат доволни от днешния ден, нека бъдат здрави семействата, създадени днес, нека по заслуги получи подаръка си този, който е по-добър.

С последните думи на аксакала от шатрата си излезе ювиги-хана и като протегна ръка към слънцето, направи дълбок поклон, а всички българи, знатни и обикновени хора, сториха същото. Само гостите от други страни останаха по местата си. След като се поклони, хан Кубрат се изправи и погледна натам, където седяха гърците. И сякаш подчинявайки се на погледа му, от пейката се надигна философът Йоан Фасиан, а гледайки от него, се изправиха и останалите, затова, когато за втори път се поклони на слънцето повелителят на Велика България, склониха главите си и чужденците, отдавайки уважение на чуждата вяра. И дори протосинкел Симеон, ревнивият защитник на Христос, изгарял навремето на клади книгите на езичниците елини, и той не се осмели да оскърби гостоприемния домакин и с усилие склони шия. В душата си философът се посмя над преподобния Симеон — пътят към покръстването на българите минаваше и през него. Впрочем, сядайки на мястото си, Симеон бързо се прекръсти и зашепна беззвучно с

устни, молейки за прошка всевишния. „Отче наш, ти, който си на небесата! Да се свети Твоето име; да дойде Твоето царство; да бъде Твоята воля, както на небето, тъй и на земята...“ — шепнеше преподобният Симеон, като се стараеше никой да не го чуе.

Но опасенията му бяха напразни. Ювиги-ханът вдигна и двете си ръце и дружен вик възвести началото на игрите.

Първи на поляната излязоха стрелците. Веднага двадесетина момчета, горди, че и те взимат непосредствено участие, донесоха плетени кошници, закрити с капаци; ръководителят на игрите хвърли на хлапациите шепа медни монети и те, блъскайки се, се хвърлиха да ги търсят из гъстата трева. Всичко това, и момчетата с кошниците, в които имаше предварително приготвени гарги, и наградата им — всичко се вършеше от незапомнени времена и също влизаше в традицията на игрите. А докато момчетата се бутаха и крещяха, един от аксакалите строи пешите стрелци в права линия и нещо им обясни. След като изтеглиха жребий за реда, по който да стрелят, стрелците отидоха на края на поляната. Когато първият пристъпи на пинията, аксакалът бръкна в кошницата, извади оттам една гарга и я хвърли във въздуха. Но не успя птицата, едва почувствала свободата, да разпери крила и стрелата я удари и тя падна на тревата.

За точния стрелец се полага награда. Така разпореци Аппак — целият куп с подаръци бе под нейна власт. Там имаше изковани от сребро колчани за стрели, разнообразни одежди, седла, с чиято изработка се славеха из цял свят българските майстори, юзди със сребърни ресни и златни закопчалки, празнични ризи от ярка табгача коприна, чулове за коне, които изкусни девичи ръце бяха ушили от материи, донесени от гърците от Византия. Всичко това имаше различна цена, а безценна бе първата награда: дивната красота на оседлания кон — когото държеше за юздата един от старейшините. Жребецът, който бе наистина прекрасен — дорест, кафеникавочервен, с тънки стройни крака, с дълга, разчесана грива и все още необязден, се опитваше да се изправи на задните си крака и нервно гледаше накриво с виолетовите си очи, риейки земята с копито. Този кон беше предназначен за най-добрият от конниците-мергени. А за най-добър се признаваше този, който успее първи да пристигне в галоп на майдана, да улучи хвърлената от аксакала птица; да мине под корема на коня си,

без да спира бяга му, а след това да седне на седлото, да се изправи и така прав, да направи пълен кръг на майдана.

Когато гледаха извитата шия на жребеца, горяха очите дори на илханите, които владееха несметни табуни; ако се бе случило по-рано, те също щяха да вземат участие в състезанието. По-миналата година хан Кубрат им забрани, защото не прилича на наследниците на ювиги-хана да си оспорват подаръци с простите мергени. Тогава тептангра възрази, привеждайки като решаващ довод, че и самият хан в младостта си не се е боял да изпита ловкостта и силата си и два пъти е бил пръв сред конниците стрелци-мергени, че и до сега си спомнят за това българите. Но ювиги-ханът по-добре познаваше синовете си: ако спечелят, много малко прибавят към положението си във Велика България, а ако изгубят, губят много повече. Затова пък приемният син на хан Кубрат въобще не се ограничаваше и година след година участваше в състезанията и заставаеше и пръв, и втори и трети, а в такива случаи Аппак беше особено щедра на подаръци. Пръв в стрелбата с лък от кон стана Илбарис миналата година, за което получи крива сабя от дамска стомана с ножница, общита с бисери; получи я от ръката на самия хан Кубрат. Тази година на Илбарис му предстоеше да докаже, че миналогодишният успех не е бил просто късмет.

Мнозина желаеха успех на този багатур, харесваха го за ловкостта и приветливия му нрав. Но сред стотиците хора, желаещи победа на Илбарис, едно сърце биеше особено учестено. Да, това беше Чечке. Притискайки ръка към гърдите си, тя гледаше натам, откъдето трябваше да излязат мергените, и се молеше на Тангра да не потрепне ръката на багатура, да спечели украсения с пъстри ленти вълшебен кон. Тя така се вълнуваше, че Аппак ѝ каза:

— Успокой се, дъще. Всички те гледат. Не бива така...

Наистина, навярно не биваше така, но какво може да се направи, ако широко разтворените очи през цялото време го изпиват, него, Илбарис? Тук разумът е безсилен, тук неволно можеш и да извикаш, кръвта да нахлуе в лицето ти, да се надигнеш, за да видиш по-добре кой се носи пред всички...

Конниците приближаваха в плътна група към майдана. Само аксакалът, застанал на чертата, знаеше в какъв ред са пристигнали първите трима, сред които беше и багатурът. Когато обявиха резултата, Чечке несдържано скочи от мястото си, радостно се разсмя и запляска

с ръце, при което Аппак недоволно поклати глава. Впрочем, мнозина се радваха и приветстваха победителя.

А конниците пресякоха поляната и на самата черта, където стоеше аксакалът с птиците, Илбарис беше втори, изоставайки съвсем малко от конник на дорест жребец. Първата гарга се издигна във въздуха и веднага падна като камък на земята. А след това се случи нещо небивало: втората гарга, вместо да излети, направо падна на земята до краката на аксакала. Всички ахнаха. Илбарис бе профучал съвсем близо, а след това, като се обърна, бе пуснал стрелата си. Дори и не погледна в тази посока.

Чечке стоеше, закрила очи с ръка. Когато я махна, златистата кобила на Илбарис, покрита с пяна, вече бе глава до глава с дорестия кон. А птицата? Тя лежеше в самите нозе на аксакала, прикована към земята.

Конниците се приближиха към ханската шатра, Илбарис вече не виждаше нищо. Отпускайки поводите, той улови мига и се пхна под корема на коня си, още миг и се оказа на обратната страна. След още един миг вече стоеше с двата си крака изправен на седлото, но в последния момент багатурът на дорестия кон го изпревари с половин глава. Потта течеше като река по лицето на Илбарис. Той стоеше изправен на седлото и докато правеше почетната обиколка, се опитваше да открие сред пъстрата крещяща тълпа тази, за която не преставаше да мисли.

Почетната обиколка свършваше пред палатката на ювиги-хана, където той седеше, заобиколен от илханите и кавханите и наблюдаващият ги философ видя как горяха очите на старите бойци. А хан Кубрат гледаше право пред себе си и видя как, забравила вече за всичко и всички, гръмко викаше от радост Чечке и нещо, приличащо на съчувствие, за миг потрепна в суровото му сърце. Знаеше той какво се случва сега в сърцето на Чечке, знаеше и че надеждите ѝ никога няма да се осъществят. Такава е съдбата на жената и такива са изискванията на живота. Знаеше той и за онази отдавнашна и забравена вече от всички, освен от него и Аппак, история за любовта на жената на хана към младия багатур от утригурите, загинал след това в една от безчислените схватки, с които все така изобилства дивата степ; знаеше и разбираше, че тази история сега се повтаря за втори път, а всъщност навярно за стотен или хиляден. Но всяка жал към мечтите на дъщеря му, на които им бе съдено да си останат мечти, отстъпваше пред изгодите от съюза с василевса. И въпреки че Аппак веднъж с непривична плахост промълви, че не е нужно да се бърза с този брак, хан Кубрат, който тогава нищо не каза, знаеше — напротив, трябва да се бърза. Политиката не търпи забавяне и доводите на сърцето тук нямат никаква сила.

А дотогава... докато корабът на Юстиниан не отведе Чечке в Цариград, нека се радва дъщеря му на победата на багатура, нека гледа Илбарис, който след няколко дни ще замине да изпълни поръчението на хана. Нека Тангра му помогне да се върне обратно.

Да се върне и да донесе във Фанагория главата на подлия Чалбай.

А на майдана състезанието на конниците-стрелци вече наближаваше края си. От три десетки багатури в края на краищата останаха само шестима. Останалите, навели глави, отпаднаха от борбата: кой не улучи птицата, кой не успя да се пъхне под корема на коня. Имаше и такива, които паднаха от седлата. Накрая всичко бе свършено и разпоредителят на игрите произнесе:

— Победата спечели синът на хилядника Кушлук, Илбек. Втора награда получава синът на покойния кавхан Саклаб Илбарис. Трета награда завоюва...

Стотици шапки хвъркнаха във въздуха, приветствайки победителите. За няколко минути от шума нищо не можеше да се чуе. Накрая в настъпилата тишина ювиги-ханът се надигна от мястото си. Той излезе от шатрата, приближи се към коня, който нямаше равен на себе си, и взе юздата от ръката на аксакала. Нов вик на възторг накара птиците да литнат към небесата.

Кубрат погали жребеца веднъж, после още един път и животното, въпреки че раздуваше тънките си ноздри, почти се успокои. А след това повелителят на българите тръгна, държейки поводите, към Илбек, синът на Кушлук, към когото в тази минута бяха приковани стотици очи. Ювиги-ханът вървеше бавно, конят послушно пристъпваше след него и само щом разтърсеше малката си красива глава, слънчеви зайчета започваха да скачат по златните закопчалки на юздата и седлото. На няколко пъти хан Кубрат се обръщаше да се полюбува на аргاماка^[9], а след това дойде близо до победителя и нещо му каза.

И положи юздата в ръката му.

Отново гръмки викове накараха красивия кон да потръпне, но в следващия миг Илбек, син на хилядника Кушлук, с един скок вече се бе озовал на седлото и не едно девиче сърце подскочи, гледайки как се замята и завъртя оскърбеният от такова отношение степен кон бегач, как тръсна глава, приклезна, изопна се като струна, опитвайки се да хвърли от гърба си конника, който сякаш се бе сраснал със седлото... и се смири, признавайки властта на човека. Ако в този ден Илбек, син на Кушлук, бе решил да бяга в кушията, то и най-гордата и красива девойка нямаше да устои пред славата на победителя.

Втората награда, почти толкова престижна, колкото и първата, получи багатур Илбарис. Той почти в нищо не отстъпваше на победителя, а за това как уцели птицата, лежаща на една ръка разстояние от краката на аксакала, още дълго щяха да разказват поколения багатури. Но в състезанията няма двама победители и за разлика от миналата година Илбарис се оказа втори. Хвала му и чест за него, а втората награда бе крива сабя от дамска стомана със златна дръжка и седло, украсено със златни плочки.

Багатурът прие наградата и ниско се поклони на хан Кубрат.

— Доволен ли си, татко мой? — попита той. Ювиги-ханът кратко кимна. Да, доволен беше. В младостта си той сам неведнъж бе получавал такива подаръци за умениято и ловкостта си, когато в пълен галоп пускаше стрела от късия мощен лък, минаваше под корема на бягащия кон или когато конят препускаше и той стоеше изправен на седлото. Сега Кубрат по-добре от всеки друг можеше да оцени майсторството на приемния си син. Може би никой от илханите нямаше да успее да победи Илбарис. Ето, отначало на състезания, после на бойното поле, така достига багатурът до славата, така и сам той я достигна. Започни с малко — научи се да се подчиняваш, после научи тялото си да се подчинява, след това се научи да командваш другите, подчини ги на своята воля — такъв е пътят на владетеля. А след това се научи да използваш за свое добро силата на едни и слабостта на други, разбери кой и кога трябва да възвисиш, кого да унизиш и когато минеш през всички тези стъпала, Тангра ще ти даде правото да се разпореждаш с чуждия живот.

Той, хан Кубрат, имаше това право. Ето защо, гледайки приветливо приемния си син, си мислеше колко ще е хубаво, ако Илбарис дойде тук, във Фанагория, с главата на метежния и подъл хан Чалбай, но няма да е лошо и ако този храбрец остане завинаги да лежи някъде из степта. Ханът не знаеше докъде багатура може да бъде подтикнат от любовта, а ако можеше, владетелят щеше да даде Чечке на Илбарис. Но тъй като това не е възможно, ще е най-добре за всички и най-вече за Илбарис, ако загине славно в битка.

После, като протегна оръжието към приемния си син, ювиги-ханът каза:

— Обещай ми, багатуре, че няма да изпускаш тази сабя от ръка, докато още имаш сили да я държиш за ужас на враговете ми...

Илбарис мислеше за Чечке. Той целуна острието и още веднъж се поклони на хан Кубрат.

— Ще направя всичко, което кажеш, татко. Кълна се.

След това се обърна и тръгна...

* * *

Ето че настана време за кушията, празника на избора. След като награди победителите в състезанието, ювиги-ханът се върна при почетните гости, а мястото му на майдана зае Аппак. Сега на нея принадлежеше главната роля. Тя седеше на почетното място, в краката ѝ бяха сложени подаръците за тези, които днес ще станат мъж и жена. Прост беше древният обичай на българите: на тридесет метра от брега на морето изтегляха черта и на нея заставаха девойката, на тридесет метра от нея на такава черта заставаха и юношата и ако той догонеше тази, която искаше да нарече своя жена, преди тя да стигне до морето, по волята на Тангра те ставаха двойка. А ако не...

Девойката се спускаше да бяга от червената лента и ако не искаше да се даде на някой батир, успяваше да стигне до водата и да намокри краката си. И тогава имаше право още веднъж — колкото пъти иска — отново да застане на лентата, дотогава, докато не я догони този, на когото е съгласна да бъде жена. А батирът, не догонил избраницата си, за цяла година изгубваше правото да се ожени и добре трябваше да си помисли всеки храбрец, ако предварително не му се усмихне девойката, с която рискува да застане на лентата — на разстояние един полет на стрела е трудно да настигнеш тази, която не иска да бъде настигната.

И ето че излезе първата двойка; момичето застана на червената лента, ловкият невисок здравеняк — на зелената. Аппак махна с кърпа и като вихър се понесе девойката към повърхността на водата. Още по-бързо се откъсна от мястото си батирът, но въпреки че разстоянието между бягащите се съкращаваше, още по-бързо се съкращаваше разстоянието до водата. „Ще я догони! — крещяха в тълпата. — Ей, по-бързо, не се бави!“ „Няма да я стигне! — крещяха в същата тази тълпа. — Не го бива да тича за невеста, да си седи у дома...“ На няколко крачки от водата девойката се огледа...

С две думи може да се каже така: ако не се беше огледала, нямаше да я стигне батирът. А така кракът ѝ се подви, спъна се девойката и така, накуцваща, как да бяга? Наистина, когато той я водеше за ръка към мястото, където жената на хан Кубрат очакваше с усмивка двамата, девойката въобще не изглеждаше огорчена, а батирът — той се усмихваше до уши. Когато стигнаха до Аппак, те наклониха глави един към друг. Тя свърза в едно девичите коси с косите на батира и вече свързани завинаги с обряда, те три пъти се завъртяха на място, ставайки от този миг мъж и жена. Щедри подаръци им даде Аппак и от душа им пожела дълъг живот и много деца.

А на лентата застана следващата двойка. И тук за малко всичко да завърши печално, ала точно преди водата, в последния момент батирът догони своята избраница.

А третият не я догони. Оставаше му да направи едва една крачка, но не успя и оборил глава, без да поглежда никого, неудачникът тръгна покрай морето и вървя така незнайно нанякъде, докато не се скри от поглед.

Заедно с всички, които ту се радваха за тези, които, хванати за ръце, тръгваха от Аппак като мъж и жена, ту съчувстваха на онези, от които щастието се бе отвърнало, Чечке гледаше бягащите за собствената си съдба юноши и девойки. На няколко пъти тя понечваше да каже нещо на баща си, който оживено беседваше с гръцкия философ, но всеки път така и не се решаваше. А имаше какво да му каже. Нали тя също знаеше какво е да си любима. Нима е по-лоша от тези девойки, на които им е дадено сами да си избират мъж? По-добре да се беше родила в най-простото семейство — тогава, кой знае, може би даже точно на тази кушия щеше да застане на червената лента и да побегне към морето, чувайки зад себе си стремителния бяг на багатура. А може би щеше да постъпи като една от бягащите, която изведнъж спря и сама, с отворени обятия, тръгна да пресрещне любовта си...

— Татко — реши се най-накрая, когато на лентата застана последната двойка, — татко, аз...

Но хан Кубрат дори не погледна към нея. Той знаеше всичко, което можеше да му каже дъщеря му; знаеше, и това нямаше никакво значение. Може би тя не трябваше да идва на този празник. А впрочем... нека да погледа. Там, при гръците, винаги ще си спомня

родния дом и веселата кушия, последния празник, преди да стане жена на наследника на византийския престол.

И ето че достигна края си веселият, а за някои — печален, празник на избора. Отнасяйки със себе си добрите пожелания на зрителите и подаръците на жената на хана, младите семейства си тръгнаха от майдана. А поляната вече изпълваха певци и танцувачи, шутове и разказвачи, за да повеселят поуморилия се народ; в това време на брега, по разпореждане на старейшините на игрите, месарите колежа овни и бикове, готвачите разпалваха огъня под големите котли, а слугите търкаляха ли, търкаляха бъчви с гръцко вино, което направо във Фанагория доставяха именно гръцките търговци.

Най-важни на пира тази вечер бяха младоженците — те седяха сред най-знатните гости и хан Кубрат сам им изпращаше най-добрите блюда. Както винаги, редом с него седеше философът Йоан, комуто, изглежда, животът в отдалечената от Цариград Фанагория му харесваше все повече и повече. Пресушавайки два рога с вино, той каза на ювиги-хана, че ако му разрешат на всяка кушия да си избира по една девойка, навярно ще остане тук завинаги.

Но хан Кубрат, който обикновено имаше тънък усет за шегата, този път не се разсмя. Още повече — намръщи се и не сподели игривото настроение на философа, от което последният си направи правилен извод и занапред никога не си позволяваше да се надсмива над обичаите на страната, която така радушно го беше дарила със своето гостоприемство.

* * *

Впрочем, хан Кубрат не беше твърде суров към гърка, който му се нравеше, въпреки че не винаги беше тактичен. Когато след пира се върнаха в двореца, ювиги-ханът повика със себе си философа: и единият, и другият се оказаха страстни привърженици на старинната индийска игра — шахмат. Нарездайки фигурките от позлатена кост, гъркът каза, между другото:

— Отдавна исках да ти известя, велики хане, за едно нещо. Според мен ти сам се правиш по-беден, като даваш на тарханите да събират ясака^[10]. Та те взимат една част за теб, а друга...

— За себе си — довърши вместо него хан Кубрат и придвижи напред една пешка.

— Мислех, че не знаеш това — каза гъркът и също премести една пешка. — Извини ме. Но тогава не те разбирам.

— Такъв е обичаят — каза ювиги-ханът. — А обичаят не трябва да се променя, без да има сериозни причини за това.

— Това, че ти ставаш по-беден, вместо да забогатяваш, според мен е достатъчно сериозна причина — възрази гъркът.

— Не си прав, философе — каза хан Кубрат. — Аз не ставам по-беден. Защото получавам всичко, което ми се полага от ясака.

— Но можеш да получаваш и това, което след теб остава на тарханите ти. Скоро те ще бъдат по-богати от теб. А вие сами казвате, че когато кучето се охранява, то ще изяде стопанина си.

— Дотогава има още много време — усмихна се хан Кубрат. Облегна се в креслото с висока облегалка и разгледа позициите на дъската.

— Нещастieto винаги е по-близо, отколкото ни се струва, велики хане — внимателно отбеляза гъркът. — А засега, както чувам, ти си принуден да отложиш строителството на три нови галери. Много ми харесва как наричате законите си — „камшик на справедливостта“. Ето такъв камшик трябва да стане и законът за ясака...

— Законът е хубаво нещо, философе, но свободата и търпимостта са още по-хубави. Що се отнася до налозите, то тарханите ще съберат толкова, колкото им заповядам.

По тона на хан Кубрат можеше да се разбере, че упорството на гърка започва леко да го дразни. Той взе една фигура от дъската, повъртя я в ръката си, докато размисляше къде да я постави, и веждите му се сключиха ниско на челото му.

— Извини настойчивостта ми, велики хане, но от древни времена се знае, че силният владетел мисли за сила, мъдрият — за справедливост. Справедливо е ти да получаваш своя дял от ясака. Но защо още по-голяма част да остава в тарханите ти? Като дадеш на народа си закон, ще го успокоиш и ще му покажеш, че всеки се намира под неговата и твоя защита.

Хан Кубрат не отвърна. Дали обмисляше думите на Йоан Фасиан или положението на дъската, гъркът не знаеше, но забеляза, че гъстите вежди на ювиги-хана още повече се сключиха и лявата леко

потрепваше. Може би трябва да отстъпи, помисли си той. Работата му беше, като се възползва от благоприятните случаи, да разкаже на ювиги-хана това, което сам е разбрал, а именно: как безжалостно обират българите събиращите ясака тархани. Пък и само българите ли? Гръцките търговци казваха, че с радост ще плащат налог, установен от закона, колкото и да е висок, но никога не знаят колко ще поискат от тях незнаещите насита тархани. А ако събиращите, без да се боят от оплакванията, които спокойно можеха да достигнат до слуха на ювиги-хана, така безцеремонно постъпваха с чуждестранните гости, само можем да си представяме как те обираха поданиците на хан Кубрат, беззащитни против произвола. А произволът рано или късно води до бунт и тогава загубите винаги надхвърлят печалбите.

Точно това гъркът се опитваше напоследък възможно най-внимателно да внуши на ювиги-хана.

— Не ми прилича да те поучавам в управленческите дела, велики хане, само мога да се съглася с мнението на древните мъдреци, които учеха, че мъдростта на управника се състои в това да не се допуска недоволството на народа. Във Велика България, велики хане, както винаги обичаш да казваш, живеят без дрязги десетки племена, говорещи на различни езици. Но освен тях трябва да има още един език, общ за всички и понятен за всички. Това е езикът на справедливостта. А справедливостта е немислима без закони. На свой ред законите не тежат на хората, ако са обединени от единната вяра в бога, който им заповяда да изпълняват законите, без да се оплакват и роптаят, отдавайки кесаревото кесарю, а божие — богу. Именно такава е нашата религия и именно в нея ще намериш обяснение защо Византия господства над света.

— Засега Византия, господстваща над света, с мъка защитава границите си от сарацините и чака помощ от изповядващите неправата вяра българи. Философе, обявявам ти шах — каза хан Кубрат.

— Предвидих хода ти, велики хане. Ето моята защита.

— Тогава и аз правя следващия си ход, философе. Жертвам ето тази фигура...

Гъркът за дълго се замисли. Накрая разбра, че през цялото това време ханът се е надсмивал над него и византийската му мъдрост, докато е намерил няколко необичайни хода, печелещи партията. Така е,

глупавият упорства, претърпявайки поражение, а умният се старае да го обърне в своя полза.

— Извини ме, велики хане. Загубих. И то не само на дъската с фигурите.

Ювиги-ханът втренчено изглежда гъркът в очите.

— Харесваш ми, философе Йоан Фасиан — каза той. — Въпреки това, че през цялото време ме подбутваш към самия край на пропастта. Но дори на ръба няма да ми се завие свят. Ти си прав, когато казваш, че владетелят трябва да се грижи за благо на народа. Народът трябва да разбира това, което прави господарят му или в краен случай да си мисли, че разбира. Попитай който и да е кормчия, може ли при силен вятър рязко да обърне кораба си? Ще ти кажа какво ще ти отвърне — не, не може. Рисува да се преобърне и да загине заедно с кораба и доверилите му се хора. В още по-голяма степен това се отнася за държавните дела. Ако аз в неподходящо време издам нови закони, те няма да се изпълняват. А ако помисля в неподходящо време да дам на народа си нова религия, той ще се отвърне от мен. Колко години им трябваша на християните, за да може религията им да победи старите римски богове? Година? Две? Десет? Подскажи ми, философе... може би, петдесет? Или сто, двеста, триста? Искаш да ми дадеш лош съвет, философе. Нима сега е времето, когато може да се отдаваме на мисли за бога? Нима не знаеш, че от юг към границите на империята настъпват ордите на арабите? А на изток хаган Юлуш спи и сънува как под знамената, на които е изобразен Тангра, завладява всички земи на Дуло и се провъзгласява за върховен хаган на всички тюрки? Сега, философе, да спасят Велика България и Византия могат само добре въоръжените воители тюмени. Не християнската религия, а сабите дамаскини и гръцкият огън са ни нужни сега, повярвай ми. Отначало е нужно да се отвоюва мира, после да се укрепи и отстои, а след това вече да се занимаваме със спасението на душите.

— На мен, велики хане, ми е трудно да споря с теб. Но да кажем, че ние, християните, смятаме човека за временен гост на тази земя и преди всичко се грижим за спасението на душата, която в противен случай ще гори в огнената геена. Ето затова толкова обичаме да строим нашите църкви. Впрочем, преподобният Симеон се готви за тържественото откриване на божия храм, който ти благоволи да ни разрешиш да издигнем във Фанагория. Ще бъде велика милост в очите

на всички гърци, ако повелителят на Велика България почете в този ден божия храм с присъствието си. Уверен съм, че това ще е приятно и на моя господар, василевса.

— От уважение към император Ираклий аз разреших да се построи този храм. Тептангра спи и сънува, че той, заедно с всички християни, се проваля в преизподнята.

— Господ няма да допусне поругаването на святата вяра — каза Йоан Фасиан. — Ти, велики хане, си заслужи вечната благодарност на фанагорските гърци.

— Мисля — усмихна се хан Кубрат, — че заслужих вечната им благодарност с това, че за няколкото години, които прекараха във Фанагория, те станаха тройно и четворно по-богати, отколкото бяха, когато стъпиха на земите ни. Никъде няма такава търпимост, както у българите, въпреки че във Византия, ти знаеш това, философе, ни смятат за невежи езичници. Но просветените християни изгарят всеки, който изкаже дори и малко съмнение в църковните догми, а ние, дивите варвари, доказваме, че рамо до рамо могат да живеят и човек, вярващ в Тангра, и християнин, и юдей. Ако ти толкова високо цениш справедливостта, кажи кой излиза по-справедлив — необразованият варварин или просветеният грък?

— Аз вече се предадох днес на шахматната дъска, велики хане — съкрушено призна гръкът. — Сега съм готов да призная още веднъж поражението си.

— Ако не намерим в себе си мъжество да помолим за помощ — каза хан Кубрат, — то поражението неминуемо очаква както вас, така и нас. Разбери, философе, светът признава само силата. Ние сме силни със своите тюмени, с храбростта си, с умението да търпим лишенията и да се борим до победа за свободата си. Вие сте силни със златото си, с наемниците си, с гръцкия си огън. Ако се обединим, ще бъдем непобедими и всеки враг три пъти ще си помисли, преди да нападне границите ни. Направих за гърците, живеещи в държавата ми, всичко, за да се почувстват щастливи. Сега гърците трябва да ми помогнат. И ти, Йоан Фасиане, също.

— Аз, велики хане, съм готов да направя всичко за теб. Всичко, което е по силите ми.

Хан Кубрат го изглежда, сякаш се опитваше да прочете мислите му.

— Нужен ми е гръцкия огън — каза той.

Философът пребледня. Хан Кубрат не сваляше погледа си от него.

— Аз... — започна гъркът, — аз, велики хане, обещах да направя за теб всичко, което е по силите ми. Но тайната на гръцкия огън не знам, кълна ти се в светия кръст.

— А ако я знаеше?

Гъркът неохотно отвърна поглед.

— Ти си живял у нас — каза той бавно. — Ти си живял при нас и затова знаеш колко човека се лишиха от живота си само за това, че се приближиха прекалено до тайната на това оръжие. И аз...

— И ти не искаш да се окажеш сред тях. Така ли?

— Така или иначе няма да ми повярваш, ако започна да те убеждавам в обратното.

— Добре. Тогава кажи ми — ще ми открие ли тайната василевсът?

Гъркът мълча дълго. След това тежко въздъхна.

— Очакваш от мен прямотговор, велики хане, и ще го получиш. Не. Нито император Ираклий, нито който и да е друг василевс, ще ти разкрият тази тайна. Прости ми.

Ювиги-ханът се изправи и тръгна из стаята.

— Ето, виждаш ли — каза той накрая. — Ето, виждаш, философе, какво се получава. Вие, гърците, искате цял един народ да измени живота си, приемайки нова вяра, и в същото време сте готови на всичко, за да може вашите тайни да принадлежат само вам. Ти се боиш за главата си, имаш само една. А аз? И аз имам само една. И няма да я запазя, ако и занапред така продължавам да помагам на вашите свещеници да откриват нови църкви, а търговците — нови сергии в нашата страна. В кервансарая тук във Фанагория, всеки втори търговец е грък. Тук те безпрепятствено могат да правят сделки и с табгачите, и със самаркандските купци; вече пристигат първите кервани от Авария. Отиди вечерта в кервансарая — ще ти се стори, че там живеят не търговци, а служители на култа, разговорите и споровете са само за религия. Никъде по света, уверявам те, човек не се чувства така спокойно, както на мястото, където се отнасят търпимо към вярата му. Аз създадох такова място, то е тук. Но трябва да съм сигурен, че винаги ще мога да го защита. Ние, българите, вярваме в

Тангра. Мислиш ли, че сред нас са малко тези, които ще се радват да сравнят със земята всички църкви, всички джамии и всички синагоги? Не са малко. Мога да ги вразумя само със сила. А тази сила е заключена в гръцкия огън. Защо василевсът не ми разкрие тази тайна, а? Кажи ми.

— Този, който владее оръжие, което няма никой друг — замислено каза философът, — е уверен, че ще успее да е пръв в този свят. Така е устроен човек, велики хане. И докато той е така устроен, ние, гърците, ще губим главите си дори и при най-малкото подозрение...

— Да, наистина — подхвърли ювиги-ханът. — По подозрителност малцина могат да се сравняват с Византия. Вие забранихте при вас дори тази мъдра игра от опасение, че ще отвлеча мислите ви от бога.

— Не аз издавам законите във Византия, велики хане.

— Тогава, философе, не ме подтиквай натам, където издават такива закони. И не ме уговаряй да се хвърля в обятията на новата религия. Аз искам повелителят ти да разбере, че на света е невъзможно да се живее без взаимни отстъпки. Отстъпката се цени още повече, когато се отстъпва не пред силата, а заради собствената мъдрост. Тази мъдрост трябва да проумее василевсът и да ми разкрие тайната на гръцкия огън. Тогава и аз ще отстъпя и моята отстъпка, философе, ще донесе много повече полза, отколкото всички запаси от оръжия. Ще ми се император Ираклий да узнае за нашия разговор.

— Ще узнае, велики хане — обеща Йоан Фасиан. — Това мога да ти обещая.

— Тогава — каза хан Кубрат, давайки да се разбере, че разговорът е приключен, — тогава, философе, възползвай се от това, че се намиращ в страна, която още не е толкова развита, че да забрани шахмата, и се постарай да изиграеш тази партия по-добре от предишната.

И той отново нареди фигурите...

[1] Уста — майстор. — Б.пр. ↑

[2] Дирхем — парична единица от гръцки — драхма — Б.пр. ↑

[3] Майдан — площад, мегдан — Б.пр. ↑

[4] Табасаран — в района на Табасаранската планина (в Кавказ), край брега на Каспийско море, се издига висока стена, преграждаща участък от морето до високите планини. Изградена е в древността за защита от набезите на номадските племена. „Планинската стена“ преминава от крепостта далеч на запад в Кавказките планини. Градът, разположен в нея, се е наричал с различни имена от народите, които са преминавали през областта, съвременното му име е Дербент (Железни врата). — Б.пр. ↑

[5] Караулбашия — началник на караула (башия — началник). — Б.пр. ↑

[6] Тамга — знак, печат, дамга. — Б.пр. ↑

[7] Курай — духов музикален инструмент, подобен на кавал. — Б.пр. ↑

[8] Коса Тузла — остров в Керченския пролив на Азовско море. — Б.пр. ↑

[9] Аргамак — порода коне за езда. — Б.пр. ↑

[10] Ясак (от тюркски) — дан, данък, събиран обикновено в натура (кожи). — Б.пр. ↑

След пира тептангра се отправи към дома си. Но не сам. Както и предишния ден, извика със себе си Илбарис. Вече беше тъмно, хората се прибираха по домовете си. Известно време всички вървяха заедно, но след това тълпата започна да оредява и ето че накрая останаха сами: тептангра, крачещ напред, без да се оглежда, Илбарис, който го следваше, и неговият телохранител и приятел Адай, който вървеше последен и водеше коня на повод.

Вървяха дълго. Едва когато приближиха градските стени и стигнаха до вратите на вътрешния град, тептангра, без да се обръща, отсече:

— Ти идваш с мен. Адай да се прибере.

Телохранителят въпросително погледна към Илбарис, а той му кимна. Сам багатурът с най-голямо удоволствие би тръгнал с приятеля си. Непонятно му бе внезапното и напрегнато внимание, което му оказваше върховният жрец. То го смущаваше, но нямаше как да не се подчини. При портите към вътрешния град стражата, както винаги, ги спря. Те показаха тамгите си — тептангра златна, Илбарис — медна и стражниците ги пуснаха да влязат. Преминаха през вратата и се озоваха на главната алея, около която растяха невиждани дървета. За тях, както и за цялата градина на ювиги-хана, се грижеше специално извикан от Византия грък — градинар. Още един грък се грижеше за ханските изби с вино. Около двореца бе изкопан дълбок ров, пълен с вода, а над него подвижните мостове се вдигаха всеки път, когато стопанинът на двореца, оттегляйки се в покоите си, не желал никой да го безпокои. Ето и сега мостът беше вдигнат. Тептангра бе видял как ювиги-ханът си тръгна от празника с ненавистния и лукав грък, който наричаше сам себе си философ; навярно той и сега е тук и играе шахмат с владетеля.

Двамата преминаха покрай двореца и свърнаха по пътеката, водеща към дома на тептангра. На няколко крачки от вратата жрецът спря и като се обърна с лице към Илбарис, каза:

— Ако узнаеш, когато стигнеш Горни Кирмен, че тархан Мангиш вече не е между живите, постави на негово място Адай. А за помощник назначи Илбек, сина на Кушлул. Трябва навсякъде след себе си да оставяш верни хора. Разбра ли?

— Ще сторя така, както ми заповядаш.

И отново със собствените си очи Илбарис стана свидетел на чудо — когато се приближиха до вратите, тептангра вдигна ръка и те сами се разтвориха. „Той е магьосник“ — помисли си Илбарис. Момъкът се боеше от чародейства, затова си помисли, че в никакъв случай не трябва да противоречи на тептангра. Трябва да прави това, което той му каже.

И не само Илбарис мислеше така. Мнозина бяха уверени в неговите сили, особено след като пожарът, възникнал неотдавна във вътрешния град, унищожил няколко къщи наоколо, а домът на тептангра дори и не докосна, сякаш прескочи през него. Това не можеше да е случайност. Ясно бе, че божеството пази своя жрец.

Влязоха в къщата и преминаха в стаята за гости. Изглеждаше, сякаш никога не бяха си тръгвали. Сякаш никога не е имало нито състезание, нито кушия. В огнището тлееше огън. В окаченото на кука котле се вареше месо. Подът бе застлан с дебели плъстени килими и много възглавници. Илбарис се строполи в ъгъла и внезапно усети колко е уморен. Очите му се затвориха за миг, а когато ги отвори отново, чернокожият слуга поставяше на масата вчерашните златни чаши и сребърния съд с вино. На по-ниска масичка вече вдигаше пара голямо блюдо с месо. Тептангра влезе, в ръката си държеше свитък от щавена телешка кожа. Когато го разви, Илбарис видя начертаната карта. На нея бе означена река Кубан, както и други реки — Манич^[1], Тан, Итил, Чулман^[2], Яик, Бяла. Тептангра отмести настрана блюдото с вареното месо, разстла картата на масата и повика Илбарис. Донесе два свещника с по една дебела свещ във всеки, за да се вижда по-добре. След това каза:

— Погледни, багатуре. Ето го Горни Кирмен. Ето я Фанагория. Тук е отбелязан пътят ти. Давам ти тази карта, пази я. Ако по пътя видиш нещо, достойно да се отбележи — реки, езера, градове, кирмени, всичко нанасяй на нея. И обозначавай кои народи къде живеят, на какви езици говорят, на какви богове се кланят.

— Ще го сторя, тептангра.

Жрецът сгъна картата и я подаде на Илбарис:

— А сега — рече, — да опитаме чие вино е по-добро — на този човек, що дружи с гърците, или на онзи, комуто Тангра помага...

Пресушиха чашите. Тептангра гледаше Илбарис, очаквайки, че той ще каже нещо, но младежът мълчеше. Не можеше да почувства вкуса на виното и когато жрецът наля повторно, му отказа:

— Не се сърди, тептангра. Не усещам каквото пия. Не знам какво ми става.

— Затова пък аз знам, багатуре. В теб кипи любовта. Тя единствена може да те опие. Ако сега видиш девойката, която занимава мислите ти, то посред нощ на небето ще изгрее слънцето и ще ти се прииска да пееш като птиците. Ще ти дам един съвет, багатуре — избий от главата си всяка мисъл за дъщерята на хана, докато още не е късно, а образа ѝ пропъди от сърцето си. Колкото по-рано го направиш, толкова по-бързо ще зарасне раната. Само чудо може да стане, за да я даде хан Кубрат на теб, вместо на наследника на василевса.

— Може би си прав — отвърна Илбарис, — само че на мен ми е по-лесно да умра, отколкото да забравя Чечке. И ако за да стане моя е нужно чудо, така да бъде, нека се извърши чудо — нека Тангра направи така. Кажете ми, учителю, защо трябва да я дават на гърка? Тя тя никога не го е виждала. Тя мен обича. Сама ми го каза, сама... Помоли се на Тангра за мен, нека ми помогне. Всичко ще направя. Аз вярвам, че Тангра няма да допусне да се извърши недобро дело. Ще се завърна... и Чечке ще стане моя... Кажете нещо, учителю...

— Ще направя всичко, което мога, за теб, сине мой. Ще моля Тангра за помощ. Но и ти сам трябва да си помогнеш. И първата помощ ще е това да върнеш Горен Кирмен на българите и да донесеш на хан Кубрат главата на хан Чалбай. Ще ти дам един добър съвет: вземи със себе си десетина меха от най-силното гръцко вино. И Чалбай, и всички, които са му близки, на вино са ненаситни, готови са да пият от сутрин до вечер. Намери начин тези мехове да се озоват в стана на Чалбай и тогава на сутринта ще ти е по-лесно да воюваш. И още нещо: има там един човек на име Илтотар. Той ми е длъжник, дължи ми живота си. Служи при Чалбай като шаман, Чалбай го слуша. Намери го. Щом му покажеш ето този пръстен, той ще изпълни всичко,

което му речеш. А сега върви. На небето е Тангра, на земята — аз, неговата сянка. Нека силата му те подкрепя в тежки минути. Върви.

— Благодаря ти, тептангра.

— Върви, върви... Не, постой за миг, друго да ти кажа. Миналата вечер направих жертвоприношение. Сърцето на жертвеното куче ми показва, че българите скоро ще имат нов ювиги-хан. Мисли за това.

— Но... кой ще бъде той?

Тептангра отвърна глухо:

— Гаданието не разкрива, сине мой. Мнозина биха искали да заемат трона, но на кого ще се падне, единствен Тангра ще реши. А сега тръгвай и нека бъде успешен походът ти. Когато се върнеш, ще продължим нашия разговор.

До изхода на дома Илбарис бе изпратен от неразличимия в нощната тъма черен слуга. Като направи няколко крачки в градината, където се стелеше тежкия, сладък аромат на нощните цветя, Илбарис спря и погледна небето, осеяно с хиляди светлинки: звездите живееха свой собствен живот, запалваха се и гаснеха, мигаха и примамваха незнайно къде — и само луната, едничка и самотна, плуваше нанякъде, като разливаше среброто си по целия свят.

Чечке, Чечке, виж тази луна, погледни звездите и си спомни за мен, Чечке...

Краката сами понесоха багатура към стената на Киз-сарай. Караулбашията го спря, огледа го внимателно, поиска да види тамгата и се засмя:

— Какво те води тук посред нощ, багатуре? Изглеждаш така, сякаш си пил гръцко вино и си го смесвал с кумис. А това никога не бива да се прави. Бялото и черното не трябва да се смесват, инак веднага започват да се бият едно с друго още в стомаха. Иди да спиш, багатуре.

— Караулбаши, нужна ми е Чечке. Единствено тя...

— О-хо, багатуре, ясно е, че наистина си смесил виното с кумис. И в главата ти всичко се е объркало. Как може да искаш ханската дъщеря? По-скоро луната ще свалиш от небето. Ето на и езикът ти се оплита.

— Трябва ми ханската дъщеря, караулбаши. Можеш ли да разбереш...

— Приятно е да се разговаря с теб, багатуре, докато се усетя и ще дойде времето за смяна. А ти си върви все пак у дома... Ханската дъщеря... Ако някой те чуе, ще доложи на хана, а на него това няма да му се понрави. Кой си ти и кой съм аз, че да мислим за ханската дъщеря? Опомни се. Я колко девойки има наоколо, огледай се, виж. Всяка ще се остави да я догониш, ще бъде щастлива с теб. Ако бях на твое място...

Караулбашията бе с двадесет години по-стар от Илбарис, лицето му се пресичаше от назъбен белег и той не хранеше никакви илюзии и надежди, че която и да е девойка ще му се остави да я догони на кушия.

— Хайде, върви, багатуре, иди си...

Горчива истина криеха думите му, Илбарис добре го съзнаваше. Той се обърна и тръгна към дома си, а сърцето му се свиваше от обида. Караулбашията още дълго гледа след него, поклащайки глава. Съчувстваше на младия багатур, но с нищо не можеше да му помогне...

* * *

Адай, както винаги, чакаше Илбарис и подремваше на прага.

— Всичко наред ли е, багатуре? — попита.

— Утре още в зори намери Илбек. Вземи го с теб. Ако започне да разпитва какво и защо, много не му обяснявай, кажи — заповед от ювиги-хана.

— Както наредиш, багатуре.

— Хайде сега да спим.

Когато вече си бяха легнали, младежът надигна глас от съседната стая:

— Адай... кажи, защо не участва в кушията?

Телохранителят тихичко въздъхна в тъмнината:

— Знаеш ли, багатуре, струва ми се, че съдбата ми се намира в далечни краища. Затова и очаквам с нетърпение похода, може би ще ги достигнем тези далечни краища. Твоята майка, нали и тя също не е с българска кръв, спомням си, че си ми разказвал...

— Князът на антите я подарил на хан Кубрат, а той разрешил на баща ми да я догони на една кушия. Но един път баща ми не се завърна от поход — тогава бях на пет години. Една година след това ювиги-ханът даде майка ми за жена на друг кавхан, а мен ме взе, за да ме възпита и отгледа. Хайде, нека спим...

Скоро се дочу лекото дишане на Адай. Но самият Илбарис още дълго се въртя от хълбок на хълбок, без да може да заспи...

[1] Манич — река в Кавказ, приток на река Дон. — Б.пр. ↑

[2] Чулман (Чолман) — (тюркски) наименованието на горното течение на река Кама, преди вливането на притока ѝ река Бяла. — Б.пр.

↑

Ермак алаят, отбраният отряд от най-изкусните воители, наброяваш около хиляда човека, напусна Фанагория на сутринта, а по обед вече бе навлязъл сред широкото поле. И тук пратените напред съгледвачи подплашиха един лос, който ошмулваше високите храсти в началото на гората. Илбарис дремеше на седлото си, ала дочувайки думата „лос“ се сепна, сънят го напусна на мига, той сграбчи поводите и се огледа. Изплашеният лос, без много да бърза, с грациозни подскоци се понесе надолу, към брега на горски ручей. Багатурът смуща коня си, отпусна поводите и препусна така, че да пресече пътя на животното, като в същото време изтегли иззад гърба си късия боен лък. Конят разбра замисъла на господаря си и ускори ход.

— Адай, заобиколи от дясно, Ищуган — от ляво! — извика Илбарис. За няколко минути двамата стотника отрязаха пътя на лоса. Животното нямаше друг избор, освен да се хвърли право към Илбарис. А той вече чакаше, опънал тетивата, пригответил стрела с тежък наконечник.

С големи скокове лосът препускаше право към багатура и сега той можа да види колко огромен е звярът с широката си гръд и мощната си глава. Конят под Илбарис се развълнува и подскочи точно когато лосът вече беше съвсем близо, багатурът трябваше да придържа стрелата с лявата си ръка, а с дясната мигом да хване поводите. Горското животно сякаш разбра, че този миг може да спаси живота му, рязко смени посоката на стремителния си бяг и с всички сили се насочи към спасителния гъсталак. Момъкът трябваше да рискува и да стреля след него. За кратко звънна тетивата и стрелата полетя след лоса, отдалечил се вече на петдесетина метра. Воинът видя как животното се препъна напред бяга си, строполи се, изправи се и отново падна. Надигайки се на стремената Илбарис видя как лосът се опитва да избяга и влачи задните си крака: стрелата беше уцелила задницата му и бе раздробила кръстните кости. Багатурът скочи на земята и хвана подарената от хан Кубрат сабя...

Когато гончиите пристигнаха, всичко вече бе приключило. Илбарис изтриваше острието със стиска трева, по огромното тяло на лоса пробягваха последни конвулсии. Адай весело изцъка с език:

— Багатуре, сам Тангра ни изпрати тук този звяр. Погледни — хубаво е месото, че и брегът, и полето са удобни. Идеално време да спрем за почивка. Не може да хвърлим толкова храна, нали?

— Добре — съгласи се Илбарис. — Предай на стотниците, че тук ще устроим лагер...

* * *

Само още един преход оставаше до Горни Кирмен, последният преход — едно денонощие движение на север. Багатурът се поизправи в седлото си и погледна в онази посока, където от непроходимата гора реката излизаше като светеща синя лента и ставаше все по-широка и по-широка. Отдясно брегът беше висок и стъпаловидно се издигаше чак до небето, сребристосиньо като вода, левият бряг бе полегат. Илбарис помнеше, че според картата, която му даде тептангра, не много далеч оттук в Итил трябваше да се влива една река, която тюрките наричат Чулман; още по-нагоре живееше родственият на тюрките народ на маджарите, същият, който навремето отказа да тръгне на велик поход с Атила. Малко преди похода на Атила съседният народ, наричаш се башкири, нападна земите на маджарите по времето, когато мъжете не си бяха у дома; много маджарски девойки отведоха те със себе си, а децата и старците продадоха в робство. И решиха тогава маджарите на съвета на старейшините никога повече да не изоставят родните си пасища, за да не изчезне напълно от лицето на земята и без друго вече много оределият им народ. Но няколко години по-късно, притискани от башкирите, се наложи маджарите все пак да напуснат тези места и да се придвижат към родствените им по кръв българи, установиха се на брега на Азовско море при устието на река Тан, взеха си жени от племето на българите, сродиха се с рода Дуло, тъй като и маджарите, както и българите, се кланяха на Тангра. На земите, от които си тръгнаха, се настаниха башкирите, но не за дълго: хан Чалбай, който произхождаше от източните тюрки, един самозванец без род и племе, ги нападна

подло и вероломно, разби башкирските стотни и завзе пасбищата им. На свой ред хан Кубрат получи от Чалбай клетва за вярност и обложи ордата му с данък, в замяна му остави заграбените земи. Но хан Чалбай стана безочлив, изчака подходящ момент, наруши свещената клетва, завзе Горен Кирмен и се обяви за независим владетел.

Отдавна самозванецът точеше зъби за богатия град, построен от ръцете на българи, гърци и угри. Площадите и магазините в града принадлежаха на гръцки и други търговци, които разменяха оръжие и доброкачествени тъкани с племената и народите, обитаващи Страната на мрака, а в замяна получаваха кожи с невиждана красота. Добре вървеше търговията. От година на година Горен Кирмен забогатяваше все повече и повече, стичаха се към него жълтокожи табгачи, докарваха дивна коприна и порцелан. Тархан Мангиш командваше не особено многоброен отряд, разчиташе предимно на страха, който името на хан Кубрат внушаваше на близките народи и основно се занимаваше да поддържа реда и да събира налозите. Замае се от всичко това главата на хан Чалбай и без много да му мисли, той нападна, изби войните, установи се в града, по изключение не го разграби, както правеше по-рано, а започна да събира данъка за себе си. Някои родове от племето му се присъединиха към него, други заминаха на изток, а трети, като предвидиха, че хан Кубрат няма да прости такова вероломство, осъдиха Чалбай и търпеливо зачакаха как ще приключи всичко. Високомерният Чалбай не беше обичан дори от родовете, с които имаше кръвна връзка, и Илбарис правилно предполагаше, че никой нямаше да скърби прекалено много за него, ако бъде погубен.

От тези родове, съветваше тептангра, може в случай на нужда да се поиска помощ, в замяна да се обещае благоволенieto на хан Кубрат и част от пасбищата на Чалбай.

Разстоянието до Горни Кирмен се скъсяваше с всеки изминал час и всяка изтичаща минута. Когато вечерта спряха край една горичка, Илбарис изпрати малък отряд напред да разузнае. Нужно бе да се разбере дали Чалбай е в града, има ли с него войни, очакват ли нападение. Отрядът замина, а, след като изгуби от очи и последния конник, младият предводител се замисли за съдбата на тархан Мангиш. Опитен воин беше Мангиш, непонятно е как се е доверил на Чалбай. Каква ли е съдбата му? Убил ли го е Чалбай или го е оставил жив в кирмена, може би са го продали като някаква атракция на

табгачите търговци и сега се намира в неведоми далечни земи? Да получи отговор на всички тези въпроси можеше само ако се запаси с търпение. Със сигурност Илбарис знаеше единствено, че каквото и да става там, той е длъжен да отвоюва Горни Кирмен от предателя, да разбие отрядите му, а самия Чалбай — или в краен случай главата му — да изпрати във Фанагория.

Оставаше само да чака завръщането на отряда.

Наложи се да чака до късна нощ. Адай, който също отиде в града, се бе изхитрил да проникне в него и да разгледа всичко най-обстойно. Чалбай въобще не е напускал крепостта, заел е най-хубавата къща, събира данъци от търговците и занаятчиите, своите хора също е настанил, а освен това е замислил нова измяна и подстрекава околните племена да плащат данък не на хан Кубрат, а на него, на Чалбай. Разпространявал слухове, че скоро ще стане ювиги-хан на околните тюркски племена и ако към него преминат родовете, които живеят на изток, то той е готов да тръгне на война към Фанагория. И както събира злато и стоки, богатее от ден на ден все повече. Не очаква нападение, но хората му в града не са малко и всички са опитни воители и добре въоръжени.

Илбарис не каза нищо, слушаше с непроницаемо лице, но след като остана сам, дълбоко се замисли. А какво ще стане, ако Тангра отвърне лицето си и Чалбай, вместо да падне победен, разбие храбрите, но немногочислен ермак алай? Може би жрецът бе прав, когато казваше колко неразумно е да се изпраща такъв малък отряд срещу подъл, но опитен и храбър предводител? А може би наистина хан Кубрат предпочита приемният му син да загине в битка и така да се избави от всякакви грижи...

Последните сведения, донесени от отряда на Адай, уточняваха: зад стените на града Чалбай държи малко по-малко от три хиляди души — почти пет пъти повече, отколкото имаше Илбарис.

Безспорно имаше над какво да се замисли човек. Но колкото и да мислеше, изводът беше един: по един или друг начин, със сила или с хитрост, но Илбарис е длъжен или да отвоюва Горни Кирмен, или да загине.

Скъп беше този град за хан Кубрат, тархан Мангиш трябваше да го пази от беди и нещастия като зеницата на окото си. И дълго време беше точно така. Мангиш се отнасяше добре към околните племена,

съумя да спечели доверието им, разрешаваше на българските воители да взимат техни девойки за жени, всячески защитаваше привилегиите на търговците и занаятчиите, рискували да дойдат до това незнайно място. Народите, заселили се по бреговете на Итил, донасяха в Горен Кирмен не само кожите на различни зверове, докарваха и еленова кожа, рибен клей, мед и восък, отбрано просо. Евтини бяха стоките им, като мухи на мед им налитаха не само гърците, които още в първите дни бяха основали цяла колония, но също и арменските, туранските и табгачите търговци. Едни препращаха купените стоки на запад, към франките и великия град Рим, други превозваха за Персия и Египет сребристите кожи, дошли от Страната на мрака, а туранските търговци притежаваха дълбоката, добре пазена тайна за пътищата към страните на индусите и табгачите. Понякога търговци от една националност се обединяваха в задруги и заедно товареха керваните си, понякога се обединяваха купци от различни националности и религии — свързваше ги печалбата. Събирачите на данъци, начело на които стоеше тархан Мангиш, налагаха много голям налог, но търговците безропотно го плащаха, защото от сделките си печелеха три пъти повече и на това още три пъти отгоре.

А сега всички доходи отиваха при Чалбай.

Слънцето бавно, но неумолимо потъваше зад върховете на дърветата, после над земята падна мрак. Замлъкнаха птичите гласове. Воините легнаха да спят, положили под главите си седло. От всяка стотна по един мерген стоеше на пост. Илбарис бе приседнал на брега на реката и слушаше пръхтенето на конете. От древни времена съществуваше поверие, че конете чувстват приближаващата битка три дни предварително и не могат да спят. Животните привикват към стопаните си, животът им е свързан с тях, разбираемо е такова предчувствие. Та нали често от коня зависи толкова, колкото и от стопанина, дали ще препускат заедно на воля из степта или ще лежат на земята за храна на хищните зверове и птиците, които също три дни предварително усещат миризмата на кръв и се стичат в несметен брой към мястото на бъдещата битка. Само човекът няма предчувствия и не знае предварително какво му готви съдбата, а в нощта, която може да се окаже последната в живота му, спи спокойно и безметежно, сякаш са му отредени още дълги години на тоя свят.

Спи човекът и природата му пее приспивни песни. Над света цари тишина, под небето и над земята се разлива покой. Ако се заслушаш, можеш да различиш думите, които реката разменя с бреговете си, да доловиш как, разкъсвайки тишината, младата щука изскача над водата, устремена в гонитбата на дребни мушици. После отново наставка тишина, просторната река Итил продължава да тече величествено и спокойно, увлечена в непрестанно движение, вечно като самия живот.

Неусетно отминават часовете. Смениха се постовите и Илбарис стана, протегна се и тръгна към телохранителя си. Адай се повдигна на лакът и укоризнено поклати глава. Багатурът кимна успокояващо, легна на една страна, полежа малко така, после се обърна по гръб. Отвори очи и загледа звездите. Една лилава завеса ту ги прикриваше, ту те успяваха отново да блеснат, сякаш на небето някой играеше на странна, причудлива игра. Колко много звезди има по небето, а не им е тясно. Пък ето хората на земята — все нещо не им достига. На един му трябват още пасбища, на друг — злато, на трети — слава. Защо е така? Защо сред хората често се случва някой да завиди на това, което има друг? Ето например Чалбай. Какво не му достигаше, та реши да завземе Горен Кирмен? На какво се надява, какво иска, за какво мечтае, на какво разчита? Коя висша сила му помага? А какво ще стане, ако безчинствата на Чалбай вече са дотегнали и е време да загуби и това, което е имал преди, и онова, що е заграбил неправилно? Къде си, Тангра? Чуваш ли ме? Ако ме чуваш, помогни ми да надвия Чалбай. Помогни ми и не пускай Чечке във Византия. Помогни ми, Тангра...

Багатурът гледаше звездното небе, без да мигне, гледаше, докато очите му го заболяха от умора. Взираше се и броеше звездите: една, две, три... шест, седем... девет... Търсеше познатите съзвездия, намираще ги, намисляше си желания. Ако всичко се сбъдне, ще завземем Горни Кирмен, ще разбием Чалбай, ще се върнем във Фанагория... Чечке. В лице тя прилича на майка си, на Аппак, на ръст висока, а снагата ѝ тънка, тънка — с две длани можеш да я обхванеш, косите ѝ са златни, а очите — сини: гледаш в тях и потъваш, защото глъбините им са бездънни.

А колко различни са синовете на хан Кубрат! Най-големият, Бат-Баян, е набит, як, широкоплещест, лицето му е тежко, зачервено, очите

— зелени, тъмнокос е, държи се високомерно и прилича на грък повече от всички останали. Третият син, Аспарух, е с тъмни очи и коси, а погледът му е толкова пронизителен, че когато те гледа, ти се иска да отместиш очи; във Фанагория дори говорят, че вижда в тъмното като котка. Четвъртият илхан, Балкир, има дълъг тъжен нос и добри сини очи; изцяло прилича на книжник, какъвто си е. Затова пък най-малкият, Алцек, с когото багатурът най-много се сприятели, още от най-ранно детството удивляваше всички с острия си ум. Той беше мълчалив, не говореше много, и се отнасяше еднакво към всички — и към илханите, и към по-нископоставените, гледаше право в очите и нямаше никакви врагове. От детските си години се разхождаше из града без телохранители и обичаше да се заглежда ту в лавката на арменския търговец, търгуващ с килими, ту в работилницата на оръжейника, застанал с чук в ръка край наковалнята. Оттогава измина толкова много време, Алцек не се връща и кой знае дали ще се върне някога, а и да го стори, то колко ли ще се е променил?

Дълго още гледаше багатурът звездното небе. Едва когато то започна да светлее на изток, потъна не за дълго в кратък дълбок сън...

Стори му се, че едва бе затворил очи. Впрочем, може би беше точно така. Часовите разбудиха багатура с викове. Наредено им бе да събудят воините с изгрева на слънцето.

Така и направиха.

— Ехей! Ставайте, храбреци! Денят се ражда, слънцето се изкачва в небето! Молете, воини, Тангра за победа, така че по земята да се лее само кръвта на враговете ни...

Спяха воините дълбок сън, но спяха леко, като зверове — събудиха се мигновено и първата им работа бе да напипат оръжието си. Ако нямаш оръжие — по-добре не се надигай от земята, така можеш живота си да спасиш, тъй като от край време обичай на тюрките бе да не убиват лежащите. А ако се надигнеш, не чакай никаква пощада, ето защо тогава и сабятa трябва се намира в ръката ти. А ако си грабнал оръжието, то трябва да се озовеш мигом на седлото, а следователно и конят ти винаги трябва да е наблизо...

Багатурът скочи, както всички, убеди се, че кривата сабя дамаския е на пояса му и конят му е до него, отърси се и на бегом се спусна по стръмния бряг към водата. Над реката изгряваше слънцето, водата беше прозрачна и хладна. Той коленичи, напи се, наплиска

лицето и шията си. Когато отново се изкачи на хълма се обърна към слънцето и протегна ръка за поздрав:

— Изпрати ни, Тангра, успешен ден. Изпрати ни победа!

Над поляната се носеше миризмата на печено месо и устата се пълнеха със слюнка... Месото се печеше направо тук, върху въглените, отвън обгаряше, но отвътре ставаше меко и сочно.

След като хапнаха, всички се строиха. Всеки воин зае мястото си в строя. Нареждаха се по десет. Десетима се командваха от десетник, десет десетника се подчиняваха на стотник, над десет стотника стоеше багатур — хилядник, десет хилядни съставяха един тюмен. Тюменът се командваше от кавхан или илхан, а те самите се подчиняваха на ювиги-хана. Такъв бе редът, присъщ за алая на хан Кубрат.

А тук всички се подчиняваха на багатур Илбарис. Всички, освен алустаз Даян. Алустазът беше очите и сърцето на ювиги-хана. Той не се месеше в заповедите на багатура, Илбарис можеше да постъпва както сметне за нужно. Но Даян гледаше и всичко запомняше. Ако нещо не му харесваше; говореше с Илбарис насаме. И така, на алустаза не му се понрави гъркът, Агасике оръжейника. Това и рече Даян на багатура. Не се доверяваше на гърка, съветваше да не го изпускат от очи. Багатурът не разбираше защо е нужно, но алустаз Даян нищо не обясни.

Младият юнак вече искаше да даде команда за тръгване, когато откъм брега се зададе постови.

— Два конника на другия бряг на реката, багатуре!

— Адай с мен! Всички останали да чакат...

Алустаз Даян ги последва. През храстите съгледаха два коня, спускащи се към реката от противоположната страна: единият се водеше за юздата от млад воин с лък на гърба, на гърба на другия лежеше човек, облегнат на конската шия.

— Единият е ранен — каза Адай.

Илбарис кимна:

— Така изглежда. Трябва да разберем кои са...

— Тюрки са — каза иззад гърба на багатура алустаз Даян. — Едни от родствените ни племена имат пасища наблизо.

— Нека да се присъединят към нас. Адай, извикай глашатая.

След няколко минути Адай се върна с глашатая, чийто глас беше способен да надвика даже буря.

— Кажим да се прехвърлят на нашия бряг.

Глашатаят сложи длани до устата си:

— О-хо-хо, е-хей! Багатурът ви вика при себе си!

Този, който водеше коня на повод, без да каже нито дума, извади иззад гърба си своя лък и като сложи стрела на тетивата, замря.

— Какво иска той? — не разбра Илбарис.

— Нека някой изпрати стрела към неговата страна — каза алустан Даян. — Може би тогава ще разберем.

— Адай, пусни стрела. Само не се цели в него.

Адай, без да слиза от коня, извади лъка си точно както и воина на другия бряг и без да се прицелва, опъна тетивата. Като проблесна на слънцето, стрелата полетя през реката. В този миг, когато премина средата и започна да се снижава, воинът, държащ коня, на мига пусна поводите, изопна лявата си ръка и рязко опъвайки тетивата, пусна стрелата си. Още миг — и стрелата на Адай, счупена на две, падна във водата.

Илбарис скочи от коня си и се затича към водата:

— Мергене, не стреляй! Ние сме воини на хан Кубрат. Чакам те...

Младият воин се приближи до онзи, който лежеше неподвижно връз конската грива и се наклони към него. След това, като внимателно водеше коня с ранения, влезе във водата. Илбарис стоеше на брега и ги очакваше с вълнение. Течението малко отнасяше коня настрани, но скоро стъпиха на брега.

— Адай, пренесете ранения на поляната. Внимателно. Нека го прегледа табибът.

Адай и четирима батири внимателно свалиха възрастния воин от коня. От устните му се стичаше кървава пяна, лицето му беше бледо, но не се оплакваше и не издаде ни стон. Стискаше зъби и търпеше болката, без да промълви и една дума. Младият мерген вървеше редом, без да го изпуска от очи. Едва когато батирите донесоха товара си на поляната и внимателно го положиха върху ложе от сено, а над него се приведе табибът, който съпровождаше отряда на Илбарис, мергенът потърси с поглед очите на багатура и дрезгаво каза:

— Нападнаха ни хора на хан Чалбай. Ние пасяхме стадата си. Те ни нападнаха на разсъмване, като вълци... убиха тримата ми братя, отведоха със себе си сестра ми, майка ми... Отмъкнаха овцете, конете,

всичко разграбиха. Ние с баща ми закъсняхме... бихме се срещу десетима... след това те започнаха да ни преследват... Пуснах десет стрели... и десетте попаднаха в целта... баща ми не успя да се спаси, удариха го с копие...

Мергенът говореше със слаб глас, виждаше се, че е на ръба на силите си. Погледна баща си и преглътна буцата, която беше заседнала на гърлото му. Искаше да каже нещо, но премълча и се отвърна. Багатурът положи ръка на рамото му:

— Ще се разплатим с Чалбай за вас, мергене.

Мергенът не отвърна. Приблужи се към мястото, където лежеше баща му. Лекарят-табиб, повдигаше главата на ранения, като се опитваше да налее в устата му лековита отвара, смес от билкова настойка и гръцко вино. Червена струйка се стичаше по шията на стария воин. Мергенът се отпусна на коляно край него.

— Татко...

Заедно с кървавите мехури, на устните на стария воин се появяваха и думи:

— Сине... аз умирам... Няма... на света... друг мерген като теб... Ако Тангра... те дари... с живот, отмъсти на Чал...

— Атам... атам... не умирай, татко...

Но душата на стария воин беше вече отлетяла. Лицето му стана сурово, отворените очи гледаха право в синьото небе. Табибът ги затвори.

От очите на младежа се лееха сълзи.

— Как наричаха баща ти, мергене? — попита Илбарис.

— Актай.

— А ти как се казваш?

— Ташбулат...

Без да обръща внимание на това, че вече няма никакви сили, той помогна да отнесат тялото на баща му до гроба. Погребаха Актай според древния обичай — седнал. Оставиха до него храна за три дни и оръжие, за да може да дочака Тангра да дойде за душата му.

На мястото на погребението насипаха могила.

Слънцето грееше, пееха птици. Някъде кукаше кукувица.

Трябваше да се вземе решение.

Илбарис заповяда да се съберат стотниците. Първата дума се полагаше на тях. Багатурът произнасяше последната. Мергенът

Ташбулат запитва:

— Тези воини ли са всичко, което имаш, багатуре?

— Ермак алай — нима е малко?

Мергенът облиза сухите си устни:

— Воините на Чалбай са опитни бойци. Не знаят милост. Чух, че в града са около три хиляди. Как смяташ да ги победиш?

— Още не зная, мергене. Знам само, че или ще се върна иззад стените на кирмена с победа, или въобще няма да се върна.

Стотниците приближиха, насядаха в кръг.

— Говорете — заповяда багатурът.

Всеки каза своето мнение. Да предизвикат Чалбай на двубой. Да щурмуват крепостта през нощта. Да обсадят града и да унищожат един по един воините на самозванеца. И така нататък. Всеки казваше това, което му подсказваше опита, всички се изказаха и млъкнаха. Сега трябваше думата си да произнесе Илбарис. Но той не бързаше.

— Алустаз Даян, ти какво ще кажеш?

Алустазът дълго мълча.

— Това, което предлагат стотниците, не става. Трябва ни нещо друго.

Мергенът, на когото Илбарис беше разрешил да присъства на съвета, каза:

— Разреши ми да вляза в града. Ще убия Чалбай.

— Или той ще убие теб — каза алустаз Даян. — Би било добре да влезеш. Но как да проникнеш в града? Около стените има дълбок ров, а на вратите — стражи.

— Може ли аз да кажа?

Гъркът Агасике пристъпи в кръга.

— Аз вървя с вас, воини. Вашето дело е и мое дело. Тъй трябва да се постъпи: да се приготвят няколко товарни коня, да се натоварят с мехове, пълни с вино. Аз съм гръцки търговец, искам да започна търговия в града, да се видя с другите гръци. С мен могат да влязат още няколко човека. Чалбай няма да закача търговеца, в най-лошия случай ще вземе виното. Да го вземе. Един мях трябва да се остави при портите. Когато наближи нощта, трябва да се опитаме да отворим вратата. Това е.

Алустаз Даян мълчаливо го изслуша. Гъркът, както и преди, не му вдъхваше доверие.

— Ти рискуваш много, търговецо. И какво значи, надяваш се да успееш?

— Надявам се. Когато победим Чалбай ще помоля за награда да ми възложите снабдяването с оръжие. Бързо ще забогатея. Струва си риска...

— Ти решаващ, багатуре — каза мрачно алустазът.

— Друг изход не виждам — промълви Илбарис. — Взимай мяховете, уста, и тръгвай.

След около два часа един малък обоз тръгна на път. Не беше успял още да излезе от гората, когато часовият доложи:

— Задържахме, багатуре, четирима човека. Двама са ранени...

— Доведете ги...

Съпроводени от десетина алипа на поляната пристъпиха четири човека. В единия от тях, тъжно седнал на седлото, за свое най-голямо изумление Илбарис позна тархан Мангиш. Но това вече не беше управителят, на когото всичко му вървеше, както го познаваше Илбарис отпреди. Сега пред него стоеше един съсипан старец. На няколко крачки от багатура тарханът тежко скочи на земята и се приближи до приемния син на ювиги-хана. Прегърнаха се, а после Мангиш прегърна и алустаза.

— Ето — въздъхна тежко той и махна с ръка към тримата конници, от които двама едва се крепяха на седлата си. — Това е всичко, което остана... Снощи се натъкнахме на постови, загубихме трима, а тези раниха... Тангра се отвърна от мен...

Мангиш говореше бавно, сякаш сам се принуждаваше да си спомни какво се е случило. Той обвиняваше единствено себе си. Повярвал на Чалбай, пуснал го в града. А как да не повярваш, дотогава Чалбай служеше на ювиги-хана, беше му верен. Като звяр се разправил измамникът с тези, които опитали да се съпротивляват, в яростта си не пожалил нито жени, нито деца. Двете невръстни рожби на тархана погубил пред очите на майка им, дъщеря му дал на един от стотниците си. Това разказали на тархана хората, видели всичко със собствените си очи. От петимата стотници, охраняващи реда в града, четирима сложили оръжие, съгласили се да служат на Чалбай. Тези, които не се съгласили, убили на място, за назидание на останалите. Сам Мангиш по чудо останал жив — бил заминал в съседното селище да се договори за събирането на ясака...

Тарханът, до неотдавна непоколебимо уверен в себе си, сега изглеждаше жалък. С един замах лишен от богатство и власт, бе заприличал на отломък от онзи човек, предишния, мъката бе успяла да го пречупи. Багатурът опита да го ободри:

— Чалбай ще си плати за всичко това, тархане. Много му се е насъбрало, за всичко ще отговаря.

Стария тархан подслониха под навеса и го нахраниха, на ранените лекарят направи превръзки и даде успокоителна напитка.

— Колко врати имат градските стени? — попита Илбарис тархан Мангиш, като приседна до него. Тарханът го погледна със сълзящи очи и каза:

— Две врати. И още един таен проход.

— Знае ли Чалбай за него?

— Преди не знаеше, а сега... мисля, че все някой му е казал.

— Добре — кимна Илбарис. — Сега си почивай, събирай сили.

Утре всичко ще се реши, в битката ще ни е нужен всеки един човек.

Мангиш кимна, затвори очи и се излегна назад...

И отново изгря слънцето — червено и тревожно. Заедно с него се надигнаха воините и поеха на път. Багатурът заповяда на Ташбулат да язди вляво, редом с него, а отдясно, както винаги, яздеше Адай. От време на време Илбарис хвърляше коси погледи — мергенът яздеше със стиснати челюсти, скулите му бяха изпъкнали. Дай му сега Чалбай и ще го разкъса на парчета. А това е лошо. Гневът не е добър помощник на алипа. Ненавистта е хубаво нещо, тя дава сили, но не трябва да си загубваш ума, защото накрая може да загубиш и главата си. Ташбулат трябва да се наглежда, че като нищо може да загине.

Яздеха бавно. Алустаз Даян се досети, че Илбарис очакваше всеки миг да се появи някой от хората, които потеглиха към града. Не се знае каква съдба ги е застигнала, живи ли са въобще. Или някой ги е издал и сега ги налагат с камшици...

Продължаваха да яздат. Пред самия град пътеката се спускаше в овраг, след това се издигаше нагоре, почти до самата крепост, до стените. Тук спряха, може би, все пак, някой ще се появи. Но никой не се показва. Тархан Мангиш приближи с единствения останал му воин и помоли:

— Багатуре, дай ми сто алипа. Ще устроя засада недалеч от тайния изход. Мисля, че в случай на опасност Чалбай ще понечи да се измъкне оттам.

Сто алипа? Илбарис не можеше да отдели толкова.

— Ще ти дам три десетки, те са като стотни. Повече не мога.

— Добре, багатуре.

Илбарис предаде заповедта и стотниците се събраха. Всички се скупчиха около предводителя си, Илбарис с пръчка нарисова по пясъка крепостните стени, оврага, пътеката. След това каза:

— Безсмислено е всички да тръгнем към града посред бял ден. Чалбай веднага ще види колко сме на брой и няма да миряса, докато не ни разбие със своите три хиляди воина. Ще направим така: аз ще взема

една стотна и ще отида под крепостните стени. Ще извикам, че ме изпраща хан Кубрат, за да съпровожда Чалбай до Фанагория.

Някой каза:

— Да речем, че ти повярва. Ще види стотната, ще изпрати две или три от неговите. А после какво?

Илбарис отвърна:

— Именно заради това отиваме до стените. За да изпрати стотна или две. А още по-добре — пет. Ще тръгнем да бягаме... насам, към оврага. А вие тук ще чакате с готови лъкове. Нас ще ни пропуснете, техния път ще отрежете. Нито един не бива да се върне обратно, разбрахте ли? Заедно със стрелците ще остане батир Ишкул. Ето там, на края на гората, ще скрием конете. И още нещо — от всяка стотна ще отделите по пет алипа за тархан Мангиш. Най-надеждните. Още веднъж ви казвам: най-важното е никой от чалбаевите воители да не се завърне. Нито един.

— А ако Чалбай забрани на своите да отворят вратата, багатуре? — попита някой.

— Ще се въртим под стените, докато не изгубят търпение. Кой ще издържи, като гледа една жалка стотна да се мотае под носа му? Кой ще изпусне лесната плячка? Рано или късно ще тръгнат след нас. А ние — след тях... А сега да се закълнем със смъртна клетва, алипи, да се бием до победа.

С тези думи Илбарис извади кинжала си, поряза палеца си и капна седем капки кръв в златна чаша, която извади от торбата. Всеки от присъстващите направи същото, при което докосна чашата с устни.

— Батири! Няма смърт, има само слава. Тангра е с нас, той ще ни помогне.

Като поведе със себе си сто отбрани мергена, Илбарис тръгна напред. Скоро видяха високите стени на града.

Появяването им не остана незабелязано. Тревожно забиха барабаните на стражите, завиха тръби. Стените се изправяха и изправяха нагоре към небето. Ето вече са съвсем близо, едва ли не трябва само да протегнеш ръка... Приблжиха се на разстояние полета на една стрела, после на половината от него. Почти до вратите стигнаха, толкова близо, че различаваха хората на Чалбай, които се изсипваха на стените.

Илбарис вдигна ръка.

— Глашатай!

— Тук съм, багатуре...

— Предай им... На Чалбай. Ако доброволно, за един ден, без никому да навреди и като остави всичко както си е, излезе от града и отведе всичките си хора до един, ще го пуснем и няма да го закачаме. Ако остане или иска да се съпротивлява, заповядано е да се достави той или главата му на хан Кубрат.

— Хан Чалбай няма да направи нито едното, нито другото — каза глашатаят. — Той...

— Говори...

Глашатаят направи няколко крачки напред. Завика. Дума по дума се носеха към стените, на които се струпваха все повече хора. Когато глашатаят замлъкна, известно време беше тихо, а след това долетя дружен смях. Смееха се батирите на Чалбай. Беше им много смешно. Направо се търкаляха от смях.

— Казах ти — рече глашатаят.

— Нищо.

От стените всички сочеха с пръст шепата воители, застанали на открито пред градските стени. След това до Илбарис и мергените достигнаха ругатни, оскърбления, викове и крясъци. Особено се отличавахе някакъв висок воин, десетник, а може би и стотник: той така се превиваше от смях, че едва не падна долу. Ташбулат грабна лъка си, приготви стрела.

— Разреши ми, багатуре... Сега ще се озове долу до стената...

— Не бързай, Ташбулате. Той няма да ти избяга. Потърпи. Трябва да им изглеждаме като зайци, треперещи от страх. А за себе си да мислят като за свирепи вълци. За вълка заекът е лесна и вкусна плячка. Нека възбудим апетита им.

Измина още малко време.

— Извикай, че искам да говоря с хан Чалбай — каза Илбарис на глашатая.

Той, без да се мръдне от мястото си, още веднъж се провикна. Но, разбира се, Чалбай не ги удостои с появата си.

Слънцето грееше, небето беше синьо. Над стените, ту кацайки на зъберите, ту вдигайки се с пронизително дрезгаво грачене, се носеше огромно ято врани. „Знак за голямо кръвопролитие“ — помисли си багатурът. С опитно око той забеляза, че много воители се оттеглиха от

стените. Спуснаха се долу, навярно готови да се хвърлят към лесната плячка. Нима в края на краищата се надяваше, че хан Чалбай просто така ще изпусне такава вкусна хапка? Може и да се беше надявал, но не много, съвсем малко. Почти не се надяваше. А сега вече със сигурност знаеше, че ще има схватка и тя ще е жестока до смърт.

В това време на стената се появи глашатаят на Чалбай. Гласът му лесно преодоля разстоянието до багатура, думите изговаряше някак странно, но се чуваше добре.

— Великият хан Чалбай заповяда да ви предам, че ще ви прости наглостта, ако си отидете, докато не е станало късно. Връщайте се, там откъдето сте дошли, а на хан Кубрат предайте, че от сега нататък до края на дните Горен Кирмен ще принадлежи на славния хан Чалбай и неговия род. Ако не побързате, ще станете храна на враните. Това е отговорът на хан Чалбай...

— Ташбулате — каза Илбарис на мергена, без да обръща глава. — Ще се разделим на две, аз тръгвам надясно, ти наляво. И така, покрай стената. Сега вече може да стреляш, нека алипите на Чалбай разберат с кого си имат работа. Тръгнем ли да се оттегляме, следвай ме плътно и не изоставай. А сега да ги раздразним...

По команда на Илбарис мергените обтегнаха лъкове и няколко човека паднаха от високата стена в тревата. Колоната на конниците се понесе край рова и когато достигна до края, двете половинки на стотната размениха местата си. От стената също полетяха стрели, един от алипите на Ташбулат беше ранен в ръката. Под друг падна коня, но той се премести на резервния, който всеки воин винаги води със себе си. Адай, яздещ отзад, извика иззад гърба на Илбарис:

— Багатуре, те всички са пияни!

— Може би от виното ще станат по-храбри!

Половината стотна на Илбарис се приближаваше към вратите, когато той забеляза, че висящият мост потрепна и започна да се спуска. Работата беше свършена.

С диви викове и изсвирвания от разтварящите се врати се изсипа стотна и половина от чалбаевите конници, понесоха се, насочили копия, към стотината илбарисови воители. Българските мергени пушнаха по две, а някои и по три стрели и започнаха да увеличат пияните алипи на Чалбай далеч от стените на града, като препускаха в бяг и в същото време стреляха. Нито една стрела не пропусна целта си. Но те също понесоха загуби — ето вече един мерген е пронизан, конят му го влачи по земята, ето втори, трети. По знак на Илбарис стотната се спря, обърна и се втурна в пълен галоп към врага. Като приближиха, метнаха копия, пак се обърнаха и отново се понесоха към оврага, защитавайки се със стрелба. Поразяваха противника, но губеха и свои. Оврагът вече беше съвсем близо, пътят се превърна в пътека. Изтегляйки се в дълга колона, конниците препускаха с всички сили. Воините на Чалбай предвкусваха бърза и лесна победа и се окуражаваха един друг с високи викове. Това, че около половин стотна от другарите им беше свалена от конете, не спираше никого — колкото по-малко победители, толкова повече плячка ще има за всеки; а в това, че плячката е близо, никой не се съмняваше.

Илбарис видя условния знак — огромно повалено дърво. Още малко... още...

Той измъкна кривата си сабя и я размаха. Сега ще се появи полянката и там ще разгърнат редиците. Не, не стотната, целият ермак очаква там гостите.

Засвистяха стрели, пробиващи с тъп звук телата. Никой от воините на Чалбай не разбра откъде дойде смъртта. За повечето от тях

тя беше бърза, дори мигновена. От близко разстояние късите изопнати лъкове с такава сила посипаха стрели, че те преминаваха дори през защитните доспехи. Такава беше съдбата на повечето от тях. На останалите им се удаде възможност да кръстосат саби с остриетата на българите. Само след няколко минути от стотната на Чалбай бяха останали живи трима човека: те лежаха на земята в знак на покорност. Загубите на Илбарис бяха седмина убити и дузина и половина ранени.

Разгорещен от схватката, Илбарис изтри потта от лицето си. Редом с него същото стори и Ташбулат. Лицето му беше мрачно.

— Какво ще правим сега, багатуре?

— Отново ще отидем до кирмена, Ташбулате. Ти остани и си почини. Аз ще отида с друга стотна.

— Ще дойда с теб, багатуре.

— Добре, Ташбулате.

Илбарис извика:

— Втората стотна — с мен! Другите да чакат в засада. Стреляйте по мой сигнал, а след това идвайте на помощ. Струва ми се, че схватката няма да е лека...

И отново затанцува хороводът на конниците към крепостните врати. На стените този път почти нямаше зяпачи. Подвижният мост още бе спуснат. Веднага щом се разбра, че нахалните българи са дошли пак със същите сто човека, вратите се разтвориха и петстотин конника начело с бека се устремиха в атака, сабите им святкаха на слънцето. И отново Илбарис си плю на петите, докато не достигна края на гората, и отново се повтори това, което се случи и по-рано: в гъстата тъпна стрелите на българите не знаеха преграда и пробиваха броните, които не успяваха да предпазят алипите на Чалбай. Изминаха само няколко минути, а враговете останаха по-малко от половината. И тогава изведнъж българите се втурнаха рязко, свиха обръча и отрязаха пътя към бягство. Илбарис се намираше в най-разгорещената схватка; рамо до рамо, без да отстъпват и на крачка, редом с него се биеха Адай и Ташбулат; с непостижима бързина и сила се връзваха те във вражите редици, оставяйки зад себе си широк проход. Илбарис чуваше как при всеки удар мергенът произнася: „За баща ми... за майка ми... за сестра ми...”

Воините на Чалбай, откъснати от крепостните стени и от спасителната гора, започнаха да хвърлят оръжието си на земята,

молейки за пощада. Но една голяма група, начело с бека, се съпротивляваше с отчаянието на хора, решили скъпо да продадат живота си. Това бяха най-опитните бойци и не един от българските коне вече влачеше по полето своя господар.

— Двубой! Двубой!

Няколко гласа повториха този възглас — бекът извикваше предводителя на българите на смъртна схватка. Този обичай съществуваше не само при тюрките и не само в тези ранни времена, много по-късно най-силните бойци също се предизвикваха един друг, решавайки в единоборство изхода от битката. От само себе си се образува широк кръг, в центъра на който бекът обикаляше на окървавен кон и разсичаше въздуха със сабя. Българските воители образуваха своята част на кръга.

— Двубой, двубой...

Илбарис с труд си пробиваше път към поляната. Адай го догони.

— Багатуре, разреши ми да убия този самохвалко...

— Трябва сам да го направя, Адай.

Бекът, като принуждаваше коня си да се изправя на задните си крака, търсеше противника си, крещейки обиди и оскърбления. Той бе огромен на ръст, жилест и силен, сабята в ръцете му изглеждаше като играчка.

— Багатуре, нека аз да се сражавам с него. Ще го разкъсам, ще прережа гърлото му...

— Не ми пречи, Ташбулате...

Илбарис смушка коня си и с един скок се озова на поляната.

— Пригответи се да умреш — процеди той.

Бекът изруга и отново изправи коня. В същия миг се кръстосаха сабите им.

От силата на удара Илбарис едва не изпусна оръжието си. Конете, като се сблъскаха гърди в гърди, зацвилиха, после се отдръпнаха. Бекът бе опитен боец и с налети с кръв очи следеше всяко движение на багатуре, който направи с коня си един кръг и се приближи към центъра. Сабята си държеше вдигната над главата. Тромавият кон на бека едва успяваше да се завърти и да се обърне. В един миг Илбарис за секунда се оказа зад гърба на бека, после рязко смушка коня напред, прехвърляйки сабята си в лявата си ръка. Бекът успя да обърне своя кон, но не предвиди удара от ляво. Дамаското

острие проблесна като хладна мълния и дясната ръка на бека падна на земята заедно със сабята. Без да разбира все още какво се е случило, исполинът гледаше ръката си, търкаляща се със сабята в прахта, след това повдигна нагоре окървавения чукан и с отчаян вопъл падна на земята. Остатъците от чалбаевите стотни хвърлиха сабите си в краката на конете.

— Ташбулате, вържете пленниците, но по-внимателно. Останалите — след мен. Да опитаме да пробием през вратата...

— Ще бъде изпълнено, багатуре...

Българите развързаха ласата си и започнаха да завързват предалите се алипи. Като знаеха, че обичай сред българите е да не се убиват попадналите в плен, те покорно протягаха ръце, в края на краищата, на всеки му е мил животът и никой не се е разбързал да се прости с него заради Чалбай.

Стотната на Илбарис излезе от гората в боен ред и се приближи към стените на крепостта. И в този момент, когато до града оставаше съвсем малко разстояние, подвижният мост сякаш от само себе си падна през рова и вратите се разтвориха.

— Това е алустазът! — завика Илбарис. — Напред, българи!

Това наистина беше Даян. Но не сам. Тълпи граждани, въоръжени кой как може, тичаха срещу българските алипи. Те влачеха с въжета обезоръжените воители на Чалбай — тези, които бяха оцелели след клането, устроено от жителите на кирмена.

Алустаз Даян тръгна към Илбарис.

— Кирменът е превзет, багатуре. Този грък... с две думи, той успя да отвори вратата. Така е.

Илбарис, скачайки от коня си, положи ръка върху ръката на алустаза:

— Благодаря ти. Благодаря ви... На гърка ще му се отплатя...

А от вратата на града продължаваха да се изсипват хора. Те бяха от различни родове и племена, по различно време попаднали под властта на хан Чалбай. Жадно се взираха в лицата на конниците с напразната надежда да намерят познати или роднини. Старци, жени, деца, девойки... мръсни, дрипави, гладни. Сред тях, с тояга в ръка, която беше окичена със звънчета и към която беше завързана вълча опашка, като викаше нещо и звънтеше с камбанките, вървеше шаманът, облечен с дрипава, вехта и окъсана дреха. Щом стигна на

няколко крачки от багатура спря и свали от главата си шапката, към която също беше пришита бяла вълча опашка, а след това дълбоко се поклони.

— В името на Тангра, моля милост за всички жители на този град, багатуре Илбарис. Не е тяхна вината, че попаднаха под властта на хан Чалбай. Те знаят, че земята и градът принадлежат на Кубрат, ювиги-ханът на българите. Не наказвайте тези нещастници, те достатъчно изтърпяха от Чалбай. Ако сторите това, за което ви моля, Тангра ще ви въздаде според заслуженото, багатури...

И той падна на колене.

Илбарис го вдигна.

— Стани, старче. При българите не е прието по-старият да пада на колене пред по-младия. Ние вярваме в Тангра, следваме заветите му, не потискаме нещастните, помагаме на слабите. И ти, и всички хора, които хан Чалбай насила е затворил в града, са свободни и могат да идат където поискат. Но не бих ви съветвал сега да напускате тези стени, тук от сега нататък за тях ще има защита, а кой ще защити жените и децата, ако си тръгнат? Всички могат без страх да се върнат, ще ги нахранят, ще им дадат къде да живеят. Това се отнася и за теб, старче. Правилно ли разсъдих, алустаз Даян?

— Правилно, багатуре. За тези, които се доверяват на защита от хан Кубрат, всеки, който носи неговото оръжие се явява защитник. Нито жените, нито девойките с пръст ще докоснем, не с тях ни е изпратил да воюваме ювиги-ханът. Аз също ви съветвам да не излизате от града, останете зад стените му. Старче, води ги обратно...

Тълпата дрипави и гладни жени, девойки и старци тръгна назад. Само децата, за които всичко е развлечение, с викове се носеха сред прахоляка. Илбарис изпрати с поглед този пъстър табор, спря очи на вълчата опашка, която се поклащаше в такт със звънящите камбанки, и каза на Адай:

— Следи да не се случи нищо лошо на шамана. Той ще ми е нужен... по-късно. Узнай къде живее.

— Ще бъде сторено, багатуре.

И Адай тръгна след тях. Край Илбарис остана само алустазът. Изглеждаше уморен до смърт, но не каза ни дума.

От вратата на крепостта се показва самотен конник.

Той се приближаваше с клюмнала глава. Илбарис позна Ташбулат, който, веднага щом се отвори вратата, препусна към града, където се надяваше, че може да открие следите на майка си и сестра си. Сега, като го гледаше, Илбарис разбра, че търсенето не е довело до никакъв резултат.

Пристигайки, Ташбулат вдигна очи и на немия въпрос на Илбарис поклати глава.

— Не — каза той, — няма никакви следи, багатуре.

Лицето му отново стана сурово.

— Все още не сме намерили Чалбай — стисна зъби Илбарис.

Алустаз Даян и Ташбулат кимнаха едновременно. Багатурът смуща коня си и тримата бавно минаха през крепостните врати...

* * *

А какво стана с Чалбай? Това се изясни съвсем скоро, вестта бе донесена от Адай. Когато узнал за въстанието в града и за това, че най-добрите му и най-предани стотни изведнъж са изчезнали неизвестно как, сякаш са се стопили като восък под слънцето, Чалбай с петдесет телохранителя се хвърлил към тайния проход. За него бил разбрал от някакъв табгачи търговец, който пък получил в замяна правото да държи лавка с коприна в кирмена, без да плаща данък за нея.

Входът беше направен толкова изкусно, че бе невъзможно да го намериш, ако не знаеш къде точно се намира. Но Чалбай знаеше. Единственото, което не знаеше, бе, че на изхода отдавна вече го очакваше засада начело с тархан Мангиш. Но той и алипите му разбраха това едва когато, уверени в спасението си, излязоха на дневна светлина. Смъртта се нахвърли върху воините на Чалбай докато се измъкваха от подземиято. Дори и да искаха да се обърнат и да се скрият, не можаха да го направят, защото тези, които идваха след тях, напиреха да излязат.

Без нищо да разбере, хан Чалбай, разбутвайки всички и съпроводен от двама предани телохранители, се добра до повърхността. Тархан Мангиш нанесе удар с копие преди Чалбай да успее да изрече и дума. Той сграбчи копието за дръжката, изглеждаше,

сякаш иска да се покатери по него, след това от устата му бликна кръв и той падна на земята.

Така загина хан Чалбай. Така загина и тархан Мангиш. Защото в минутата, когато, гледайки как хан Чалбай дращи по копието, Мангиш се засмя, а един от телохранителите на Чалбай метна към него ножа си и го прободеше в гърлото. И веднага този телохранител беше убит със стрела и въобще никой от петдесетте човека, излезли от тайния проход заедно с Чалбай, не доживя до следващия ден...

Малко след това пристигнаха воините на Илбарис. През подземията ги преведе един по чудо останал жив воин българин, който не искал да служи на Чалбай. Той прекарал три месеца във воняща яма, където го хвърлил Чалбай, по чиято заповед жителите на града трябвало да изливат в тази яма нечистотии. Някаква състрадателна жена носела храна и вода на нещастника и ето че той, знаейки за тайния проход и едва измил от себе си мръсотията, предложи да ги преведе под земята. На известно разстояние след него вървяха българските алипи.

Когато преминаха под стените и излязоха навън, те се озоваха пред страшна картина. Нито един от петдесетината не беше пожален, мнозина все още се гърчеха от раните си, мнозина още дишаха. Тарханът също беше понесъл не малко загуби, скъпо продаваха живота си воините на Чалбай. Самият хан, пронизан с копието на Мангиш, лежеше на една страна и гледаше пред себе си с широко отворени очи. Мангиш седеше, облегнал гръб о ствола на една бреза. Гърлото му бе прободено от нож. А на няколко крачки от Мангиш ничком лежеше телохранителят на Чалбай, от чиито гърди стърчеше нацърбенният връх на стрела.

Много, много бяха убитите, нямаше почти никой, който да не е ранен, а лекарят-табиб се опитваше да помогне доколкото може на ранените, като ги беше положил да легнат на тревата.

Илбарис приближи към брезата и дълго гледа лицето на покойния тархан. Ето как изглежда този, който е въздал справедлива мъст. Нека Тангра те награди според заслугите ти, тархане.

Някой го докосна по рамото, Илбарис се обърна. Бе един от воините, които заедно с Мангиш участваха в засадата. В ръцете си държеше торба.

— Вземи, багатуре — каза алипът. — Тук е главата на Чалбай.

Илбарис му се усмихна:

— Ти, храбрецо, ще я отнесеш във Фанагория. Хан Кубрат щедро ще те награди. Почини си до утре, а на изгрев-слънце потеглай и препускай, без да спиаш...

След като разпореди достойно да се погребат загиналите българи, Илбарис, заедно с Адай, се отправи към дома, който по-рано принадлежеше на тархан Мангиш. Като преминаха през градските порти, видяха уста Агасике. Той стоеше целият в пот и мръсотия, подпрял се на стената, и гледаше приближаващия багатур.

— Благодаря ти, уста — изрече по гръцки Илбарис. И ако нещо можеше в тази минута да разтърси оръжейника, то това беше гръцка реч от устата на варварина-българин.

— Ти... ти знаеш езика ни...

— Аз много знам, уста — каза Илбарис. — И гръцки зная, знам и какво си направил, уста Агасике. Знай, че нито аз, нито баща ми, хан Кубрат, ще забравим някога, че именно ти, рискувайки живота си, ни помогна да отнемем този град от Чалбай.

— Не приписвай всичките заслуги само на мен, багатуре. Всеки от нас направи каквото можа.

— Има разлика, уста. Аз съм син на хан Кубрат, аз съм негов алип, аз изпълнявам клетвата си. А ти през това време можеше да седиш във Фанагория и да търгуваш.

— Няма да спорим, багатуре. Не само ти уважаваш хан Кубрат... но да оставим това. В един от домовете намерихме девойка... оказа се дъщерята на Мангиш. Чалбай я взел за наложница, държал я отделно... Такава красавица, багатуре, не съм виждал през живота си...

— И за тази вест ти благодаря, уста. И няма да забравя...

— Добре, багатуре. А ако забравиш, ще ти напомня...

* * *

Илбарис седеше в дома на покойния тархан и пишеше на пергамент:

„През пролетта на шестстотин четиридесет и първа година по летоброенето на християните и в годината на кравата по Тангра, аз, багатурът на хан Кубрат, наречен Илбарис, победих ордата на номадския туран хан Чалбай и завинаги избавих итилските тюрки от този изменник. Главата на Чалбай изпратих във Фанагория на моя баща и господар хан Кубрат. В битката унищожих алая на Чалбай, от наша страна загинаха триста шестдесет и седем воина. Нека Тангра отсъди какво ще се случи с тях по-нататък. Ние ще продължим напред, тъй като е казано, че мъртвите ги очаква рай, а живите — път...“

Пристигна Ташбулат, доложи, че мъртвите българи са погребани заедно в една могила, като са им отдадени полагащите се почести. На земята са предадени също и труповете на воините на Чалбай, за да не заразяват въздуха.

— Добре, мергене — каза Илбарис. — Сега си почини. Денят беше тежък...

Денят наистина бе тежък. Багатурът седеше до прозореца. Стъмваше се. Край къщата мирно вървеше стадо крави, след това забляяха овце. Нищо не напомняше за трагедията, която съвсем скоро се беше разиграла по тези улици. Сутринта в града царуваше увереният в своята сила и непобедимост хан Чалбай, а слънцето още не беше залязло, когато главата му вече лежеше в проста торба. Вчера кирменът беше в неговите ръце, днес съдбата бе решила съвсем иначе. И ето че пастирите, които се криеха от Чалбай по горите, вече се връщаха у дома със стадата си. За пастири при българите служеха роби, но роби, които имаха правото да се женят, а децата им вече бяха свободни хора и по заповед на хан Кубрат ги обучаваха във военно дело, взимаха ги в алая и им плащаха със злато за вярна служба точно както и на самите българи. Затова робите при българите рядко се мъчеха да избягат и оставаха завинаги в тези благодатни краища. Така постъпваше хан Кубрат с мъжете и момчетата, попаднали в плен. Хан Чалбай постъпваше съвсем иначе. Част от мъжете убиваше, част продаваше в робство на самаркандските търговци, които ги препродаваха далече, там, където от момчетата правеха евнуси, а

мъжете използваха в каменоломните. Жените и особено девойките Чалбай оставяше за себе си: най-красивите правеше наложници, а когато им се наситеше, ги даваше на войните си. И като превзе града, Илбарис откри много от тези нещастници, и млади, и не толкова млади, с деца, родени от войните на Чалбай и неизвестно от какви родове и племена. Какво да прави с тези жени и с тези деца, отведнъж лишили се от мъже и бащи, той въобще не знаеше. Ташбулат влезе съвсем навреме.

— Чуй, мергене — каза Илбарис. — Какво да правя с тези чалбаеви жени? Ако ги изгоня от града, ще загинат. Ако ги оставя, кой ще ги храни?

— Намери им мъже, багатуре — посъветва го Ташбулат. — Видях ги — сред тях има много красавици.

— Правилно — съгласи се Илбарис. — Така и ще направим. Иди кажи на глашатая, нека утре сутринта, още с изгрева на слънцето, да обяви из целия град, че на брега на Итил ще се проведе кушия, като във Фанагория. И ако някой от нашите алипи пожелае да остане с жена си в Горни Кирмен, ще го оставим тук.

— Но — каза Ташбулат, — тези жени са повече, отколкото нашите алипи.

— Виждам, че и за това ще можеш да предложиш нещо. Говори.

— На твое място бих разрешил да участват в празника и неженените роби. И този от тях, който си намери жена, от името на хан Кубрат го дари със свобода. При условие, че завинаги остане в града.

— Така и ще постъпим, Ташбулате. Кажи сега, може би и ти самият си видял някоя девойка, която би искал да догониш?

Ташбулат поруменя и излезе.

Илбарис, останал сам, отново се загледа през прозореца. Усмиваше се. Ташбулат му харесваше, затова дори го направи стотник. Стори му се, че Адай се обиди. Може би приятелят му смяташе, че Илбарис прекалено много е отличил този, до вчера още никому неизвестен, мерген? Къде ли се изгуби сега Адай, верният му телохранител, дясната му ръка? А може би си е намерил някоя сред девойките на Чалбай?

Някой влезе в къщата и спря на вратата. Илбарис не видя веднага кой стои там, затова ръката му сама легна на дръжката на кинжала. След това погледна.

— А, уста Агасике. Влизай, сядай.

— Добър вечер, багатуре — гъркът отмести една пейка, седна. — Чух, че утре продължаваме нататък?

— Точно така, уста Агасике, само че не утре, а вдругиден.

— Алустаз Даян...

— Вдругиден, уста. А утре ще устроим кушия. Не искаш ли да си избереш невеста тук?

— Не ми трябва на мен невеста, багатуре. Друго ми трябва.

Багатурът повдигна вежди. Друго? Чувал беше, че сред гърците има такива, които предпочитаха момчета пред жените. Но уста Агасике не приличаше на такъв.

— А какво искаш, уста?

— Искam и по-нататък да ме вземеш със себе си.

— Добре, уста, ще си помисля.

— Помисли си сега, багатуре. Че той алустазът все твърди, че аз трябва да остана в града, казва, тук съм бил нужен. А на мен нещо ми се хареса да воювам. Търговията ще почака.

— Вижда се това, уста. Само че грешиш. От тук ще идем при угрите и маджарите, но не за да воюваме, а за да скрепим дружбата. Сега, когато Чалбай вече го няма, техният път насам е открит. Нека търговците и купците идват без страх.

— Щом става дума за търговски работи, аз ще ти трябвам дори още повече, отколкото във военните дела. Вземи ме. Искam да видя различните народи по земята. Както казват у нас: своят го тегли към своите, чуждия — към чуждите. Така е устроен човек, че винаги го влече неведомото. Тайното.

— Ще поговоря с алустаза. Ти си заслужи молбите ти да се изпълняват.

— Благодаря ти, багатуре. Кажи ми още нещо: след маджарите и угрите, ще тръгнем ли към Страната на мрака?

Багатурът, без да отговори, се разсмя.

— Знаеш ли, уста, какво казва нашият тептангра? Че всеки трети човек на света умира заради своето любопитство.

— Че какво, багатуре, навярно е прав. Нашият философ, Йоан Фасиан, този, който твойт приемен баща удостои с такова внимание, на свой ред казва, че именно любопитството е направило човека такъв, какъвто е. Е, аз да си ходя?

— Тръгвай, тръгвай, уста. Помня молбата ти...

* * *

Ташбулат донесе ядене — варено месо, прозрачен брезов сок. Не бяха успели още да го опитат, когато влезе Адай, сдържан и сериозен. Обикновено не влизаше и не излизаше, преди да е казал някоя шега. А сега думите с ченгел да му вадиш от устата.

— Както заповяда, багатуре. Ето го шаманът.

Шаманът изникна като сянка иззад гърба му. Зазвъняха камбанките, сянката на вълчата опашка заигра по стените.

— Благодаря ти, Адай. Искаш ли да ядеш?

— Вече ядох, багатуре. Ако не ти трябва — ще тръгвам.

— Провери стражата, Адай. Особено при портите.

— Разбрах...

И излезе. Все пак, наистина, явно се е обидил. Добре, с Адай сме кръвно свързани, ще се разберем. А с този тук, със звънчетата...

— Не се плаши, приближи се, нищо не те заплашва тук. Остави звънчетата, тук властва силата на Тангра.

— Не смятай това за дързост, багатуре. Именно в тях е силата на този, в чиито ръце са те. Без тях шаманът е нищо. Без тях той е като чучело, което забучват в градината.

Багатурът си помисли, че и с тази тояга шаманът не прилича по-малко на чучело, целият един такъв изкривен, сгърбен. Но гласно каза:

— Искам да ти предам подарък от един човек. Както разбрах от него, от този човек, ти изповядваш вяра в Тангра, а те виждам с тези камбанки. На какви богове се молиш, защита от кои богове търсиш? А и какво ще стане, ако те не те защитят?

— За това ние с теб, багатуре, нищо не можем да знаем — без никакво възражение каза шаманът. — Ти ми каза за някакъв подарък?

Багатурът протегна към него шепа и я разтвори. На дланта му лежеше пръстенът на тептангра. Шаманът го взе внимателно, сякаш се боеше да не се изгори. Вгледа се, поднесе го към устните си.

— Това е пръстенът на тептангра Ирсан — каза накрая.

— Така е. Тогава името ти трябва да е Кура-Ата.

Шаманът няколко мига гледаше Илбарис, след това падна на колене и докосна с чело земята.

— Сянката на тептангра прави велик всеки, до когото се докосне — каза той отчетливо. — Аз съм на твоите заповеди, багатуре.

Илбарис искаше да каже нещо, но не успя, в същия миг в стаята влезе алустаз Даян. С ням въпрос погледна той Илбарис и шамана, който както преди стоеше с чело о пода. Появяването на алустаза не бе приятно на Илбарис. Той и до сега не беше разбрал напълно защо е изпратен с него Даян. Не знаеше какво всъщност го интересува. При това положение, разбира се, разговорът с шамана няма да се получи. Илбарис се наведе и повдигна човека в краката му за рамото.

— Стани, божи служителю. Седни. И ти, алустазе, влизай.

Даян премести поглед от шамана върху Илбарис, след това върху Ташбулат.

— Адай беше ли тук, багатуре?

— Адай? Изпратих го да провери стражата...

— А аз ще проверя него. Заедно ще навестим ранените.

И възрастният воин си отиде. Настъпи мълчание. Погледът на Илбарис се плъзгаше по вещите в дома. Тук всичко беше от добро качество, удобно, от дебелите греди на стените миришеше на смола. Интересно, кой е строил тук за българите дървени къщи? Гърците не признават дървото, вярват само в камъка. А тук всички къщи са дървени, въпреки че при желание може и камък да се намери. Навярно са ги строили угрите, казват, че те също живеят само в дървени домове и не се страхуват в тях от студ, а лете там е прохладно и лесно се диша. Само че лесно горят... Впрочем, неведнъж беше виждал Илбарис как в огъня пламват и каменни сгради.

В дъното на стаята бяха разположени широки просторни нарове, покрити с огромна кожа от бяла мечка. Трудно е да си представиш какъв трябва да е бил звярът, почти два пъти по-голям от кафявата мечка. Илбарис никога не бе виждал бели мечки, само знаеше, че живеят там, където нощта трае половин година, а след това толкова дълго трае и денят — и беше невъзможно да си го представи. Но което е невъзможно за човека, е възможно за Тангра, ето защо Илбарис вярваше в Страната на мрака, въпреки че не можеше да си представи как е възможно да се живее и живее ли наистина някой там.

Народът по тези места търгува с българите от Горни Кирмен, а те на свой ред изпращат стоки във Фанагория. Самите българи водят търговията по следния начин: оставят стоките си на уговореното място, а след това, когато пак дойдат, вместо тях намират кожи на сребърни лисици, росомахи^[1], елени, бели мечки, моржови зъби, сушена риба. С голямо уважение се ползваше сред жителите на Страната на мрака гръцкото оръжие, особено копията; знаещите хора казваха, че туземците от севера мятат удивително ловко тези копия и ловят не само нерпа^[2] и риба, но и огромни бели мечки, като тази тук.

Погледът на Илбарис запълзя по стените. Няма спор, добре е живял в този дом тархан Мангиш. Където и да погледнеш — все кожи, на пода, на стените. Вълчи, лисичи, боброви. И от бялка, и от катерички, и от хермелин, които и от злато по-скъпо продават гърците на царските домове в Европа, които красят крехките женски рамене в каменните студени замъци, където шетат зимните ветрове.

След това погледът му се спря на кучешка глава, закована в ъгъла. Кура-Ата, улавяйки немия му въпрос, каза:

— Хан Чалбай се покланяше на кучешка глава, багатуре, ти не знаеше ли?

— Много неща не знам, Кура-Ата. Затова си тук.

— Ще ти разкажа. Аз съм се родил тук. Отдавна. Баща ми беше шаман на нашето племе. След това дойде тархан Мангиш, заповяда да се покланяме на Тангра. Тези, които не искаха, уби. Погуби и баща ми. Мен ме изпратиха във Фанагория, тептангра Ирсан ме учеше на вярата, после ме изпрати тук.

— А след това ти отново надяна вълчата опашка и взе звънчетата.

— Взех ги, Чалбай ме застави. Сам той, казват, се покланяше на кучешка глава. И сам, като куче, се хвърляше на всички. Ненаситен беше, много жени имаше. Мен не ме закачаше, но каза да се върна към предишната вяра. Понякога ме слушаше, когато се застъпвах за някого. Но като цяло беше зъл. Обичаше да мъчи хората, животните. Понякога питаше за Тангра, какво ме е учил някога Ирсан. Може би щеше да склони да приеме правата вяра, не зная. Сега е все едно.

Шаманът говореше с равен глас, полюлявайки се на пейката, на която седеше. След това замълча, затвори очи.

Илбарис каза:

— Ташбулате! Изпрати божия служител до дома му. Той е свободен.

— Да, багатуре.

Шаманът се надигна, отвори очи, тръгна към вратата. На прага се обърна.

— Ти си добър човек, багатуре. Тангра те обича. А този грък — Агасике, е лош човек. Пази се от него. Не му се доверявай...

— Добре, добре...

Като остана сам, Илбарис още дълго ходеше от ъгъл в ъгъл. В огнището догаряха въглени, в съдинките свършваше маслото, колебливи сенки запълзяха по стените. Илбарис изу ботушите си от мека кожа, легна на нара, наметна се със завивка, ушита от хермелинови кожи. Топлината го обгърна. Някъде отдалече долетя дрезгав вълчи вой. „Усетиха миризмата на кравите“ — помисли си Илбарис. Сънят малко по малко го завладяваше.

Дойде Ташбулат, откряна вратата, взе една мечка кожа, хвърли я на прага и легна. Илбарис нищо не го попита. Искаше да спи, но не можеше. Само се обръщаше от една на друга страна и мислеше ли, мислеше. Утре с изгрева на слънцето ще отпътува пратеникът за Фанагория, след седмица ще хвърли главата на Чалбай в краката на хан Кубрат. Ще се зарадва приемният му баща — Горен Кирмен отново е в ръцете на българите. Щедро ще награди пратеника, ще си спомни и за него, за Илбарис. Ще тръгнат веднага ромейските купци с товари, отново ще закипи градският пазар, отново ще потекат кожи от Страната на мрака към далечните западни земи... Ще узнае хан Кубрат, че багатурът е жив и здрав, ще узнае и Чечке...

Чечке...

Багатурът заспа, сънят го пребори. Спеше и се усмихваше на това, което виждаше насън. По улицата цяла нощ минаваха стражи, тропача с клепалцата си, а той спеше, виждаше Чечке и се усмихваше...

Събуди го Ташбулат.

— Ей, багатуре! Събуди се, денят се ражда.

Илбарис чу гласа, идващ някъде отдалеко, опита се да отвори очи, но не можа. Все още виждаше Чечке така ясно, че нямаше сили да се върне тук, където нея я няма. Стоеше тя на другия бряг на Итил, лицето ѝ така добре се виждаше, че стигаше само да протегнеш ръка и

ще докоснеш страните ѝ. Тя го викаше, но водата ги разделяше. Той вече беше влязъл във водата, но гласът от другия свят беше настойчив и повтаряше ли, повтаряше:

— Багатуре! Хайде, ставай... багатуре!

И той отвори очи. Чечке изчезна, сякаш никога не я е имало. Това беше само сън, нищо друго. До него стоеше мерген Ташбулат и го гледаше.

— Вече се бях изплашил, мислех, че никога няма да се събудиш.

— Ето, ето, събудих се. Хайде към реката...

Вратата беше отворена, към реката водеше стръмна пътека, по брега вече имаше много хора. Стражите пристъпваха от крак на крак, искаха също да се спуснат, но не биваше. До самата вода Илбарис видя много свои воители, по яките им тела блестяха капки вода. Алипите се миеха, плискаха се един друг, някой се хвърляше в реката, като викаше силно: явно водата не беше топла. Багатурът бързо се съблече, с два скока стигна и се гмурна. От студената вода кожата му сякаш пареше. Изплува, изпръхтя, пак се гмурна. Отвори очи — водата беше прозрачна, малки рибки се пръснаха във всички посоки...

Ташбулат му протегна кърпа. След къпането по жилите течеше гореща млада кръв, Илбарис се чувстваше съвсем като момченце, успяло да прескочи огромно дърво, повалено от бурята. Разсмя се. Хубаво е да си млад.

Ташбулат вървеше до него. И това също беше хубаво.

На самите порти срещнаха уста Агасике, гърка.

— Новият ден започва, уста.

— Наистина е така, багатуре. Как спа?

— Добре спях, уста. Само вълците виха цяла нощ.

— Разровили са могилата, багатуре. Вчера не заровиха на дълбоко мъртвите, зверовете се събраха при миризмата на кравите. Вълци, лисици, мечки са видели... не е хубаво, трябва пак да се погребат телата.

— Заемете се с това, Ташбулате. От мое име. Не бива зверовете да оскверняват могилата. Въпреки че на мъртвите им е все едно.

— Все едно им е — съгласи се гъркът. — Но на нас, тези, които оставаме, не ни е все едно. Велик грях е да се остави мъртвец без погребение. В древните времена при нас, гърците, наказваха за това със смърт. Нашите предци вярваха, че душата няма да намери покой,

докато тялото не бъде предадено на земята. И твоят Тангра, багатуре, казва същото.

— Добре, уста, ще се погрижим за делата на Тангра. Ти върви.

Слънцето се изтъркулваше в деня като огромно червено кълбо. Багатурът обърна лице към него, отпусна се на колене и вдигна ръце. Молеше от слънцето благодатен ден, благодатен ден и успех в делата за себе си и за своите воини. Агасике гледаше багатура и мислеше за нещо. След това се прекръсти, погледна светилото. Отмина нататък, но пак се огледа — веднъж и още веднъж.

[1] Росомаха — малък хищен звяр с ценна светлокафява пухкава козина. — Б.пр. ↑

[2] Нерпа — млекопитаещо животно от семейството на тюлените. — Б.пр. ↑

След като погребяха отново загиналите, всички се събраха на обща трапеза за помен на храбреците. Вдигнаха чаши с кумис, ядоха варено месо. На улицата пропя тръба, звънкият глас на глашатая възвести, че на брега на Итил ще се състои кушия. Някои вече бяха разбрали, но повечето бойци и граждани за пръв път чуваха новината. Развълнуваха се младите воители, един след друг ставаха от масата, бързаха към брега на Итил, където за багатура самаркандските купци бяха поставили огромна шатра, тапицирана със златиста табгача коприна. Илбарис седеше на почетното място, в центъра до него се настани Адай, намръщен и умислен. Или по-скоро обиден? Адай вече знаеше, че на неговото място, начело на дясното крило на алая, Илбарис беше поставил мергена Ташбулат. Адай не каза нищо, за нищо не попита багатура, всички заповеди изпълняваше, както винаги, без да се налага да се повтаря. Илбарис го гледаше, по лицето му нищо не можеше да се прочете, но вътре в себе си младият мъж се усмихваше. Това, което беше замислил и решил, трябваше да се окаже непълно неочаквано за всички, не само за Адай. Той ще обяви волята си и тогава Адай ще проумее, че багатур Илбарис не е от тези хора, които забравят побратимството. А дотогава нека се поизмъчи малко... Събираха се все повече хора — девойки, юноши. Девойките се скупчваха отделно, шепнеха си, търсейки някого сред мъжката тълпа: какво ли им готви съдбата, с кой ще ги свърже навеки? Илбарис забеляза, че погледът на Адай мине се, не мине и се отклонява натам. Нима тук, на брега на Итил, храбрият воин е срещнал отредената му, точно както говореше във Фанагория?

— Батире...

— Да, багатуре.

— Ами ти... няма ли да участваш в празника?

— Аз? Н... Да. Ако не си против.

— Защо да съм против, Адай?

— Има причина, багатуре.

- Няма такава причина. Коя е тя?
- Наричат я Айгюл. Дъщерята на тархан Мангиш.
- Тя тук ли е вече? Пристигнала ли е?
- Не я виждам.
- Нареди да я доведат.
- Добре, багатуре.

През това време всички, които възнамеряваха да вземат участие в кушията, се събраха и зачакаха знака на старейшината на празника, аксакалът от българите, който знаеше правилата и обичаите. От само себе си стана ясно, че това ще е алустаз Даян. Той подаде и знака за начало. И ето че вече, тръпнеща и развълнувана, на червената линия застана първата от девойките. На зелената линия пък стоеше широкоплещест юнак с криви крака и мощни ръце: това бе кожарят, известен в града. От древни времена професията на кожаря е много уважавана сред българите, а този майстор бе един от най-добрите. Още докато стоеше на своята лента девойката два пъти се обръщаше да погледне назад с усмивка, а и кожарят не скриваше своята; нямаше съмнение, че дълго няма да се гонят. Така и стана. Въпреки неголемия си ръст и късите си крака, широкоплещестият кожар бързо настигна бъдещата си стопанка, грабна я с огромните си ръчища, вдигна я и повече не я пусна, така и дойдоха до мястото, където стоеше разпоредителят на кушията. Той ги благослови от името на Тангра, дари ги с подаръци и свърза косите им.

И така се продължи... Бягаха девойките, бягаха и момците. Малко бяха тези, които си тръгваха с наведена глава, съвсем малко, въпреки че имаше и такива. Но къде-къде повече бяха щастливите двойки. Гърмяха барабаните, тръбяха тръбите, зрителите викаха оглушително. Оредяваше тълпата от бъдещи невесты, смаляваше се, и ето че остана само едно момиче. И тя бе Айгюл.

Още щом я погледна, Илбарис разбра какво имаше предвид Адай, когато говореше за причината. Сви се сърцето на младия предводител, за миг му се стори, че ще полудее. Айгюл и Чечке си приличаха като две капки вода. Но онази, желаната и любимата, беше далече и по волята на родителите си принадлежеше другиму, а тази е тук, до него — застани на зелената лента, догони я, прегърни я и я води при аксакала.

За секунда, не повече, се мерна тази мисъл в главата му — може би и така ще трябва да стори? Но както проблесна, така и изчезна. А в следващата секунда като вихър се спусна от мястото си Айгюл, като ураган се втурна след нея Адай, догони я, прегърна я и ето го, иде, но не при аксакала, а при него, при Илбарис.

И Илбарис се изправи. Извиси стан, обхвана с поглед тълпата. Замлъкнаха барабаните и тръбите, стихнаха приветствените викове.

— Хора! — понесе се над тълпата и надалеч се чуваше гласът на багатура. — Хора от Горни Кирмен, чуйте думите ми и волята ми. С властта, дадена ми от баща ми, хан Кубрат, назначавам за тархан на този град батир Адай. Да бъде волята на Тангра!

Това беше и неговият сватбен подарък за приятеля му. И отново гръмнаха барабаните, полетяха във въздуха шапки и виковете на хората заглушиха всички останали звуци. Адай, който винаги съумяваше да остане невъзмутим, сега смаяно гледаше Илбарис, високо се вдигнаха от учудване и веждите на алустаза. Но на Илбарис му се стори, че той одобрява взетото решение.

За тархана, както и за всички други, ритуалът беше един и същ — аксакалът свърза заедно косите на новия владетел с косите на неговата избраница и три пъти ги завъртя. А алустаз Даян поднесе подаръци на младите.

До късна нощ, чак до сутринта пируваха по улиците и площадите на града и тези, на които им провървя, и тези, на които този път им се изплъзна късметът, но им остана надеждата. Редом един до друг седяха щастливите и нещастните; и тези, на които не им се усмихна щастието, нямаха право да се обиждат на девойките. Във Велика България всеки държи съдбата си в собствените си ръце — или поне наполовина...

* * *

Дойде новият ден. Всички жители на Горен Кирмен изпращаха воините. Изпращачите бяха и мъже, и жени, и деца; до вратите се събра голяма тълпа. Вървяха мълчаливо, някои крадешком избърсваха по една сълза. На портите се спряха, тук, по обичая, жените поднасяха на мъжете си по чаша мед, за сполука. Тълпата остана в града, жените продължиха нататък, като се държаха за стрепената. На влизане в

оврага, където преди два дни воините танцуваха със смъртта, на алипите поднесоха втора чаша. Мъжете целунаха младите си жени, без да слизат от седлата, походът вече започваше. Но невестите на воините все вървяха ли, вървяха след отряда, все нещо още имаха да кажат, а конниците им отвърщаха. Нито Илбарис, нито алустаз Даян се намесиха, несигурно дело е походът, та бил той и най-мирният, и само Тангра знае на кои от тези, които сега се прощават, им е дадено да доживеят до завръщането.

Оврагът вече свърши, опасно беше за жените да отиват по-нататък. Отново за малко се спряха, сълзите потекоха по-силно, някои вече не сдържаха риданията си. Други просто галеха конете или се притискаха до любимите си, но и едните, и другите накрая изскубнаха от конските гривни по няколко косъма. Мъжете ще заминат, ще се разтворят в утринната омара, жените ще се върнат у дома и през цялото време, докато трае походът, под възглавниците ще лежат тези косми, които пазят и защитават коня и ездача му от болести, рани и смърт.

Това сбогуване вече наистина беше окончателно. Алипите смушкаха конете с пети и скоро изчезнаха зад хоризонта, но жените още дълго гледаха след тях, все гледаха ли, гледаха, вече не бършеха сълзите си и не се срамуваха от тях, махаха след конниците, коя с ръка, коя с кърпа, купена от византийските търговци, а после отпускаха ръце и просто стояха...

А воините не се обръщат да погледнат назад. Това е техният живот, и в него има по равно и радост, и мъка, и раздяла, и завръщане.

Яздеха българските воини, седнали в седлата така, сякаш се бяха родили на кон, а сред тях яздеше гъркът Агасике, до вчера оръжейник, а днес също воин, и то какъв воин — по стойка не отстъпваше на никой от българите. А коня му беше украсен по такъв начин, че никой не можеше с него да се мери: нагръдник от метални пластини, на челото — медни пластини, блестящи като злато, а юздата бе със сребърни закопчалки. Язди гъркът с българския отряд, сякаш така и трябва, сякаш това е най-нормалното нещо и за гърците, и за българите. Оглежда се наляво, оглежда се надясно, а него самия го гледа алустаз Даян. Алустазът се бори със своите подозрения, не може и не може да се довери на гърка, а що за човек е този Агасике, докрай въобще не може да се разбере. Даян го подозираше в лоши намерения,

смяташе го за шпионин на василевса до началото на похода и се сърдеше, че на своя глава се е решил багатурът да го вземе. От друга страна гъркът се показва храбрец, рискува живота си, за да се върне отново кирменът в български ръце. А че какви са му, на него, на гърка Агасике, българите? Затвори той работилницата, продаде инструментите и робите и дим да го няма. За богатия родина е целият свят, особено за гърците и юдеите. И ето го на — рискува всичко. Това е просто удивително! И алустазът чувства как нещо го тегли към този човек.

А оръжейникът, яхнал богато украсения си кон (дори и на челото му пластината беше с формата на кръст), се оглежда настрани, в очите му нещо припламва.

Може би наистина уста Агасике е просто любопитен човек? Може би в неведомите краища наистина го води не желанието да проправи път към Страната на мрака за гръцките кервани, а простото човешко чувство — жаждата за знания, за нови впечатления?

Язди алустазът, поглежда от време на време към Агасике, поклаща глава и размишлява...

Мисли за това, че не бива да попада този грък там, където толкова му се иска — в Страната на мрака. Самият той, алустаз Даян, не е стигал до тези места. А и въобще малцина са онези, които са успели да се доберат до там. Маджарите и угрите, те са ходили, знаят пътя, но не споделят тайната си с никого. Купуват от северните народи стоките им и ги препродават на българите. А те вече ги търгуват по-нататък. И само в редки случаи на български търговци, и то пак с помощта на угрите, им се е удавало да проникнат в тези неведоми краища.

Така че любопитният грък напразно рискува живота си.

А може да се окаже, че не е напразно. Ето, недалеч язди прегърбеният и неугледен шаман Кура-Ата, по прозвище Илтотар. Колкото у алустаза се пробужда странна и с нищо необяснима симпатия към чуждия по кръв грък, толкова по-неприятен му е Илтотар, с неговата родствена тюркска кръв. Даян не вярва на шаманските подскоци, звънчета, вой и вълчи опашки, но веднъж видя със собствените си очи как един шаман приспа здрав и млад алип и то така, че можеше с нож да го режеш — алипът не чувстваше нищо, а

когато се събуди, не знаеше какво се е случило с него. Тъмни хора са шаманите, по-добре да стоиш надалеч от тях.

Но не бива да се стои надалеч. Точно обратното, трябва да бъде колкото може по-близо. Божият служител уверяваше, че неведнъж и дважд е пътувал по всички пътища, водещи към угрите и маджарите, знае къде има опасност и къде няма, а и за пътя към Страната на мрака говореше уверено, сякаш и дотам е стигал.

Смушква алустазът коня и ето че вече язди рамо до рамо с прегърбения шаман. Двамата яздят пред всички и ако се случи нещо неочаквано, шаманът и алустазът ще поемат върху себе си първият удар, първите стрели.

Гората се простираше навред. Пътеката се виеше, меко стъпваха по нея конските копита.

Но ето че накрая лесът свърши. Спряха, запалиха огньове. Ядоха. И отново на път. След това чак до мръкване яздиха, без да спират. А по мръкнало стигнаха до огромна поляна, където видяха стада и хора... Но пастирите, щом видяха въоръжените конници, явно решиха да не насилват късмета си и побързаха да се скрият в храстите. Илбарис заповяда да потърсят пастирите и да ги доведат, но не успяха да ги намерят из тези непознати места. Нищо, случват се и такива работи, багатурът заповяда да заколят няколко крави и да устроят стан за през нощта. Поставиха постови: все пак е чужда страна, не вреди малко повече да се внимава.

След вечерята алустаз Даян и гъркът Агасике незабелязано се озоваха един до друг. Алустаз Даян е бил неведнъж във Византия и малко говори гръцки. Шаманът, пък се приближи към багатура, мерген Ташбулат не го изпускаше от поглед. Подозрителен му се струваше този шаман с двете имена. А багатурът легна на тревата, положи под главата си седлото и затвори очи. И вече виждаше не батира, а тархан Адай и жена му Айгюл. Спомни си как те изпратиха отряда чак до градските порти и как красивата Айгюл гледаше младия си мъж. Владетелят на Горен Кирмен изглеждаше сега съвсем различно от преди. Носеше изящна риза, ушита от катеричи кожи, на нозете си беше обул меки български ботушки от лек юфт^[1], челото му бе превързано с позлатена лента, знак за новото му положение. Красив е Адай. Добре, че на брега на Итил му се усмихна щастieto.

Илбарис попита и Ташбулат, когато вече кушията бе свършила и не останаха повече девойки, които искаха да излязат на червената лента, защо не е пожелал да опита късмета си. Ташбулат се замисли и отговори, че обичаите на предците му не позволяват да си намери жена по този начин. „Не трябва да чакам, докато девойката се съгласи да ми стане жена, багатуре. Сам трябва да я намеря, а след това не да я догоня, а да завоювам сърцето ѝ, за да дойде сама при мен. Така се прави при нас.“

Илбарис не каза нищо, но вътрешно се удивляваше. Двамата с Ташбулат говореха на един език, живеяха в една страна, вярваха, че всичко в този свят се управлява от Тангра, а обичаите им са съвсем различни. Защо е така? Колкото и да мислеше, не можа да намери друг отговор: по-често трябва да се срещат един друг, по-добре да се знае как живеят различните народи, да се приема най-доброто, което има у даден народ. Тогава няма да се учудваме, че сме толкова различни. И по-малко ще се страхуваме.

Така или горе-долу така мислеше багатурът. Още във Фанагория, докато се приготвяше за похода към Горни Кирмен, с него дойде да поговори илхан Котраг. Между другото каза и това:

„Когато си сред други народи, Илбарисе, преди всичко гледай обичаите и привичките им. Забелязвай какво и как правят. Не се отвращавай от храната им, не презирай вярата им. Отнасяй се с уважение към старейшините, не смятай, че е обидно да се поклониш на князете им, само тогава ще бъдеш приет с почести. Оскърбиш ли ги с нещо, няма да имаш успех. На нас ни е нужна дружба с племената, които граничат със Страната на мрака. Скоро ще се върна във Фанагория, ще се срещнем и ти всичко ще ми разкажеш. След това всички ние, цялата ни орда, целият ни род ще се пресели на пасбищата, които ни остави баща ми. И кой знае, може би ще останем там завинаги, както баща ни остана във Фанагория, ще започнем да живеем там през цялата година и децата ни ще се раждат там. Знаеш, Илбарисе, че си ми като роден брат, каквото е мое, е и твое. Така че, когато мислиш за себе си, мисли също и за мен; делото ни е едно и една е съдбата ни.“

„Като роден брат“. Да, така каза илхан Котраг, вторият син на ювиги-хана на българите Кубрат. Така каза.

Изведнъж до него от мястото, където край догарящия огън седяха алустаз Даян и уста Агасике, долетяха няколко слова.

„Ханската дъщеря...“ — само това. И ги произнесе алустазът, а гъркът само каза: „Боже мой!“ — и се прекръсти.

Какво ли не би дал Илбарис, за да узнае за какво разговарят, замря, заслуша се, но повече край този огън не беше произнесена и думичка.

Гаснеха постепенно огньовете, нощта настъпваше в своите владения, въздухът беше лек, ароматен и миришеше сладко. Тишина, покой. Сънят лека-полека надвиваше алипите, заспиваха след дългия път, който бяха изминали, преди поредния дълъг път, който щяха да изминат. Илбарис затвори очи, но неволно дочутите думи не излизаха от ума му. Защо изведнъж алустазът спомена Чечке? Защо се прекръсти, сякаш се изплаши, гъркът? И защо престанаха да говорят? Несъмнено разговаряха за него...

Слънцето още не беше изгряло, когато багатурът отвори очи. Бързо скочи да се измие в ручей. Воините още спяха край изгасналите и изстинали огнища, обръщайки се от една на друга страна, като възкликваха по нещо насън. Илбарис провери стражата, тръгна по пътеката, която криволичеше към близката гора; на разстояние два полета на стрела се натъкна на могила. Могилата не беше голяма и явно я бяха насипали отдавна. Илбарис седна на камъка и се замисли. От незапомнени времена съществуваше обичай да се насипват могили над поелите пътя към Тангра, можеха да се видят навсякъде из необятната степ. Ето тук още една. Кой лежи под тежката земя, кого покрива зеленият покров: знатен хан ли или прост воин? Каквито и да са били, сега всички са равни: една и съща трева расте над тях, едно слънце ги огрява.

А душите им Тангра е прибрал при себе си. Казват, че когато настъпи краят на света, всички, които някога са живели на земята, отново ще се върнат на нея. Така казваше и тептангра Ирсан. А ето, гърците вярват, че на човек не му е дадено повече да се върне на този свят, връща се само душата, и то не в предишния си облик.

А засега на мястото на човек, живял преди много години, е насипана могила. За да не се залута и изгуби в безкрайната степ, в случай че се наложи да се върне обратно на земята.

Само едно му е ясно на Илбарис, не може под тази могила да лежи Атила. Защото, по думите на Тангра, той е заминал на запад с ордите си и не се е върнал обратно в степта. Върнала се само част от ордата, останалите или загинали, или останали там, в чуждите страни, където няма степ. Сам илтабарът^[2] също останал там — мъртъв.

Удивително нещо е смъртта. Никога младият багатур не се беше замислял за нея, въпреки че бе видял не малко смърт, и сам е убивал, и много пъти е можело да бъде убит. Неохотно се разделяха хората с живота си, въпреки че често го ругаеха и се кълнях, че не им е скъп. А умираха неохотно и правеха всичко, за да останат сред живите, а другият да умре. Всеки, когато му дойдеше времето, яростно защитаваеше правото си да живее на земята. Но нима в битка може да се мине без убити?

Ето и сред неговите алипи половината останаха под могили, които насипаха преди два дни над телата на загиналите. Къде са сега техните души, за какво говорят? И за тархан Мангиш беше насипана могила като тази, например. Знае ли Мангиш, че дъщеря му е станала жена на новия тархан на Горен Кирмен? Ако душата на Мангиш е отишла при Тангра, ще разбере, разбира се, ще се зарадва. Погребан е Мангиш, както и останалите воители, в пълно въоръжение и със запас храна за три дни; тъй като три дена, по думите на тептангра Ирсан, са нужни на отлитащата душа, за да се добере до селенията на Тангра; а оръжието винаги ще потрѣбва на воина. Присмиват се гърците над тези обичаи, казват, че е глупаво да се закопават в земята скъпи оръжия. Но не е тяхна работа да съдят...

Като остави могилата, Илбарис трѣгна към гората. Много бѣлостволи дървета го поразиха, напомнях му на тези девойки, които бѣше довела със себе си при българите Аппак, жената на хан Кубрат. Самата Аппак има такива коси, на цвят приличат на мед, а девойките приличат на тези дървета. Тураните, живеещи по брега на Итил, ги наричат „аккаен“. От „ак каен“, дърво в бѣли одежди, произлиза името им. Илбарис се приближи към дървото и прокара длан по бѣлоснежния му ствол.

— Аккаен — произнесе той. — Красива дума. Аккаен.

Той, разбира се, не знаеше каква е била преди жената на хана, чието име — Аппак — означаваше „бѣла, пребѣла“. И сега тя е прекрасна, прекрасни са ленените ѝ коси, огромните сини очи,

плътните устни — всичко това, което по наследство е предала на единствената си дъщеря Чечке. Ако някога Чечке има дъщеря, на кого ли ще прилича тя? Много жени са смесвали кръвта си с българските мъже и какви ли не оттенъци ще намериш сред мъжествените алипи! В неговата, на Илбарис, кръв тече кръвта на чернокоси воители със сини очи, и на светлокоси с тъмни очи, и на кестеняви с очи с цвят на зелена трева. Всичко се смесва и омесва в този свят, няма народ, в жилите на който да тече само една кръв, и ако се замислиш, то на земята всички хора са братя, няма за какво да се карат и да се убиват един друг.

Но въпреки това постоянно се карат и убиват...

Без да влиза навътре в гората, Илбарис поема към реката. Тихо се плискаше тя и отнасяше в невидима далечина прозрачните си, чисти води. Изведнъж някакъв странен звук накара багатура да застане нащрек. Той повървя още малко и видя няколко жени. Без да го забележат, те весело бърбеха и се смееха високо. Бяха стройни, с бяла кожа и светли коси.

Илбарис се подхлъзна и шумно се запуска към реката. Щом го видяха, жените мигом замръзнаха, а след това се разбягаха с викове. „Те бяха спокойни и безгрижни, перяха на реката — помисли си Илбарис. — Значи живеят наблизко.“ Огледа се и видя тичащия към него Ташбулат.

— Багатуре, коня си ли търсиш? Той е там, на поляната. Стражите ми казаха, че си тръгнал по пътеката. Едва те намерих...

— Изобщо не търся коня си, мергене. Я по-добре ми кажи що за народ живее по тези краища? Според мен ти трябва да знаеш...

— Така е, багатуре. Нашите пасбища са недалеч оттук. Баща ми купуваше от тях стоки, караше ги в Горен Кирмен и ги продаваше на търговците. Самаркандците плащат за животинските кожи със златни дирхема, а баща ми, помня, ги подаряваше на жените ни, за да украсяват челата и гърдите си с тях. Затова тръгна и мълвата, че нашите жени имат безчет злато. Но жените ни бяха богати не със злато, а с любов.

— От каква кръв са тукашните народи?

— Тюркская, багатуре. От каквато сме и ние.

Илбарис си спомни за ленените коси на жените, перящи на брега, и се засмя.

— От тюркская, казваш? Тогава няма от какво да се страхуваме.

И той тръгна назад. Ташбулат вървеше до него.

— Багатуре, искам нещо да те попитам.

— Казвай, Ташбулате.

— Багатуре, а ще стигнем ли до морето?

— Не, мергене, няма да стигнем. Не вървим към морето. Трябва да стигнем до маджарите и угрите, да им кажем, че отново могат да носят стоките си в Горни Кирмен. Бил ли си сред тези народи?

— Срещал съм се и с едните, и с другите, багатуре. Сред тях има изкусни воини.

— Аз също съм чувал за това. Но ти друго ми кажи. Разкажи ми, например, за това как хранят зиме стадата си.

— Маджарите лете косят тревата, сушат я, а после цяла зима хранят с нея и конете, и кравите. От угрите са го научили. Но угрите откъде го знаят — не мога да кажа.

Багатурът обхвана с поглед разноцветните треви и кимна с глава. Трева тук имаше много.

— Угрите ядат всякаква зеленина, багатуре, и умеят да я съхраняват така, че и през зимата да имат запас от нея. Казват, че ако човек яде треви, ще бъде толкова силен, колкото бикът или лосът. Те ядат свърбига^[3], лук, чесън, тиква, пащърнак и много други треви, чиито имена не зная. Но когато ги гледам, ми се струва, че ядат всичко, което е зелено на цвят.

— И през зимата ли?

— И през зимата. Но през зимата ядат и много месо. Тук местата са много богати, багатуре. В реките и езерата е пълно с риба. И нея също я запазват за през зимата. Сушат я и я веят, а също и я солят. Убиват диви елени, лосове, мечки. Обичат и конското месо. А някои са се научили от жителите на Страната на мрака да пият еленова кръв.

— А ние с кръвта не правим нещо друго, освен да даваме клетва.

— Северните хора мислят, че на този, който пие кръвта на животно, никога няма да му паднат нито косите, нито зъбите. А това сред тях е често срещано, особено зиме. Зимите им са дълги.

— А жените при тях какво ядат?

— Същото, което и мъжете. И при маджарите, и при угрите жените във всичко са равни на мъжете. И при нас беше така. Погледни, лос!

Огромният горски звяр не бързаше да се спусне до реката по противоположния бряг, а на хората не обръщаше никакво внимание.

— Багатуре! А аз те търся под дърво и камък...

Илбарис се огледа и видя шамана.

— За какво ме търсиш?

— Трябва да тръгваме, багатуре.

— Добре. Има ли още много до земите на маджарите?

— Не... Ще ти кажа. Вече не е много...

* * *

... Изминаха още три дни. Както и досега, начело на отряда яздеха алустаз Даян и шаманът Илтотар. Гората се смени от открити пространства, а те, на свой ред, се смениха отново с гора. На края на третия ден, като изостана от алустаза, шаманът се приближи към Илбарис.

— Питаше за земите на маджарите, багатуре. Скоро ще стигнем до река. А след реката са техните земи.

Известно време яздиха редом. Илбарис поглеждаше от време на време към шамана. Така и не беше разбрал що за човек е той.

— Казват, шамане, че умееш да предсказваш хорските съдби. А би ли се наел да предскажеш своята собствена?

— Не, багатуре. Никой не може да знае каква е собствената му съдба. Но трижди ще се нарече глупак човек, който би тръгнал да пророкува за себе си, когато редом с него има човек с меч.

— Не се плаши, теб не те грози никаква опасност. Обещах ти свобода, когато достигнем целта си, и ще сдържа обещанието си. Ти ми помогна. Чужди са ми тези места, в степта ми е добре, а в тези мрачни гори ми е душно, в тях няма простор. В степта се опиянявам от въздуха повече, отколкото от кумиса, а тук е толкова влажно. И горските хора не разбирам. Не, не бих живял тук.

— Не говори така, багатуре, не предизвиквай съдбата. Човек към всичко привиква, дори към най-лошото, повярвай. А гората... тя защитава, храни и пои този, който живее в нея и който я обича. Мислиш ли, че тук няма българи? Има. Хан Кубрат ги остави тук. Привикнаха предишните номади, сега познават тези места не по-зле от

угрите, които живеят тук от векове. Въздухът е целебен, земята е богата, реките са пълни с риба, горите със зверове, а по полята — трева до пояс. Рядко ще срещнеш по-хубав край. Но ти не си весел, багатуре, и причината въобще не е гората. Любовта те изгаря като болест, и ти няма да можеш да се скриеш от нея нито в гората, нито в степта. Има само едно лекарство против тази беда — да бъдеш заедно с този, когото обичаш. Или остава смъртта, която лекува всяка болест. И още едно лекарство има — времето. Ти си млад, времето ще те излекува. А дотогава се радвай на това, че си млад и силен, че ходиш по тази земя, багатуре. Докато си жив, не всичко е изгубено и ти още търсиш своето щастие. И, кой знае, може би ще го намериш из тези земи и тези краища.

— Тези земи, Илтотаре, хан Кубрат ги даде на сина си Котраг. Аз съм му доведен брат, принадлежа към ордата му. Скоро ще се преместим тук, тук ще бъде станът ни. Искаш ли да бъдеш наш тептангра?

— На небето е Тангра, а на земята — неговата сянка, тептангра Ирсан. А аз съм само сянка на неговата сянка.

— Ти сам каза, че човек не знае собствената си съдба.

Шаманът искаше да каже нещо, но в това време пристигна Ташбулат. Изглеждаше притеснен.

— Багатуре, намерихме брод.

— Стотните да се приготвят за преминаване.

Ташбулат препусна натам.

— Какво ще наредиш, багатуре?

— Обещах да те пусна, когато пристигнем в земите на маджарите. Ще удържа на думата си. Ти си свободен. Ако искаш — останни с мен, ако искаш — се върни.

Шаманът внимателно се взря в Илбарис и въздъхна.

— Аз, багатуре, извинявай, но ще се върна. Не ти вярвах много, човек с меч на пояса си често говори едно в началото, а след това съвсем друго. Ти не си такъв, Тангра вижда всичко, неговата благословия ще бъде с теб. Сега чуй. Предводителят на маджарите не е прост човек, обидчив и горд е, подозрителен, обича уважението. Но с когото се сприятели, му остава верен докрай. Смята хан Кубрат за пряк потомък по женска линия от самия Атила. Когато се срещнеш с маджарите, не забравяй да кажеш, че си приеман син на ювиги-хана,

тогава ще ти има доверие. Много обича подаръците. Злато, сребро. Не ги жали. Най-скъпото нещо са подаръците. Сребърни съдове, чаши. Щедро ще те награди.

— А угрите?

— Те са съвсем различни. Диви са, не вярват никому. Те са две племена — едното се кланя на коня, а другото на мечката; бъди внимателен с угрите, те са коварни и обичат да убиват. Запомни: с маджарите хан Кубрат се договори без битка, а с угрите се би три дни и едва на четвъртия победи. Светъл да е пътят ти, багатуре. И не забравяй какво ти казах.

След миг Илбарис се огледа — шаманът вече го нямаше. Изчезна, сякаш никога не е бил тук. Приблужи се алустаз Даян, попита:

— Къде тръгна този...

— Обещах да го пусна щом стигнем до маджарите. Стигнахме, и го пуснах.

— Не трябваше да го пускаш — каза алустазът. — Доверчив си, багатуре. Един управник не трябва да е доверчив.

— Обещах да го пусна — каза младият мъж. През цялото време алустазът му беше неприятен. — Обещах. Аз държа на думата си.

— Багатуре, черните дела на Чалбай хвърлят сянка и върху него.

— Ти сам каза, алустаз Даяне, че сянката е просто сянка.

— Понякога в сенките се вършат най-черните дела. Може би трябва да пратиш след него да го убият?

Илбарис поклати глава:

— Не бързай, алустазе. Смъртта не е кон, няма да я прескочиш.

— Не на всеки му е дадено и през кон да прескочи.

— Да оставим този разговор, алустазе. Кажи ми, какво ще подарим на хана на маджарите?

— Хан Кубрат помисли за това. В товара ми има сребърно блюдо. Гърците го донесоха, а ювиги-ханът го купи от тях. Него ще подарим...

* * *

Преминаването през реката не им отне много време. Съгледвачите съобщиха, че зад близкото възвишение има въоръжени конници.

— Какво да сторим, алустазе? Сами ли да тръгнем, или да изпратим пратеник?

— Ако искаш на теб да се доверяват, доверявай се и ти — каза алустазът. — Ще идем ние с теб. Без отряд.

Багатурът погледна небето. По него плуваха леки бели облачета. Нямаше врани.

— Дано се размине без битка — каза Илбарис. — Нека да донесат подноса и да тръгваме.

Видяха плътния строй на маджарските конници — с наклонени напред копия, с плоски шлемове и на коне без стремена, да стои на близкия хълм. Илбарис и алустазът, без да забавят ход, се отправиха към тях. Без да спира, алустазът се обърна и направи знак — съпровождащият ги грък Агасике се приближи заедно с роба си — маджар.

— Ти остани — каза алустазът на гръка, — а той нека да дойде с нас. Ако се наложи, ще превежда.

Агасике склони глава. Внимателно се взираше в това, което се разгръщаше пред очите му. Трябваше да запомни всичко. Всичко. Както запамети и най-малките извивки на пътищата, реките, хълмовете и пътеките. Когато се върне, ще нанесе всичко на пергамент. Рано или късно пергаментът ще попадне в ръцете на василевса. Това, което няма да намери място на пергамента, трябва не по-малко точно да остане в паметта му. А уста Агасике не се оплакваше от паметта си, василевс Ираклий ще бъде доволен. Гърците трябва да знаят всичко за народите, които населяват далечните предели, тъй като господ бог им е дал да управляват цялата земя, и ако днес това все още не се е случило, то рано или късно непременно ще стане, у Агасике нямаше никакви съмнения по този повод. Именно заради това той напусна за дълги години благодатния край на родината си и се отправи с тайно поръчение към отвратителната страна на варварите, изпълнявайки заповедта на василевса, заради това рискува живота си и беше готов да загине. Та нали точно на гърците е предназначено да станат богоизбрания народ и да спасят целия свят от заблужденията и злото, а не юдеите, както си мислеха самите те в смешната си гордост. Заради

това се трудеше и уста Агасике, който в други, отдавна забравени дори от него времена, въобще не беше оръжейник, а и името му също не беше Агасике.

В мисията много му помогна това, че варварите се оказаха доверчиви, чак до смях. Това дори го трогваше. Те ни веднъж не се усъмниха в него. Най-трудно беше да се включи в този опасен поход заедно с приемния син на ювиги-хана. Гъркът харесваше Илбарис. Той беше толкова простосърдечен, че понякога оръжейникът изпитваше нещо подобно на угризения на съвестта, съвсем за кратко, наистина. Делото преди всичко.

В главата на гърка вече беше начертан пътят от Византия до маджарските земи и той щеше да бъде повторен върху пергамент. Понататък пътят на багатура и неговия, на уста Агасике, продължаваше към угрите, а алаят трябваше да се върне във Фанагория през земите на утригурите. Жалко, че няма да минат през областите, заселени с анти. Антите са войнствен народ, да се стигне до тях може по понадеждния воден път, с леки галери. Но, може би, работите ще тръгнат иначе...

Агасике гледаше как Илбарис и алустаз Даян, съпроводжани от собствения му роб, се приближават към мълчаливия строй на маджарите.

— Алустазе, не виждам предводителя им — без да обръща глава, каза Илбарис.

— Той е в самия център. Пеши.

— Тогава и ние да слезем от конете?

— Да, багатуре.

Те слязоха от конете, оставиха на земята щитовете, сабите и копията си, в поясите им останаха затъкнати само кинжалите, с които и насън не се разделяха. Робът, изостанал на крачка зад тях, носеше огромно сребърно блюдо, гръцка изработка. Среброто меко отразяваше слънчевите лъчи.

Човекът, който стоеше в центъра, направи няколко крачки към тях. Илбарис взе от ръцете на роба блестящото блюдо, поклони се на широкоплещестия, все още млад човек с дълги черни мустаци, протегна подаръка и каза:

— Аз, багатур Илбарис, приемен син на ювиги-хана на българите, те приветствам, повелителю на маджарите, и ти предавам

този дар от моя баща, хан Кубрат... — Той спря, робът зад гърба му преведе. — Ние дойдохме тук, велики илтабаре, за да ти съобщим, че от сега нататък, както и преди, Горен Кирмен очаква хората ти с техните стоки. Нека полята ви винаги имат обилна трева, нека никога да не пресъхва храбростта в сърцата на воините ти.

Дебелите мустаци на илтабара потрепнаха.

— Добре дошъл в моя стан, багатуре. Радвам се да видя тук приемния син на хан Кубрат. Бъдете мои гости. Ако имаш някакви желання или молби, кажи ни ги на угощението. Вече чух, че хан Чалбай е убит. А също и тархан Мангиш. Той беше добър човек, а Чалбай — лош. Той разби далечния ми стан, уби мъжете и отведе жените. Получил си е заслуженото.

Илтабарът замълча. Човекът зад гърба му преведе всичко на разбираем български език. Илбарис забеляза, че за това кратко време неизвестно откъде се появиха още няколкостотин конника, броят им, в крайна сметка, два пъти превъзхождаше алая на Илбарис.

— Каня те, багатуре, и теб, алустаз Даяне, в дома ми. Също и всичките ти войници — за тях ще има отделно угощение. А когато видиш твоя велик баща, предай му, че още тази седмица илтабарът на маджарите Бакач Купа обещава да изпрати най-добрите си търговци с отбрани товари в освободения Горни Кирмен...

* * *

Маджарите ги угощаваха цяла вечер и половината нощ. Добре ги нагостиха. Когато небето просветля и звездите изчезнаха, алаят на Илбарис, съпроводен от няколко маджарски пратеника, продължи напред, към земите на угрите. До там, както ги предупреди пратеникът, имаше около три денонощия път. Алустаз Даян каза на Илбарис:

— Багатуре, угрите не са като маджарите. Те са потаен, див народ. Князът им не искаше да се подчинява на хан Кубрат, стори го едва след тридневна битка. Трябва да сме внимателни. Много внимателни. Да разузнаем първо какво е положението, а после да отиваме.

Нямаше как да не се съгласи с това.

В края на третото денонощие придружителят им каза:

— Аз съм дотук, багатуре. Илтабарът ми заръча: „Проводи ги до угрите и веднага се връщай.“. Ето, след тази рекичка са земите на угрите. Прощавай.

— Съветвам те тук да направим лагер и да спрем за почивка — каза алустазът. — А на сутринта ще видим как ще се развият нещата.

Като решиха това, Илбарис посегна да даде на пратеника пет златни монети, но той отказа.

— Вие сте гости на илтабара. При нас така не е прието.

И си отиде.

Воините слязоха от конете и напалиха огньовете. Ташбулат постави часовите — по заповед на Илбарис. Още докато се хранеха, Даян сподели:

— Ето какво мисля аз, багатуре. Първият, който трябва да изпратим при угрите, е Агасике. Угрите не закачат оръжейниците, смятат, че те са като вълшебниците.

— А какви са техните богове? — попита Илбарис.

Алустазът отвърна:

— Доколкото знам се кланят на животни.

— На кои?

Възрастният воин не знаеше. Мислеше, че на мечките. Ташбулат обясни:

— Угрите са разделени на две. Едните се кланят на мечките, а другите — на конете. По тези места има много диви коне, цели табуни — казват, че нямат равни по издръжливост, ако ги опитомиш. Отдавна мечтая за това.

— Кажи на батирите, Ташбулат, нека стотниците поставят още часови — разпoredи алустазът. — Угрите в гората се чувстват като у дома си, прокрадват се — няма нито да ги видиш, нито да ги чуеш.

— Да, алустазе.

След като се нахраниха, всички се разпръснаха, търсейки място да пренощуват. В дълбините на гората вървяха по двама, по трима. Изведнъж над леса се разнесе тъжният, меланхоличен, затрогващ душата звук на курая. На него свиреше Ташбулат. Той никога не беше споменава, че може да свири, самият Илбарис не би могъл да го изсвири по-добре. Всички притихнаха, умислиха се. Внезапно звуците замлъкнаха, Ташбулат се приближи към Илбарис, очите му горяха, ноздрите потрепваха от вълнение.

— Багатуре, погледни! Нима не са красивци?

Недалеч от края на гората пасеше малък табун диви коне. На всеки, свикнал да живее в необятните простори на степта, биха му заблестели очите. Ташбулат погледна умолително към Илбарис:

— Багатуре, хайде, разреши ми? Поне един, а?

Илбарис се колебаеше. Конете са диви, не принадлежат никому, още един никога не е излишен. От друга страна...

— Не трябва, Ташбулат. Сам каза, че угрите се кланят на конете. Можем да обидим божеството им...

— Багатуре, разреши ми! Тукашните угри се кланят на мечката, знам това. А на конете се кланят тези, които живеят на границата със Страната на мрака. Знаеш ли какво правят те? Свалят кожата на конете, ядат месото им, а след това пълнят кожата със слама и правят чучело. Вярват, че на такова чучело ще попаднат в рая. След това го запалват, а главата побиват на кол и ѝ се покланят. Пият мечо вино, сладко и пенливо, а като изпиеш един-два черпака, краката ти сами започват да танцуват. Бил съм и при тях, далечните угри, и, при тези, тукашните. У тях на всяко дърво има мечка глава, а конете не обичат особено и дори предпочитат да воюват пеша. Затова и конете тук са толкова много, не са нужни на угрите. Така че да си хвана един, а?

Илбарис и сам би показал как се работи с ласото, не един кон беше укротил в живота си.

— Добре, мергене. Само един.

Ташбулат побягна към коня си.

— Хайде да погледаме как ще го направи...

Илбарис се обърна. Ама че навик има този грък — умее да се приближава така, че никой да не го чуе. Гъркът, като се усмихна, добави:

— На мергена сигурно му се струва, че дивият кон е като заека. Неотдавна уби със стрела един заек на брега. А не може да стреляш по коня...

Уста Агасике ли недолюбваше нещо Ташбулат, що ли?

— Това е вярно, уста. Конят не е заек. Нека погледаме.

Но не им се наложи да гледат дълго. Предпазлив се приближи мергенът към табуна, ала водачът разшири ноздри, почувства опасността и конете сякаш ги отнесе вятър. Грабвайки в ръка

туранското ласо, заедно с тях изчезна и Ташбулат. Не се върна нито след час, нито до вечерта.

Не се върна и на сутринта. Илбарис си легна късно, събуди се рано и още щом отвори очи, го потърси — тук ли е Ташбулат? Може би проверява стражите?

Утрото беше ясно, тихо, някъде приглушено цвилеха коне. Невидими сред листата, славеи пееха с дълги извивки. Тревите са до коленете, по тях блести роса, все едно бисери са разсипани. Има и много камбанки почти като тези на шамана, които сякаш ей сега ще зазвънят под вятъра.

Всеки миг ще започне денят, ще се издигне слънцето, ще изсуши росата, ще се събудят щурците, пеперудите и пчелите, животът ще се втурне в обичайния си кръговрат. В такива мигове е трудно да се повярва, че някъде може да дебне опасност, че може да се случи беда.

Илбарис обходи стана. Воините спяха, кой където го е заварил сънят. У някого под главата му е седлото, на друг конския чул, някой се е мушнал в наръч ухайна трева. Спят, не знаят какво може да се случи с тях. Когато човек спи, кой го пази? Дано да е Тангра, защото спящият е като беззащитно дете.

Спят воините, нищо не помнят. Някой ще извика насън, друг ще произнесе нечие име. И гъркът, уста Агасике, също спи като всички — разперил ръце и крака, спи, а до него, маджарският му роб. Какво му се присънва на гърка? А на роба?

Ташбулат го нямаше никъде, стражите също не го бяха виждали. Нещо се е случило, мергенът не може така да изчезне. Може би е попаднал при угрите. Може би се е натъкнал на зверове. От коня не е възможно да е паднал, докато е жив и невредим. Какво друго може да е станало? Глупости. Всичко, което вчера каза алустазът, уж с думите на гърка, са глупости. Все едно Агасике бил намекнал: не е ли пратен Ташбулат от угрите? Явна глупост. Че защо ще му е? Илбарис си спомни как Ташбулат погребва баща си... Не, не. Сърцето му подсказваше, че лошо се отнася уста Агасике към Ташбулат. Така и отвърна багатурът на алустаза — не може Ташбулат да се предаде на угрите, той е туран, а за тураните няма по-лош човек от предателя.

— Не можем да рискуваме, багатуре — възрази алустазът. Изглеждаше разтревожен, сякаш бе повярвал в думите или намеците на гърка. — Ако предположим, че гъркът не греши, работата е лоша.

Кой знае, може би князът на угрите е затаил злоба, та нали е обвързан да плаща данък на българите, въпреки че не е голям, но все пак е данък. Угрите дълго помнят злото, а тук река Сура, след битката, до бреговете беше препълнена с телата на мъртвите.

— На угрите?

— И на угрите, и на българите. Казвам ти, едва на четвъртия ден князът им изпрати посланик, каза, че е съгласен да плаща. След това се срещнахме с него, сключихме договор... Но кой знае...

— Не може князът на угрите да ни подозира в нещо лошо — убедено каза Илбарис. — Ако бяхме дошли да воюваме, нима щяхме да вземем със себе си такъв малък алай? Тангра вижда справедливостта, няма да ни остави в беда.

— Говориш ни тъй, все едно си тептангра Ирсан — усмихна се алустазът. — Бог е на небето. А ние сме на земята, освен това на земята на угрите. Така че по-добре не чакай батира си. Мисля, че угрите са го уловили така, както той искаше да улови дивия кон. Не можеш да надвиеш воините на угрите в гората, там те са си като у дома. Като рисовете са — и от дървото могат да скочат, и на земята нападат. А твоят батир е добър най-вече в степта. В широката степ владеят мечът и стрелите. Аз мисля, че угърските стражи отдавна вече ни следват по петите.

— Не те разбирам, алустазе. Ако те послушам, ни остава само един път — назад. Но и там може да ни чака поставена от угрите засада.

— Може — потвърди Даян.

— Докато не разбере какво се е случило с мергена, няма да мръдна отук. Така съм решил аз, алустазе.

— Хей, багатуре! — десятникът на стражите прекъсна разговора. — Току-що на края на гората са видели воини угри. Не са много, десетина човека.

— Ще взема десетина воина и ще ида към тях — каза алустазът. — Ще опитам да намеря и да се срещна с княза им. Навремето се срещнахме с него, след битката... говорихме. Трябва да ме е запомнил.

— Вземи две десетки — каза Илбарис.

— Ще взема една. Ако се стигне до схватка, нито десет ще помогнат, нито двадесет. А на теб воини ще ти трябват. В случай на война...

— Добре, върви. Тангра да ти е на помощ.

И ето че алустазът изчезна натам, където стражите бяха видели угри. Оставаше само да чака. Илбарис се огледа. Лицата на алипите са спокойни. Но са угнетени, изплашени... Трябва да направи нещо, за да ги разсее. Скуката е най-лошият враг в такива минути. И изведнъж някой извика:

— Направете кръг! Майдан. Ще се борим.

Разбира се! Илбарис свали пояса с кинжала си и го вдигна високо:

— Ето наградата за победителя!

Веднага всички забравиха за угрите и за опасността. Съперниците ходеха като бойни петли, поглеждаха се един друг, здраво се държаха за пояса, изчакваха най-подходящия момент, а след това рязко дръпваха и ето, че единият вече лежи на земята, а другият крачи, вдигнал ръка. Една след друга излизаха двойките, а след това победителите се бореха помежду си, докато накрая останаха само четирима. Преди решаващата схватка трябваше да има почивка. Очите на гърка, който стоеше до Илбарис, горяха — видно беше, че и на него му се иска да покаже на какво е способен. Багатурът срещна погледа му:

— Е, какво, уста? И това също ли го умееш?

Уста Агасике пристегна пояса си.

— Някога го умеех, багатуре. Сега ще разбера дали съм забравил всичко или още си спомням.

И гъркът излезе наред кръга, като играеше с рамене.

— Е, батири, кой иска да си опита късмета?

Един след друг трима от четиримата се оказаха на земята. Те сякаш дори и не разбраха какво им се е случило. Излизаха от кръга с наведени глави, наоколо им се присмиваха незлобливо. В кръга остана последният батир, нисък на ръст, някак несъразмерен; гъркът се извисяваше като кула над него. Едва пристъпвайки напред и протягайки силните си ръце, уста Агасике го повика със знак:

— Хайде, храбрецо, не се стеснявай. Ела насам.

— Идвам — каза батирът.

Сбориха се. Гъркът държеше ниския алип за пояса, а той не се съпротивляваше. Илбарис им обърна гръб, беше му жал за малкия

батир, той командваше четвъртата стотна, беше добър воин. Сега този гърк ще го вдигне за пояса и ще удари гърба му в земята...

Висок вик му подсказа, че точно това и се е случило. Неохотно се обърна: победителят трябва да се уважава. Гъркът Агасике лежеше по гръб и гледаше небето, малкият несъразмерен батир смутено стоеше отстрани. Агасике се надигна от земята, не веднага, сякаш на части, погледна батира, който не стигаше и до рамото му, недоумяващо обхвана с поглед поляната, гората, небето, поклати глава и си тръгна. Илбарис забеляза, че вървеше, като леко се поклащаше, все едно беше препил с кумис. Багатурът протегна пояса си с кинжала към победителя, шапките на алипите полетяха към небето. Уста Агасике се върна с все още същото изражение на недоумение на лицето, и протегна на ниския батир една сабя. Острието хладно блестеше. Батирът гледаше как се прелива синкавият блясък.

— Аз имам хубава сабя — бавно каза той, без да откъсва поглед от острието.

— Покажи ми я — каза гъркът.

Дребосъкът отиде в страни, върна се със сабята.

— Дръж я по-здраво — рече Агасике.

Батирът вдигна ръка. Още веднъж припламна синьото. В ръката остана половин острие, гъркът го беше отрязал на две.

— Вземи — каза той.

Цялата стотна на батира се скупчи наоколо в кръг.

Илбарис беше разтревожен. Външно нищо не показваше това, лицето му беше спокойно, но той се притесняваше. Бездействието винаги трудно му се удаваше. Самата битка е за предпочитане пред очакването на битката, въпреки че в нея те грози гибел. Но там зависиш от себе си, от своите умения, сили и ловкост, а тук...

— Багатуре, какво ще правим?

А, това отново е уста Агасике. Невъзмутимият маджарски роб се движи като сянка след него. Откъде да знае той какво ще правят.

— Ще чакаме, уста.

— Ще чакаме? Какво, багатуре?

Наистина, какво ще чакат?

Ще чакаме, докато Ташбулат се появи. Докато се върне алустаз Даян. Докато се покажат угрите...

— Ташбулат няма да се върне, багатуре. И алустаз Даян също. Угрите няма да дойдат при нас.

— Тогава аз ще отида при тях.

— Но това не е разумно, багатуре — гласът на гърка се стори на Илбарис разтревожен. Той изведнъж разбра, че гъркът се страхува.

— Угрите трябва да дойдат — каза Илбарис. — Трябва. Когато стане нужда, ще те извикам. Аз чакам. Чакай и ти.

Ала дойде времето, когато Илбарис разбра, че не може повече да чака.

— Батири, при мен.

Батирите събраха стотните. Колко малко бяха те, българските воители... На Илбарис му се сви сърцето — за един кратък миг, не за повече. В следващия миг той вдигна ръка, гласът му беше спокоен — настъпи време за действие. Батирите чакаха. Бяха спокойни и готови на всичко. Подчинението е в кръвта им, а за смъртта са готови от минутата, в която за пръв път се качат на седлото.

— Алипи! Отивам при княза на угрите. С мен ще дойде втората стотна. Ние дойдохме тук с мир, но ако се наложи, ще дадем отпор на този, който поиска да узнае на какво са способни воините на хан Кубрат. Докато ме няма, подчинявайте се на заповедите на уста Агасике.

А на гърка той каза:

— Чакай ме тук, уста, след едно денонощие ще ти дам знак. Ако няма вести, води останалите обратно. Аз видях, че нанасяш нещо на своя пергамент. Забелязах, мисля, пътят до тук. Правилно, водачът трябва да проверява. Ще изведеш алипите, ще стигнеш до хан Кубрат и всичко ще му разкажеш. Ще му дадеш ето тази тамга. Това е.

Гъркът пребледня.

— Ще се върнеш, багатуре — промълви той. — Трябва да се върнеш. Вярвам, че Тангра няма да те остави да загинеш.

— И аз вярвам — отвърна Илбарис.

Денят си отиваше заедно със слънцето. Воините притихнаха; след като Илбарис отведе стотната, те останаха съвсем малко. Мълчаха и стояха заедно — десетките с десетниците, а цялата стотна — заедно. Имаше само две стотни. Уста Агасике поглеждаше алипите и нещо пресмяташе. Няколко пъти се опита да преброи воините, но се отказа още в началото. Мислеше. А то имаше над какво да се мисли. Двеста

воина не е никаква сила. Стига само колкото да не загинеш веднага. Ако угрите намислят да се разправят с тях, достатъчно е да ги обградят в тази гора и един по един да ги убият със стрели. Агасике си спомни за обичая на угрите да отрязват главите на мъртвите и да ги забучват на копията си, и почувства, че шията му изтръпва. Разбира се, нещата не са чак толкова лоши; тези две стотни не са новаци, ще се бият до последния човек. Да допуснем... Дори да допуснем, че този последен човек ще бъде той, уста Агасике. Това въобще не го успокои. Беше глупаво, просто глупаво. Да се забута в никому неизвестен край и да остави тук главата си, която да побият на копие. Гъркът не искаше да умира, сега съвършено ясно разбра това. Искаше да живее. Трябваше да живее, трябваше да остане сред живите, каквото и да става. Той има други задачи, тези алипи са дали клетва да умрат за своя ювики-хан, но той, Агасике, не е давал такава клетва. Давал е друга клетва, по друго време и на друго място. Заклел се беше да бъде верен на своя василевс, но за да изпълни това, нямаше право да умира. Особено тук, в тази никому неизвестна глуха гора. Следователно...

Следователно, както и да се обърнат събитията, той, уста Агасике или както и да се наричаше в края на краищата, трябваше да остане жив. Преди всичко. А това можеше да стане само по един начин — да не се съпротивлява на угрите, да им се предаде.

Багатурът го остави да го замества. Ще се подчинят ли алипите на чужденеца, ако той издаде такава заповед? Само в случай, че видят, че алустазът и багатурът наистина са мъртви, убити или екзекутирани, все едно. Тогава навикът към покорност ще ги застави да го последват. Отначало в Горен Кирмен, а след това във Фанагория. А ако по някакъв начин ги придума? Тогава всичко зависи от съдбата. Ако алустазът и багатурът никога повече не се появят на пътя му, всичко може да се случи. Но ако се появят, след като ги е обявил за загинали, то той, уста Агасике, несъмнено ще изгуби главата си, само че не тук, а там, във Фанагория...

Гъркът изтри изпотеното си чело.

Остава само да се моли на всевишния за милост. И Агасике, който никога не страдаше от излишна набожност, почувства в тази минута какво означава да се надяваш на защита от божеството. О, сега той беше готов да повярва във всичко — във всемогъщия Христос или в езическия Тангра — стига само събитията да се развият

благоприятно, стига само да вижда това слънце, тази зеленина, река и синьо небе над главата си.

Като се стараеше да не привлече вниманието на алипите, гъркът се прекръсти. Закле се пред себе си, когато премине опасността, да дари на църквата сребърен свещник, даже, два. Каква глупост, сам да се запише в самоубийствен поход. Но иначе не можеше да постъпи. В това и се състоеше клетвата му пред василевса, да донесе от варварските краища така нужните на Византия сведения. Какви? Преди всичко за народите, населяващи подвластните и съседните на Велика България територии, особено лежащите по бреговете на Итил. Колко са, къде са силите и слабостите им, на какви езици говорят, на какви богове се молят? Какво искат, как воюват, но най-важното е по какъв път могат да ги достигнат гръцките мисионери с божие слово, гръцките търговци с византийските товари и в краен случай, при нужда, гръцките галери с воители. И като узнае, лично да съобщи на василевса, за да знае само той.

Господи всеблаг, бъди милостив към раба свой, избави го от опасност, не давай на езическото копие да прониже тази грешна плът. Не позволявай, господи, да се извърши непоправимото. Не позволявай... помогни...

Смъртта е страшна. Но има и по-страшно нещо: угрите могат да го пленят и да го превърнат в роб. Може да изминат дълги години, а той, уста Агасике, превърнат в животно, да изгние в този варварски край. Възможно ли е да стане това и бог да не го защити, да не го спаси, да не го прикрие с дланта си?...

Господи, помилуй и запази. Какво обеща за църквата? Два сребърни свещника? Каква жалка лепта. Златен обков за иконата на светата дева Мария ще добави в случай на спасение. Нищо няма да пожали, стига да се върне обратно.

А ако умре? О, това ще бъде непоправима загуба. За самия него, разбира се. Рано или късно василевсът ще узнае защо е замлъкнал верният му слуга. И тогава императорът, трябва да се предположи, няма да остави семейството му без подкрепа. Все пак така обеща при последния им разговор.

Като произнесе пред себе си думата „последен“, гъркът неволно го побиха тръпки. Последен? Нима той, Агасике, никога повече няма да се върне обратно, у дома?

У дома, да. А къде е домът му? Цариград? А може би Фанагория? Сега оръжейникът сам не може да отговори точно кое смята за свой дом. Разбира се, неговото семейство остана в Цариград. Но сам той от толкова години живее във Фанагория... и с всяка изминала година животът в столицата на Велика България му се харесва все повече и повече. Той никога не би казал това на глас, но насаме със себе си няма защо да се преструва: неведнъж и два пъти беше мислил да извика семейството си и завинаги да се пресели в тези свободни и благодатни краища. Но той не беше, не, съвсем не беше уверен, че император Ираклий ще погледне благосклонно на това, а ръката на императора е дълга и шпионите му докладват далеч отвъд пределите на Византия. Никога не може да каже напълно уверено съществува ли на земята място, където човек, предизвикал по някакъв начин недоволството на василевса, може да се чувства в безопасност. Още повече във Фанагория, където изобилства от гърци и никога не знаеш кой с какво се занимава всъщност.

Както самият той, например.

Той можеше, ако беше поискал, да си осигури сред българите поддръжката на самия ювиги-хан, който, впрочем, неотдавна го попита (когато Агасике му поднесе от името на гръцката колония доспехи с изключителна изработка) дали на майстора не му е мъчно тук без близките му. И с проникателен поглед огледа оръжейника, който, смутен от неочаквания въпрос, промърмори нещо. Спомня си Агасике, все едно се е случило днес, чувството на страх, свило сърцето му. Ювиги-ханът никога не задаваше въпроси просто така, а веднъж попитал, дълго помнеше въпроса и отговора. Досещаше ли се той, който бе живял няколко години в гъмжащия от шпиони и доносници императорски дворец, че сред гърците, живеещи във Фанагория, не може да няма осведомители на византийския император? Но кой знае какво знае самият Кубрат? И кой от гърците, получаващи поверителни поръчения, пристигащи с всеки византийски кораб, може, съблазнен от щедростта на ювиги-хана, да сподели знанията си с тези варвари?

Понякога Агасике се замисляше дали на хан Кубрат му е известно, че по заповед на Ираклий византийските търговци щедро снабдяват с оръжие не само българите, но и хазарите и други съседни на Велика България племена? Мъдър и коварен беше приветливият император Ираклий, нямаше нищо против съседните народи да се

изтребват един друг, като му предоставят възможност да реши на кого да протегне спасителна царствена ръка в последната минута. Не позволява да се издигне възможен съперник, обещава дружба на всички, но на никого не дава последната си дума, скарва силните и така ги отслабва, внася недоверие, сее раздор, помага ту на едните, ту на другите и по един или по друг начин винаги остава най-силният. Такава винаги е била политиката на византийския двор. Веригата се къса в най-слабото звено, това е ясно; задачата на умния управник се състои в това винаги да осигури такова звено.

Ираклий беше владетел, на когото това му се удаваше.

Ето защо в разкошния императорски дворец се стичаха ли, стичаха сведения отвсякъде и за всички. И тънка, но необходима струйка в тази река бяха донесенията от Фанагория и от него, уста Агасике, за хан Кубрат и обкръжението му. За българите и хазарите, за маджарите и угрите. За тураните, които се появяваха от изток, като самото слънце, на което се кланяха, което раждаше безчислените им чергарски орди... Да, за много неща трябваше да се грижи василевсът. И за да улесни работата му, далеч от дома си трябваше да живее и да се труди човекът, наречен Агасике.

Тъгуваше ли гъркът по оставения някъде дом, за когото понякога по цели седмици не си и спомняше? Помнеше ли, че има жена, дъщеря, син? Когато напусна Византия, императорът му обеща, че ще вземе децата в дворцовата школа, че от хазната ежегодно ще се заделя помощ... От много отдавна вече Агасике не беше получавал вести от дома. Вярна ли му е жена му, помнят ли го децата? Далече от очите, далече от сърцето, така гласи мъдростта, проверена от вековете. Постелята във фанагорския дом на самия Агасике делеше млада робиня, купена със злато от самаркандски търговец. Сладки бяха ласките ѝ, очите ѝ бяха сиви и непроницаеми денем, а стегнатите ѝ гърди и тялото ѝ — сякаш изваяни от най-хубав мрамор. Животът във Фанагория е прекрасен и Агасике друг и не иска.

Откъсна се от мислите си и се огледа наоколо. Тихо е в гората, пронизана от лъчите на слънцето, което вече се подава над хоризонта. Тихо и спокойно е, сякаш не се намира на чужда земя с неголям отряд български воители, сякаш всичко това не заплашва да свърши във всеки момент със звън на стомана, със свистенето на стрели, пронизващи жива плът, с викове от уплаха и с предсмъртни хрипове. Работливо

жужат дивите пчели, заселили се в огромна хралупа, сноват незнаещите отдих червени мравки, слънчеви зайчета прескачат от листо на листо и звънти, звънти безгрижният ручей, мърморейки сам на себе си някакви неведоми думи. В такива минути човек се чувства част от този огромен свят, съвсем малка частичка и светът се изпълва със спокойствие и мъдрост.

И забравя за страховете си...

Когато Агасике пристигна за пръв път във Фанагория, беше извикан при ювиги-хана, чул за несравнимата работа на оръжейния майстор. В златни чаши наливаха силно критско вино, ювиги-ханът разпитваше за Византия, за прекрасния град над Босфора, където някога беше прекарал не една година от живота си и гледаше госта с пронизителен поглед изпод сключените си вежди. Гледаше го, сякаш го преценяваше. Агасике говореше, отвърщаше на въпросите, но чувстваше как зле се обръща езикът му. Той знаеше, че обичаите на българите, що се отнасяло шпионите и изменниците, са жестоки: привързват ги към два стълба и палачът ги разсича наполовина. Стигаше само да се мерне мисълта за това, как ювиги-ханът може случайно да се досети защо Агасике се е озовал във Фанагория, и езикът онемяваше, а тръпчивото благородно вино се струваше горчиво и прегорчиво. И изведнъж поканата на ювиги-хана и този разговор на чаша гръцко вино, който нищо не означава — или, напротив, означава прекалено много — започнаха да изглеждат непонятни. Какъв е Агасике, че да го вика при себе си повелителят на българите? Той не е посланик, не е патриций, не е доверено лице, извикано за преговори.

Слугата наливаше в чашата от сребърната тънкогърла стомна всеки път, когато майсторът отпиваше по глътка. Ювиги-ханът на българите не изпускаше оръжейника от своя пронизителен поглед.

Гъркът още във Византия се беше наслушал за този странен народ. Диви му се сториха тогава тези разкази. Описваха, например, че страшно наказват не само разкритите разузнавачи, а и жените, уличени в прелюбодеяние; като знаеше за това, той гледаше с голямо съжаление след жените, които срещаше и които го поразяваха с изящната си походка и красотата си, щом стъпи на земята на българите. Струваха му се недостъпни и така още по-желани. Съвсем други бяха жените в напуснатата от него Византия, много от тях прекарваха времето си в разгул и разврат и византийската столица беше препълнена с домове,

където весели жрици на любовта изпразваха до дъно кесиите на любителите на плътските наслади.

Да, много удивляваше столицата на Византия тези, които за пръв път попадаха в нея, но едва ли не най-много поразяваше с широко разпространения разврат, който не е изключено да произхожда и от древногръцките ритуални вакханалии. Удивително беше и това, че император Ираклий, иначе голям скъперник, стане ли дума за пари, без да жали средства купуваше пригодени за търговия с тялото си и благоразположени робини от Индия, от владенията на сасанидския цар и от земите, подвластни на хорезмшаха^[4]. Строеше къщи за тях и им изпращаше щедри подаръци, вино и храна, кошници с плодове и делви с вино. По този начин мъдрият управник винаги знаеше какво, в крайна сметка, става из всички прослойки на неговата империя — от най-близките до трона придворни до последния от работниците. Като измъкваша тези сведения от подпийналите посетители, девите на радостта запомняха най-важното и неведнъж спасяваха василевса, често без сами да си дават сметка за това, от големи неприятности и така напълно оправдаваха всички разходи. Но, разбира се, като не се задоволяваха само с благоразположението на императора, изкусителките се грижеха и сами за себе си, всяка по свой начин. Едни, натрупвайки достатъчно пари, отваряха собствен дом с момичета, други, довеждайки клиентите до крайност, се омъжваха и след това се отличаваха с крайна нетърпимост към волните нрави, трети все повече и повече пропадаха и един ден се оказваха в пристанищните кръчми, остаряваха, пропиваха се и умираха, забравени и неоплакани от никого. Но докато бяха млади, живееха, без да мислят за утрешния ден, а още по-малко за вдругиден и забавленията им често бяха жестоки. Така например понякога наемаха готови на всичко хора, които ограбваха до шушка гостите, без те да разберат какво става с тях, оставяха ги чисто голи и ги пускаха да се прибират у дома си по тъмните улички, прикрили голотата си само с длани. Често такъв нещастник се натъкваше на вечерната стража и щом го отвеждаха в казармата изведнъж се оказваше приближен на василевса. Без да обръща внимание на това, че дамите от двора никак не развратничеха по-малко, а може би и именно затова, император Ираклий беше непреклонен и строг към нарушенията на външното приличие, и такъв човек го очакваше сурово наказание, ако в същата тази минута не

постъпеше в пълно подчинение на началника на тайните служби, като се подпише, че безропотно ще изпълни всяко поръчение. Едни от хората, попаднали в позорна зависимост, изпълняваха поръчения, като се отправяха на юг, при сарацините, други — като уста Агасике — на север, при варварите.

Много години изминаха, откакто в морската мъгла се изгубиха очертанията на Цариград. Ала и до сега Агасике ясно вижда лицето на ювиги-хана в тази първа тяхна среща, когато, като прекъсна нищо не означаващия, или обратно, прекалено много значещия разговор, ювиги-ханът се наклони към него и каза, понижавайки гласа си:

— А тайната на гръцкия огън знаеш ли я, уста?

Ювиги-ханът разбра отговора по изражението и реакцията на гърка — той се задави с виното си, почервения, едри капки пот избиха по лицето и шията му и като забрави за етикета, уплашеният мъж ги изтри с плувнала в пот длан. Та нали гръцкият огън във Византия бе тайната на тайните и ако някой невнимателно заявяваше съпричастността си към нея, завинаги изчезваше от живите. Изключения не се допускаха и единствено с този факт можеше да се обясни как в продължение на няколко столетия никому не се бе удало да овладее удивителното оръжие! И тогава, като дойде на себе си, гъркът падна на колене пред хан Кубрат, закле се в живота си и в светия кръст, че по никакъв начин не е причастен към толкова нужното на ювиги-хана знание. Повярва му хан Кубрат и повече не поведе разговор с него за гръцкия огън...

[1] Юфт — вид кожа. — Б.пр. ↑

[2] Илтабар (тюркски „ил“ — страна) — предводител, владетел на страна или народ. — Б.пр. ↑

[3] Свърбига източна (*Bunias orientalis*) — двугодишно или многогодишно растение, високо около метър, с жълти цветове, с висока хранителна стойност, използва се и в билколечението. — Б.пр. ↑

[4] Хорезмшах — владетел на Хорезм (Персия); титла на владетел на арабска страна. — Б.пр. ↑

На алуस्ता не му се удаде да разбере каквото и да е за съдбата на мергена Ташбулат. А след това вече се наложи да мисли за собствената си съдба и за тази на десетината воина, които го съпровождаха. Не успяха да излязат от гората, когато внезапно се озоваха сред угри, появили се отвсякъде и толкова многобройни, че и дума не можеше да става да се съпротивлява. Старшият алип на угрите с жестове заповяда на алуस्ता да го последва и тръгна напред без да се оглежда. Нямаше какво да се направи. Като се подчини на съдбата, алустазът заповяда на десетимата воина да се поддържат един друг, за да могат в краен случай по-скъпо да се простят с живота си. Сам той, полюлявайки се на седлото, мислеше за превратностите на съдбата и се надяваше, че искат да ги закарат живи до стана. Ако възнамеряваха да ги убият, мислеше си алустазът, нищо не им пречеше да го направят в гората. Но, може би угрите са запазили привичката да принасят на божеството си човешки жертви? Тогава ще ги убият пред някакъв ритуален стълб в прослава на неизвестен бог. Жалко, че преди смъртта си той, алустаз Даян, няма да види багатур Илбарис, за да му каже всичко, което мисли за Ташбулат, който навярно ги е предал всичките.

В тази минута на алуस्ता му беше мъчно за багатура дори повече, отколкото за себе си. Какво му е на него, поживял си е, оставил е синове, има кой да продължи рода му, има и кой да отмъсти за смъртта му. А за багатур Илбарис е по-лошо, ще загине в разцвета на силите си, нищо няма да остане след него и ще е така, сякаш не е живял на този свят. Алустазът се чувстваше виновен. Нима не е помъдър и опитен? Нима не можеше да посъветва багатура да се върне в Горен Кирмен и да дочака няколкостотин алипа, които приемният му баща нямаше да откаже да изпрати?

Сега е вече късно. От къде се взе този Ташбулат, защо толкова му се довери Илбарис? Не е ясно. Понякога хората сякаш се намират в затъмнение, Тангра ги напуска, и лишава човек от разума му.

Никога няма да си прости алустазът, ако Илбарис загине, още повече няма да си прости, ако сам той оживее.

Има надежда да оцелее. Има. Никой не знае за това, най-малкото багатурът. Тази надежда се намира на гърдите му. Тамгата на княза на угрите, тамгата от телешка кожа, на която е отпечатан свещения знак. Тази тамга означава клетва, дадена от хан Кубрат и предводителя на угрите да не воюват един с друг и да не си пречат. Тя има сила по цялата Велика България и из пределите на дивото племе. У хан Кубрат тя се пазеше свръх строго и когато той изпрати алустаз Даян с Илбарис, на него, а не на приемния си син я повери ханът. Но когато му я даде, го предупреди да не забравя за острия, избухлив характер на княза на угрите и всячески го призоваваше да внимава, за да не изчезне случайно свещения знак, което би било оскърбление към боговете и разтуряне на договора, тъй като е невъзможно да се скрие загубата, по ред се съхраняваше тамгата ту във Фанагория, ту в стана на угрите.

А ето го и самият стан — стените са направени от неимоверно дебели дъбови пънове, край широко отворената яка врата се тълпеше народ. По пътя десетимата воина, които съпровождаха алустаза, бяха обгърнати от все по-плътна тълпа, сред която се виждаха и пешаци и конници на коне без стремена. Край втората врата, водеща към вътрешния град, който при българите се наричаше ечке кала, един висок воин с тънък кръст и широки рамене разбутваше хората, приближи и хвана коня на алустаза. Погледна българина със зелените си очи и каза нещо — тълпата започна да се разпръсква.

Като продължаваше да държи коня за поводите, високият вървеше, без да се оглежда, и самият алустаз Даян по неволя се движеше в неизвестно направление, а след него и десетте алипа, на които, кой знае защо, никой не обръщаше внимание.

Алустазът се почувства оскърбен. Той докосна кожения шнур на тамгата на шията си, след това опъна поводите и конят спря.

Високият воин се огледа и изрече нещо.

— Аз съм алустаз на ювиги-хана на българите — заяви Даян, като се стараеше гласът му да звучи равно. — Искам да говоря с княза на угрите.

Воинът внимателно се вслушваше в звуците на българската реч. Явно не я разбираше, защото още веднъж погледна към конника със

странните си зелени очи и поклати глава.

— Искам да извикаш тълмач^[1] — каза алуастазът и допря длан до устните си.

Воинът разбра, потърси с поглед наоколо, сви длани около устата си и извика. Веднага се появи нисък човечец, облечен нито като угрите, нито като маджарите.

— Разбираш ли езика на българите? — подозрително попита алуастазът.

— Разбирам — ясно отговори човечето.

— Добре. Тогава преведи това на воина: аз съм алуастаз на хан Кубрат. И искам да видя великия княз на угрите.

Човечето се поклони, а след това, обръщайки се към високия воин, изстреля няколко думи. Той погледна още веднъж, без да промени изражението си, отново хвана поводите и като едва промени посоката, поведе коня към дървена, яка на вид къща с широки прозорци и голям чердак. Тук той пусна поводите и приближи към алуастаза, като му предостави широкото си рамо, на което воинът се опря и без усилие слезе от коня. Едва в този момент забеляза, че в пояса на високия воин е затъкната българска сабя, оставаше само да се гадае по какъв начин е попаднала у угъра и къде е предишният ѝ собственик. Високият воин привърза коня на коневръза и каза няколко думи на стражниците, охраняващи входа. Влезе в къщата, въпреки че за дълго, защото после веднага се върна заедно с някакъв човек, който държеше в ръка жезъл със звънчета и така приличаше на шамана на угрите. Но това не беше шаман, а човек, приближен на угърския княз, въвеждащ новодошлите. Той вдигна жезъла си и изразително погледна алуастаза, който разбра, че жестът означава, призив да се приближи.

Той пристъпи.

Като гледаше право пред себе си, човекът с жезъла произнесе няколко думи. Едни от думите заповядваха да се окаже гостоприемство на посланика на ювиги-хана на българите (това се отнасяше до високия воин), другите известяваха алуастаза, че великият княз на угрите ще го приеме за разговор утре по обед. И се обърна да си иде, но Даян го спря:

— Моля великия княз да ме приеме днес. Предай му молбата ми.

Човекът с жезъла изслуша тълмача, повдигна вежди и поклати отрицателно глава. След това изрече само една дума, която алуастазът

разбра и без превод:

— Утре.

Даян вече искаше да покаже тамгата си, но в това време вратите се разтвориха и оттам се показа сам великият княз на угрите, стар и белобрад, той вървеше удивително изправен, а погледът му беше като на младеж — упорит, зорък, любознателен. По начина, по който погледна алустаза, а веднага след това отново върна погледа си на него, беше ясно, че го е познал. Не показва никакво учудване, въпреки че от деня на тяхната среща бяха изминали не малко години и двамата, разбира се, се бяха променили. Ето сега дойде и времето за тамгата, която алустаз Даян предаде в ръката на телохранителя на княза, а той с поклон я предаде в ръката на владетеля на угрите.

Той внимателно я огледа, взря се в свещения печат и кимна.

— Великият княз на угрите ти разрешава да говориш — каза тълмачът.

Алустазът направи една крачка напред.

— Ние, велики князе, дойдохме тук, за да ти съобщим, че Горни Кирмен отново е в ръцете на българите. Хан Чалбай, този същият, който вършеше беззакония, заграби пасбищата, скара племената и натвори други подли дела, е убит и главата му е изпратена във Фанагория. Хан Кубрат ти изпраща чрез мен своя поздрав и тази тамга, която сега три години ще се пази при теб в знак на ненарушения свещен мир между нашите народи. Съобщавам ти още, велики княже, че от ден на ден се завръщат в Горен Кирмен византийските, самаркандските и хорезмските търговци, на които вие можете, както и преди, да продавате стоките си...

Беше просто поразително колко млад бе погледът на княза на угрите. Той каза:

— А ти, алустазе, си остарял. Благодаря ти за добрите вести, бъди мой гост. Хубаво е, че донесе тамгата. Вие, българите, се оказахте добри съседи, държите на думата си. Затова се радваме на вашата победа. Имаш ли някаква молба? За посланика на хан Кубрат у нас няма да има отказ.

— Извини ме, велики княже, аз не съм посланик на ювиги-хана. Аз съм по-скоро посланик на посланика. А той е приемният син на хан Кубрат, багатурът Илбарис. И аз бих искал...

— Би искал да знаеш какво се е случило с него? Или искаш да го видиш? Ако е това, то скоро ще го видиш. На сватбата на нашата дъщеря.

На сватбата на дъщерята? Имаше от какво да остане без ума и дума алустазът. Явно това се беше изписало на лицето му. Без да го изпуска от поглед, князът на угрите се усмихна.

— Учудваш ли се? Прочетох мислите ти. Не, не на приемния син на ювиги-хана ще дам дъщеря си за женя. Неин мъж ще бъде мергенът Ташбулат. Той спаси живота ѝ и по законите на угрите сега тя му принадлежи. Като се ожени, той ще остане тук, аз ще го изпитам и ако той е наистина толкова храбър, колкото беше в онзи миг, когато само с един кинжал се хвърли върху мечката, ще стане дясната ми ръка.

Даян с мъка си възвърна дар слово.

— Аз... велики княже, помня дъщеря ти като съвсем малко дете. Ако вече я омъжваш...

— Годиците летят, алустазе. Скоро ще видиш дъщеря ми. И своя багатур ще видиш, и мергена. Те скоро ще са тук.

— Недалеч отвъд гората, велики княже, има още воини...

— Не се безпокой, знаем за тях. Те също ще бъдат поканени на празничното угощение. А дотогава върви да си починеш.

На алустаза на му оставаше нищо друго, освен да се подчини на съдбата.

[1] Тълмач — преводач, тълкувател. — Б.пр. ↑

След известно време за него дойде телохранител на княза и го повика с жест. И ето че Даян видя Илбарис. Той стоеше недалеч от княза, обкръжен от десетима воители угри и нямаше никакво оръжие. Това удиви и разтревожи възрастния мъж, неговото оръжие никой не беше взимал. Той се огледа. Навсякъде, докдето му стигаше погледът, се виждаха угри, българи нямаше. На невисок хълм стояха владетелят на тези земи, мергенът Ташбулат и някаква девойка с дълги ленени коси и кръгло лице, с червена лента през челото. От време на време девойката вдигаше поглед към мергена и се усмихваше. Това беше дъщерята на угърския княз.

Алустаз Даян бе премрежил очи от слънцето и нищо не разбираше. Доколкото си спомняше, князът говореше за сватба. И действително, Ташбулат е тук, и дъщерята на княза също, но нещо не прилича на сватба, съвсем не прилича. И защо, защо угрите са обкръжили обезоръжения багатур и го гледат, без да се усмихват?

А може би, все пак е сватба и протича според тукашната традиция... и алустазът нещо не разбира?

Възможно е. Та нима не е удивително дори, че великият княз на угрите е решил да даде единствената си дъщеря на никому неизвестен воин, на всичкото отгоре от чужд род. На друго място, при българите, например, ако стане такова нещо, хан Кубрат няма да остане длъжен, щедро ще награди смелчака. Но и през ум няма да му мине да даде дъщеря си за жена. Това що се отнася до сватбата. Но каква участ се готви за багатура?

Предстоеше да се разбере. Нищо наоколо не предвещаваше беда, но алустазът не беше спокоен. Ако нещо се случи с Илбарис, как ще се върне след това във Фанагория, как ще се яви пред хан Кубрат!

Тангра, ти си справедлив, не позволявай да се извърши зло, покажи своята сила!

Слабо помръдват устните на алустаза, молят за помощ и защита.

А багатурът гледа право пред себе си с неподвижен поглед, устните му са плътно стиснати. Където и да погледнеш, навсякъде само въоръжени хора, лицата им са безизразни, нищо не може да се прочете по тях, освен че са нащрек. Не е на добре, а той няма оръжие. Какво искат угрите от него, какво са подготвили? За какво са тези стрелци, готови всеки миг да опънат тетивата, защо копиеносците стоят в плътни редици? И защо мергенът не гледа към него? И кой е той, в края на краищата, какво значи всичко това, как ще завърши?

Невесели мисли една след друга се раждат и изчезват в главата на Илбарис. Той е уверен само в едно — ако му е съдено да умре днес, ще умре, както подобава на приемния син на ювиги-хана.

И отново се вторачва пред себе си с твърд поглед, и отново плътно са стиснати устните му и лицето му е непроницаемо. Нищо не може да се прочете по тези мъжествени, красиви черти, сякаш всичко, което се случва тук, не го засяга.

Но погледите на другите са устремени към него и той ги усеща. Не ги вижда, но ясно ги чувства. Тежкият, суров поглед на угърския княз, в който се улавя някаква загадка, преплетена с известна жестокост. Със съчувствие го поглежда девойката с червената лента на челото, която стои до Ташбулат, ако, разбира се, той се казва Ташбулат. И самият мерген поглежда от време на време към Илбарис и в този миг в погледа му има съчувствие, но има също и смущение, сякаш моли прошка за нещо. Но за какво? За измяната и лъжата или за това, че не може да дойде на помощ?

Всички гледат Илбарис, но при първия знак от повелителя на угрите са готови да се нахвърлят на българина, това е пределно ясно. Ще последва ли такъв знак? Ще бъде ли принесена на угърския кървав бог тази жертва? А ако бъде, ще донесе ли тя щастие на угрите? Рано или късно за това ще узнае хан Кубрат и смъртта на Илбарис няма да остане неотмъстена. Не е такъв ханът, че да понесе това, ще подложи на смърт и разорение угърските селища, на смъртта ще отвърне със смърт, тъй както жестокостта ражда още по-голяма жестокост и няма да има край. Онзи, който убива, си навлича върху себе си убийство в отговор, този, който отмъщава, отмъщават му и на него...

— Багатуре Илбарисе, сине на ювиги-хана на българите, към теб се обръщаме с нашите думи...

Гласът на угърския княз връща младия воин в този свят.

— ... Но не са ни известни намеренията и целите ти. Защото сърцето на човека е затворено за доброто, отворено е за злото и лъжата, а истината е заключена. Но волята на боговете може да отключи всяка ключалка и да пусне навън, под ярката слънчева светлина истината, скрита в тъмнината на лошите подбуди, и така да може всеки да я види. Погледни пред себе си, багатуре, и ще видиш, че на свещения камък на угрите лежат три вещи. Вземи която искаш от тях и ми я донеси.

Илбарис стои. Защо се бави? Що за изпитание го чака? Защо именно той трябва да носи някакви предмети или вещи на княза на угрите? Как би постъпил на негово място хан Кубрат, как биха постъпили илханите, синовете му...

— Чакаме, багатуре — подканя го да бърза гласът на княза. Удивително е как такъв стар човек има толкова мощен, съвсем млад глас. Изобщо всичко е удивително. Удивително ясен ден е днес, прекрасен летен ден. Ако вдигнеш глава и погледнеш синьото, прозрачно, бездънно небе, ще видиш далече-далече малки бели облачета, висящи неподвижно, ще чуеш песента на чучулига, ще усетиш едва доловимия полъх на вятъра, донасящ аромата на треви и ще разбереш колко прекрасен е животът, който всеки момент може да свърши... Илбарис сам не забеляза как направи първата крачка, ето че вече върви към свещения камък и кой знае коя ли крачка ще бъде последната. Той върви и мисли какво ли ще се случи. Дали ще го прободат стрела, украсена с черни пера, или копие ще го прониже, събаряйки го с откоса си. Колко стъпки направи? Колко още му остава да върви? Десет крачки, не повече.

Ето вече са девет. А вече — осем. Осем крачки живот. Учудващо е колко бързо върви. Останаха седем крачки, шест, пет. Струва му се, че не върви, а бяга, носи се. Закъде така се е разбързал? Но не може да спре, трябва да върви и дори последната си крачка ще я направи така спокойно, както и първата. Чечке, прости ми, излъгах те, нищо не ни очаква в този живот. Тептангра беше прав: баща ми, хан Кубрат, ме изпрати на смърт, за да не му преча, това е негово право, но ти ми прости, Чечке, аз ще мисля за теб до края, до последната си глътка въздух.

Три крачки, две. Мергене, защо направи това? Защо ме излъга, Ташбулате, стрелецо, ти, който не знаеш какво е грешен изстрел? И

сега не пропусна, уцели ме точно в сърцето, нали ми извика, като стоеше до вратата, да не се боя от нищо, да вляза в града, и аз влязох, всички влязохме и ни поднесоха по голяма чаша с мед, и сладък беше медът, и силен беше, но се оказа горчив след това. Стрелата ти, която не знае пропуск, улучи в сърцето и тази красавица с ленени коси и червена лента на челото, но още по-точна е стрелата на справедливостта на великия Тангра и тежко ти, ако с черна измяна ми навлечеш смъртта. Тя няма да пропусне и теб.

Багатурът направи последната крачка, вече няма нищо пред него. Стои пред свещения камък на края на урвата и гледа какво лежи отгоре. А там — шепа пръст, прав меч и парче хляб. И нищо друго. Стои багатурът и мести погледа си от хляба на меча, от меча към пръстта. Какво означава това, какво трябва да вземе и да занесе на княза и как ще го изтълкува той?

Ето пръстта. Земя. Черна, плодородна. Колко земя можеш да отнесеш със себе си? В една ръка можеш една шепа и две шепи в длани. А след това? Вгледа се в себе си Илбарис и не се видя да върви и да носи пръст на княза. А щом не го видя, значи и не може да е така.

Значи, хляб?

И гледа Илбарис хляба. Дори без да го докоснеш се вижда, че е пресен, наскоро изпечен, зачервен и пухкав и навярно още е топъл. Нищо лошо не може да има в хляба, той е добър знак, няма да се случи беда, ако пристъпи към владетеля на угрите с хляб. Но как ще го изтълкува князът? Нали винаги в пекарните от ранно утро робите месят тестото и не е работа на воина да се занимава с това. Добър знак е хлябът, да, но не и за приемния син на хан Кубрат.

Значи, мечът?

Да, остава мечът. Илбарис го гледа — право острие, блести и се прелива така, както може да се прелива само дамаска изработка, която няма равна на света. Ще посече такова острие железен кол и напълнена с пух възглавница. То, не се изхабява, няма да те подведе, да те предаде, да те излъже. И това е оръжието, от което го лишиха. А сега отново му го дават. И ако му е съдено да умре днес, той ще умре, както се полага на воин, на багатур, на син на ювиги-хана — с оръжие в ръка. Дори и да не успее да се добере до угърски воин, дори и да падне под стрелите, няма да е без оръжие, не.

И като се наведе, с едно движение хвана меча, а след това се обърна, допря гръб до свещения камък и застана, готов на всичко, здраво стиснал в ръка синьото блестящо острие.

Сякаш от исполинска гръд се отрони и долетя до Илбарис въздишка, но след това настъпи такава тишина, че в ушите му зазвъня. Той стоеше и чакаше — стрели ли, копия ли, все едно. Но нищо не се случи една минута, после още една и той тръгна. И с всяка крачка, която го приближаваше към княза на угрите, който стоеше на възвишението заедно със златокосата девойка и Ташбулат, все повече обтягаха воините своите лъкове и назъбените наконечници на стрелите сочеха право в гърдите на Илбарис.

Значи, няма да избягам от съдбата си, помисли си той. Ненапразно му беше казал тептангра, че човек чувства приближаването на смъртта. И той я почувства. Защото погледът на намръщения княз на угрите и разсеяният поглед на Ташбулат бяха устремени към меча в ръката му. И когато до княза оставаха някакви си три крачки, Илбарис разбра, че като е избрал меча, е избрал смъртта си, тъй като с оръжие в ръка в чужда страна идва завоевателят, както някога е дошъл тук хан Кубрат и след тридневна кървава битка е заставил угрите да купят независимостта си с ежегоден данък. Да, той избра смъртта, видя я в пустите и хладни очи на стария човек в княжески одежди, виждащ как плуват по реката безчислените тела на воините, загинали в битката с българите. И изведнъж чу глас и този глас беше гласът на Тангра. „Не се приближавай повече до княза — заповяда му гласът, — дай меча на своя мерген. Така направи!“

Гласът прозвуча така ясно, че воинът дори не помисли да не се подчини. На три крачки от княза се обърна и последните стъпки направи към Ташбулат, по чието лице премина сянка. Като спря пред мергена, Илбарис хвана меча за острата част и протегна ръкохватката към Ташбулат. Сега знаеше какво да каже и изрече:

— Вземи този меч, мергене. Давам ти го, за да служиш вярно на своя народ, с който ще живееш, нека никога в твоите ръце той да не служи на зло, несправедливо дело.

Каква тишина наоколо... Но младият българин повече не чувстваше страх, нещо неуловимо се измени наоколо и тишината вече не беше враждебна, миризмата на смърт сякаш изведнъж се разнесе от

вятъра и отново до Илбарис достига ароматът на изсъхващите на слънцето треви, и тишината наоколо вече беше тишина на живота.

Трепна за момент ръката на Ташбулат, когато взе преливащия се син меч. Хвана го в дясната си ръка, а на лявата бе надянат малък кръгъл щит. Двете ръце, едната с меча, другата с щита, вдигна високо мергенът и отново една въздишка, но вече на облекчение, се откъсна от хиляди гърди.

А багатурът се обърна към княза.

Очите на угърския княз светеха. Той пристъпи няколко крачки и прегърна младежа. След това се отдръпна от него и въпреки че не говореше високо, думите му се чуха от много и много хора:

— Чуй ме, приемни сине на хан Кубрат, чуй ме, багатуре. Обичаят на угрите гласи: който в изпитанието избере пръстта, той е дошъл завинаги да живее на тази земя и да ѝ служи. Който избере хляба е дошъл с добро и ще си иде свободен. Този, който избере меча, е дошъл за нашата кръв и кръв ще получи. Ти, Илбарисе, избра меча, но господарят на душите ни беше благосклонен към теб и ти подсказа най-правилния път, който ни показва кой си ти и защо си дошъл при нас. Ти си дошъл с добро и това добро се прояви, когато мергенът ти спаси от смърт дъщеря ми. А след това връчи нашия меч на моя зет, за да защитава от сега нататък земите ни и честта на нашия народ. Сега, когато ти знаеш всичко, върни се при свещения камък и избери хляб или пръст и да бъде така, както ти искаш.

— Хляб — каза Илбарис. — Велики княже, избирам хляба.

— Така да бъде — каза князът. — Иди и го донеси...

* * *

И Илбарис, а заедно с него и всички българи, станаха скъпи гости. Угърският княз не се скъпеше за угощението, дъбовите маси се огъваха от меса и риби, в огромни стомни се пенеше силната медовина, смесена с брезов сок. Когато седнаха на масата, Илбарис поднесе на княза подаръка от хан Кубрат — прекрасно изработено сребърно блюдо с релефни изображения по края и с образа на тигър, нападащ див глиган. Князът постави блюдото до себе си и неведнъж или дважд, по време на пира, го поглеждаше доволен.

Князът вдигна чашата и пирът започна. Между масите сновяха стройни девойки в дълги до земята дрехи от платно, наливаха мед в чашите, отнасяха и донасяха все нови и нови ястия; ръката сама се протягаше, за да докосне тънката тъкан, обгръщаща младите стройни тела, особено ръката на гърка Агасике, който забелязваше у себе си странно влечение към светлокоси красавици. Девойките нищо не казваха, усмихваха се на гостите, но ловко и без обида се изплъзваха от ръката му и като се приближаваха отново, пълнеха догоре чашата, така че скоро на гърка му се зави свят и той почувства как се връща вкуса му към живота. Леко му е, готов е да прегърне не само девойките, но и самия княз; вече се изправи на крака, вярно, те не го държаха особено надеждно, и щеше да се отправи към владетеля, но по пътя твърдо и даже до известна степен грубовато го хванаха железните ръце на двама телохранители и без излишни думи го върнаха на мястото му. Е, добре. И Агасике отново постави чашата си под ароматната пенлива струя. Да, молитвите, които отправяше към небето там, в мрачната чужда гора, определено достигнаха до всевишния. Само божественото провидение е способно да промени всичко толкова внезапно. Съвсем неотдавна той проклинаше този див, невеж край, молеше се само да се измъкне оттук жив и невредим, обеща да отлее сребърни свещници, какви ли не още обети даваше... Сега е готов да остане тук завинаги, сред тези златокоски, под това небе, на тази земя. Животът е прекрасен.

Изправи се великият княз и вдигна десница, а пълната с мед чаша държеше в другата си ръка. В тишината вдигна тост за здравето на гостите, помоли да предадат на хан Кубрат, че угрите пазят договорения с българите мир и в скоро време ще натоварят големи обози със стоки за освобождения от Чалбай Горен Кирмен. Гъркът, вече съвсем опит от коварната медовина, се опита да стане от скамейката си, искащ да каже свое слово, но алустазът, който седеше до него, го задържа за края на дрехата и, като го погледна строго, поклати глава в знак на забрана. Всеки друг гъркът нямаше да послуша, но не започна да възразява на алустаза. Отвътре нещо му подсказваше, че не трябва да го прави.

— Добре, алустазе — с оплетен език проломоти гъркът, — добре. Сядам си. Ти каза да седна, и аз сядам. Вече седя...

Още и още внасяха огромни дървени блюда с месо, риба и дивеч, още и още се лееше ароматната медовина. Гъркът изплува от възхитителното състояние на отнесеност, когато с края на ухото си чу някой в далечния край на масата да произнесе думата „бог“ и вече, без да се опитва да става, извика от мястото си:

— Единственият истински бог е Исус Христос!

Князът погледна натам, накъдето седеше Агасике, спря погледа си на алустаза и попита:

— И ти ли мислиш така, алустазе Даяне?

Възрастният съветник на Кубрат, недоволен от поведението на съвършено пияния оръжейник, отвърна вежливо, както и предполагаше, че трябва да се отговаря на въпрос за вярата из чужди краища:

— Обичаите на моите предци, княже, ме научиха, че истинския бог, на когото трябва да се отправят молитви и дарове, е Тангра.

— Така — каза князът. — А ето че моят шаман навярно мисли другояче.

Шаманът наистина мислеше другояче. Той седеше на почетното място, съвсем близо до княза, наметнат с меча кожа, под която се виждаше мускулесто косматото тяло. След думите на господаря си той с достойнство се надигна, изглежда, че медното вино не го беше хванало, здраво стоеше на краката си, когато погледна гърка и алустаза, а след това отрони кратко и авторитетно:

— Има само един бог. Мечката.

Чу ли тези думи гъркът Агасике? Така или иначе, тръсна глава и като се опитваше да определи по звука къде се намира шаманът, извика натам:

— Бог е Исус! Единствен...

Очевидно князът беше в добро настроение, не се обиди на пияния, а и познаваше силата на сладката златиста напитка.

— Кой от вас е прав? — каза той. — Говори, византиецо...

Въпреки че оръжейният майстор бе прекалено пиян, в него танцуваше ферментирацият мед, а земята се изплъзваше изпод краката му, той ясно долови нещо в тихия, приветлив глас на княза и това нещо го накара с непостижими усилия на волята да събере обратно разбягалите се мисли.

— От Дева Мария се яви на света нашият спасител Исус. Триединен е той в едно лице: бог отец, бог син и бог свети дух. Исус бе изпратен на земята, за да спаси загиващия сред много богове римски народ, и прие върху себе си страданието на целия свят. Беше разпънат на кръста, но небесният му отец го взе при себе си и в деня на Страшния съд, когато мъртвите ще станат от гроба и всеки ще бъде съден според делата си, тогава Исус, синът божи, ще седи от дясно на отца си...

Агасике изрече всичко така, сякаш четеше от страниците на невидима книга и веднага след това рухна на скамейката и оброни глава на масата.

— Не е много разбираем този бог — замислено каза князът. — А ти, алустазе, какво ще кажеш?

— Тептангра Ирсан би отговорил по достойнство на твоя въпрос, велики княже — каза алустазът. — А аз, знаеш, съм воин. Ясно ми е само, че изгряващото на изток слънце е първопричината за всичко, което съществува на света.

И отново се надигна шаманът. Противно му беше да слуша как тези двамата хвалят своите незначителни богове. Разкърши рамене, които подobaваха по-скоро на безстрашен воин, отколкото на служител на култа, и каза:

— Попитайте който и да е от угрите — от ето толкова голям, и той постави ръце до коленете си, — през юноша до възрастен воин, че и най-глупавата жена — и те ще ви кажат, че всичко на света е създала мечката. Тя е извадила луната и слънцето от езерото и ги е хвърлила на небето. Те и досега са там.

Каза, и седна. На него великолепната напитка въобще не му действаше. А старият княз на угрите седеше и си мислеше: ето, и тримата говорят за богове и всеки е уверен, че именно неговият е истинският. И никой нищо не казва за това, кой е създал всичко — и небето, и луната, и слънцето, и този странен Исус, който, незнайно защо, има три лица, и нашата мечка. Едно само е ясно: Тангра понякога лошо защитава вярата си. Първата година след победата над угрите хан Кубрат остави в земите им служител на Тангра, за да престанат угрите да се кланят на конски и мечи глави. Може би това наистина щеше да се случи постепенно, ако служителят на Тангра се беше запасил с търпение. Но той не се беше запасил, жестоко започна

да насажда своята вяра, хулеше и разбиваше с пръчка свещените мечи черепи, които от много години вече висяха на дърветата. И тогава угърските воители завързаха със здраво въже поклонника на Тангра, а шаманът му каза:

— Ето сега ще те отведем в тези места, където обитава нашият бог. Ако, когато дойдем след три дни, видим, че той не те е закачал, значи силен е твоят Тангра и ние ще започнем да му се кланяме, както ти искаш. А ако не...

И като метнаха жреца на Тангра на гръб, го отнесоха в гората. А когато след три дни се върнаха там, където го бяха оставили, завързан за дървото, намериха само парчета въже и нищо повече. Така и си останаха угрите при своя кон и своята мечка. Дълго тептангра Ирсан не получаваше никакви вестии от оставения при угрите жрец, а когато получи, поиска от хан Кубрат с хиляда воина да накаже угрите, посегнали на българския бог. Но ханът поклати отрицателно глава и каза:

— Ако изпратя воители, ще трябва да падат глави. А ако човек е без глава, тептангра, как ще разбере чия е правата вяра? Ще изпратя в тези краища своите търговци, те ще уговорят угрите...

И направи, каквото рече: изпрати купци със стока. Те не само се върнаха живи и невредими, но и с печалба. Предадоха ли този разговор между хан Кубрат и тептангра Ирсан или не, не е известно, но през всичките тези години угрите се показваха като верни съюзници на българите. Ето и сега, след като накара да се поразтревожат изпратените при него алипи, угърският княз е весел, гостоприемен, отново по негов знак донасят ли, донасят светлокосите красавици кани с вино и нови ястия на огромни дървени подноси. Обхващайки с поглед гостите, той казва:

— Преди да се върнете, трябва да се нахраните както подобава. За да не казват след това, че зле са ви приели на земята на угрите. Яжте, пийте и се веселете за слава на всички богове, които знаят какво очаква утре всеки от нас...

* * *

Не беше лесно да се седи на коня след такова гостоприемство. Заедно с отбрани воители хилядници, князът на угрите изпрати малкия отряд до река Сура, където даде знак да спрат.

— Тук се прощаваме с теб, багатуре.

Илбарис слезе от коня си, приближи се към княза и се поклони.

— Ще предам думите ти на баща ми, хан Кубрат, велики княже. А на теб и на всички угри желая щастие. Прощавай.

И той се обърна, за да си тръгне, но князът го спря.

— Ти ми харесваш, багатуре — каза той. — Ако имах още една дъщеря, щях да ти я дам и да останеш тук.

Свали от врата си блестящия на слънцето амулет, наклони се в седлото си и надяна на шията на Илбарис излятото от злато изображение на мечка.

— Ти, багатуре, вярваш в Тангра, а ние, угрите, в мечката. Нека тези две божества те пазят от всякакви беди, но преди всичко от позорна смърт. Служи винаги честно на баща си и не забравяй, че воинът трябва да вади мечка си само в името на справедливостта и мира...

По един, по двама идваха във Фанагория гърците, но ето, че годините текат и те вече започнаха да се заселват на цели улици, като се подкрепяха един други. Най-различни хора се установяваха тук — имаше и скитници, дошли незнайно откъде, които не се свъртат на едно и място и никога не пускат корени, тях вятърът ги гони като сухи тръни; ала най-често в тези краища идваха изкусни занаятчии, за да намерят спокойствие и покой. Отглеждаха под жаркото слънце едри гроздове и като ги гледаха, от тях се учеха на лозарство живеещите наблизо българи. Така предишните номади, които се заселиха на едно място, придобиха умения да извличат от земята всичко, което тя е готова да даде на прилежните и опитни ръце. И преди българите познаваха просото, ечемика и лещата. Сега гърците им донесоха пшеницата и ръжта. И на още много неща научиха византийските пришълци волжките степни жители, но най-важното се оказа науката на търговията. Отлични търговци бяха византийските купци, отдавна вече бяха разбрали и повярвали в силата на златото, спечелено от търговията и нямаше прегради, които да не могат да преодолеят. И то не воините, не търсачите на приключения, а обикновените хора, на които въобще не им е чужд страха, рискуваха да загубят стоките си и единствения си живот, за да тръгнат на път към края на света, стига да знаеха, че на този край на света златната монета, вложена в работа, ще се превърне в две монети. И ето какво бе най-чудното: където и да било, на който и да е неведом бряг, при каквито и да е хора да ги отведе съдбата, винаги се оказваше, че сред хората има единен, разбираем за всички език — езикът на търговията и обмена. И навсякъде има хора, готови да търгуват, да рискуват, да внасят и да изнасят, да строят или да купуват плавателни съдове, да събират екипаж, да пълнят трюмовете с това и онова и да превозват, да плават, да рискуват, да умират по пътя, да губят и намират нови страни, народи, племена, езици и обичаи. След много години, когато се приберат в полузабравената родина, те да разказват за това, че навсякъде по тази

земя има хора, които, с малки изключения, както навсякъде, искат само едно: добър живот и мир.

Фанагория не правеше изключение. Хан Кубрат бързо разбра изгодите от търговските дела, той често обичаше, щом се появи в кервансарая, да се потопи в разноезичната реч, да види лица, от които още не е измит праха от странстванията, да получи сведения за неведоми страни, да поговори за премъдростите на паричния оборот с юдеите, за изработката на килими с арабските купци, да разгледа образци на табгача коприна в самаркандските сергии и да се полюбува на оръжието, донесено незнайно откъде от гърците, които пък го прекупуваха от персите. А като разбираше цялата полза от този занаят, хан Кубрат всячески го поощряваше и приобщаваше и българите към него. Заради това и основа Горни Кирмен на средата на пътя между Фанагория и Страната на мрака и потекоха от севера към юга, изтока и запада меки кожи. Това даваше не двоен, а троен и петорен доход, а заедно с него потекоха в хазната на хан Кубрат златни и сребърни монети, с които, както се оказа, може да се получи от същите тези търговци всичко, което си пожелаеш. Но за да се развива търговията, трябва да се живее в градовете, където зад стените и под охрана търговците се чувстваха спокойни, където има и кервансарай, и складови помещения, сергии и къщи, където могат да живеят със семействата си — с една дума, нужно е да се води уседнал живот. Но не е лесно за довчерашните номади да се заселят в града, зад стените, та те са свикнали с простора и придвижването по необятните пространства. Постепенно, полека-лека усядаха българите — отначало край градските стени, без да се разделят с добитъка си, после си намираха място и вътре в града. Но това се отнасяше по-скоро за второто или третото поколение: синовете и внуците на чергарите отиваха на служба при ювиги-хана, а момичетата излизаха от дома при семейството на мъжа си и така, година след година, пускайки отначало тънички коренчета, вчерашните номади ставаха граждани.

Трудно се удава това на българите, особено на по-възрастните. Животът в степта, в постоянно движение, е суров, но прост и понятен — трябва да се отглеждат животни, а те осигуряват всичко, дават месо и кожи, дават мляко, могат да се обменят за необходимите стоки, от тях зависи положението в ордата. В града животът е друг и друго се изисква, това е по силите само на младите поколения, по-

възприемчиви към промените. На тях, на младите, животът в града им е повече по сърце. Той е по-разнообразен, отколкото в степта, по-наситен, кого ли няма да срещнеш по улиците и площадите на Фанагория, какъв ли говор не се разнася. И религиите тук се смесват точно както и наречията: към своя невидим бог възнасяха съботните си молитви юдеите, отиваха към жертвените си камъни българите, а гърците християни от бял камък издигнаха дом за своя разпнат бог и ходеха там да отправят молитви, въпреки че храмът божий още не беше осветен и открит официално.

Всичко виждаше хан Кубрат. И това как се заселваха българите зад стените на града, и това как, като не можеха да издържат на наситения, непривично бърз живот, се връщаха сред просторите на степта. Като приливите и отливите на морето прииждаха и си отиваха обратно хорските непостоянни потоци и нямаше такава сила, която да може да спре този кръговрат.

Не, не е така. Има такава сила и тя се нарича християнство. Разбираше ханът, че така може да измени течението на хорската река; въпреки че не можеше да обясни защо, но знаеше, че с приемането на християнството номадите ще уседнат. Свещените камъни за Тангра могат да се поставят във всяка земна точка, докато за църквата трябва постоянство и уседналост. Познаваше владетелят своя народ и като го познаваше, се колебаеше: новото примамваше, но промените бяха страшни. Да, и споровете за религиите, на които се беше наслушал немалко в кервансараите, го караха да се колебае. Голямо, важно дело е да се смени една религия с друга; ала много по-важно е да не се сбърка с избора. Християните са силни, не ще и дума. Но не вярват в техния бог жълтоликите табгачи, безчислено количество от които, по думите на купците, живееха на самия изток. И нова религия, чу хан Кубрат, се е появила сред племенната на Арабския полуостров. Техният бог се казва Аллах; и неговият пророк Мохамед, който скоро е умрял, призовава последователите си към джихад — свещена война против невярващите в истинската вяра. А „неверниците“ се явяваше целият останал свят. А има още юдеи, перси, какво ли няма! Щеш, не щеш, ще се замислиш...

Умислен беше хан Кубрат и в този ден, когато телохранителят доложи, че преподобният Симеон иска разрешение да се яви пред него по важна работа. Какво пък, нека дойде. Денят клони към вечерта, но

още е светло, достатъчно светло, за да се види някакво необичайно изражение по лицето на протосинкел Симеон. Свещенослужителят не влезе сам в залата: съпровождаше го роб, а в ръцете си робът държеше нещо, завито в бяло платно и привързано на кръст с връв.

Владетелят на българите приветливо кимна на гърка. Появата му позволи на ювиги-хана да се откъсне от натрапчивите мисли. А и този странен предмет в ръцете на роба... Както всички хора на този свят, без изключения, Кубрат обичаше да получава подаръци, въпреки че и сам бе щедър на дарове, понякога дори без мярка. В очите му, обърнати към неочаквания гост, можеше да се прочете и любопитство, и въпрос.

Гъркът се поклони и се изправи. След това, без да се обръща, извика на роба:

— Развържи...

Робът дръпна връвчицата, отметна платното. Хан Кубрат погледна, вгледа се... Приповдигна се в креслото си, скочи...

— Какво е това?

Но още преди да се откъснат от устните му тези думи, той видя какво е: портрет на неговата жена. Не, това бе тя самата, жива, нейното лице, нейните очи. И все пак, това е някаква друга жена, но толкова прилича на Аппак прелестната жена. И въпреки това съвсем малко е по-различна, такава, каквато хан Кубрат не я познаваше.

Или познаваше някога, отдавна...

Кубрат гледаше платното, устните му леко се раздалечиха, сякаш искаше да каже нещо на това платно и на жената на него. Взираше в него, взираше се, докато го заболяха очите, сякаш искаше да проникне в чудото, показващо му живота в неживо.

— Кой? — попита той. — Кой?...

Въпросът явно беше излишен, достатъчно беше да се погледнат ръцете на свещенослужителя. От тях още не се беше напълно отмила боята.

— Харесва ли ти, велики хане?

Още един излишен въпрос.

— Имам една молба към теб, повелителю на българите.

— Говори. Обещавам...

Симеон погледна с любов към творението на своите ръце и въздъхна.

— От името на моите едновърци аз моля за твоео разрешение, велики хане, да поместя портрета на жена ти в откриваната от нас църква. Толкова непредсказуема е волята на нашия господ, че именно в нейния облик е въплътил чертите, които, по слабото ми разбиране, са били присъщи на светата дева Мария, Богородица, затова именно такъв образ би украсил самата бoжа обител и просветлил би душите на християните.

— Това ли е всичко?

— Това не е малко, велики хане.

— Искай повече, Симеоне.

— Това, което искам аз, велики хане, е по-важно от многото.

Хан Кубрат помръдна с рамо и веднага зад гърба му изникна, сякаш се появи от въздуха, млад кавхан, готов в същия този миг да превърне в дело всяка дума на повелителя. Но ювиги-ханът явно размисли. Още едно помръдване с рамене и кавханът се разтвори във въздуха.

— Значи... значи, в църквата всичко е готово за откриването?

— Да, велики хане. Липсваше само образът на Богородица... и твоео разрешение. Ако го има, то следващата неделя християните във Фанагория ще чуят камбанен звън, а когато влязат в църквата, ще видят лика на майката на Христос, толкова дивно сходен с образа на твоята жена.

Под гъстите мустаци устните на хан Кубрат се извиха в усмивка:

— Значи вярващите, които влизат в църквата, ще се покланят на образа на езичница, както казвате вие, на жена, която не признава вашата вяра?

Гъркът отвърна с достойнство:

— Вярата, велики хане, е подобна на прорицанието: тя не се вижда и корените ѝ се протягат в бъдещето. Не се гневи на думите ми, но сходството на жена ти с дева Мария, каквато я представят свещените книги, не може да е случайно. Аз виждам в това залог за обръщането на българите към светлата истина на Христа.

— Дали е така?

Симеон, без да отговори, се поклони още веднъж. Хан Кубрат премести погледа си от гърка върху портрета и пак върху гърка. Явно богът на този човек беше благосклонен към него, след като му е дал чудния дар да възпроизвежда върху неживото платно жив човек.

— Обичаш ли своя Христос, Симеоне?

— Да, велики хане. Тъй като виждам в него образец, на който бих искал да посветя всичките си сили.

— Добре му служиш. И все пак... все пак аз не разбирам съвсем, в какво се състои неговата сила?

— Предполагам, велики хане, че в силата на думите и учението на Христос е заключена най-великата тайна на целия свят. Аз съм убеден, че неотразимата привлекателност на неговото учение се таи в справедливостта. Тъй като на всеки се въздава според делата му и бедните ще бъдат възнесени от нищетата, а нишите ще бъдат дарени с несметни богатства, оскърбен ще бъде коравосърдечния, а добрият ще седне отдясно на господата, и престолът на славата ще бъде оставен в наследство на незначителните, защото така поиска бог в своето неизразимо великодушие...

— Но как можеш ти да потвърждаваш каквото и да е, Симеоне, щом твоят бог никога не се появява? Ако е недостъпен за мен, например? Кой знае, ако видя твоя бог, може би ще ми се прииска да му се поклоня. Но не той е създал земята и небето, не той е сътворил всичко, което живее по земята. Бог отец, бог син, бог свети дух... Как е възможно да се повярва, че всичко това съществува в един образ и в същото време отделно?

Гъркът поклати глава.

— Нужно е именно да се вярва, велики хане. Божията промисъл е толкова непостижима за слабия човешки разум, че само вярата може да бъде правилна опора в неговия път към вечността. Тъй като човек живее на земята само един кратък миг, а след като си тръгне, няма сили нищо да вземе със себе си, освен душата, която пък принадлежи на бога. Трябва да се вярва в живота след живота и тогава пътят към вечността ще стане лек и разбираем. Само вярващите постигат божественото, за другите това е забранено.

В настъпващия мрак очите на гърка светеха като въглени.

Без да отговаря на готовия за спор в името на бога Симеон, хан Кубрат каза:

— И все пак не ме убеди, Симеоне. Не разбрах откъде изведнъж у човек се появява вярата в твоя бог, ако я няма преди това. А каквото си направил — и той кимна към портрета, — ще ти се отблагодаря. Остави го при мен, за своята църква ще го нарисуваш още веднъж.

Симеон искаше да каже нещо, но благоразумно се въздържа.

— Твоята похвала, велики хане, за мен е най-голямата награда.

Като се поклони отново, той отстъпи. И така, заедно с роба, напусна залата за приеми.

Хан Кубрат седеше в тъмното без да помръдне. Портретът на Аппак се разтвори в тъмното, но ханът продължаваше да вижда пред себе си лицето ѝ. Седя дълго, след това заповяда да запалят свещите. Извика придворния летописец и започна да диктува:

— Пиши. В годината на кравата по летоброенето на Тангра и в година шестстотин четиридесет и първа по християнското летоброене аз, хан Кубрат, повелител на българите, разреших на преподобния Симеон да открие и освети църква за византийците, живеещи във Фанагория, както и да зазвъни камбаната ѝ в деня, когато се отворят вратите на храма. Казах.

Летописецът прилежно записа, посипа написаното със златен прах. Хан Кубрат приложи към пергаментата своя печат. Потрепваха дългите сенки, беше тихо. Внезапно с гърба си ханът почувства нечий поглед, обърна се, а телохранителят го гледаше така, сякаш искаше нещо да му каже...

— Говори, Арслане...

От вълнение думите дълго не излизаха от устата на телохранителя, смутен от собствената си смелост.

— Ювиги-хане, прости думите ми. Аз мисля за тептангра. Когато до него достигне тази вест, той ще иска да говори с теб, ще дойде в двореца. Какво да правим с него? Не можеш да спреш размотаващото се кълбо като го хванеш за края.

— Няма нужда да се спира, Арслане. Нека да дойде тептангра, ще му отговоря. Гърците, изповядващи христовата вяра, живеят заедно с нас и работят за мен. Не искам да се карам с техния бог. А Ирсан се опитва да ме подтикне към това. Но няма да стане...

Ювиги-ханът замълча, но устите му още мърдаха. За себе с той повтори старинната поговорка: „Умния дръж за дрехата, глупака — за ушите“. Не му трябва на кавхана да чува това. Тептангра Ирсан трябва да се държи и за дрехата, и за ушите.

Мислите за тептангра не помрачиха доброто настроение на владетеля. Сутринта пристигна пратеник с добри вести от Илбарис, а в кожена торба носеше главата на нечестивеца Чалбай. Тептангра може

да говори каквото си иска. Хан Кубрат е уверен, че силата на слънчевото божество е на негова страна...

* * *

Първия път, когато тептангра дойде при ювиги-хана за сериозен разговор бе преди четири години, тогава едва-едва сред гърците започваше да се говори за нуждата във Фанагория да се издигне белокаменно жилище на техния бог. Именно за това дойде тогава тептангра Ирсан при хан Кубрат. Върховният жрец видя, че владетелят не просто търпи друговерците, но това все още не беше проблем. Не, повелителят на българите проявяваше особен интерес към християнството, какъвто не показваше към други религии, към юдаизма, например. Често водеше хан Кубрат дълги разговори с преподобния Симеон и с философа, неизменно ги насочваше към християнските догми и въпреки че за сега всичко приключваше само с разговорите, тептангра чувстваше опасността, идваща от сладкодумните гърци. А затова и трябваше да се действа своевременно, преди хан Кубрат да вземе окончателно решение, преди да стане твърде късно. Докато опасността от промяна е все още само на хоризонта той, Ирсан, може да се намеси в течението на събитията, още е в състояние нещо да промени, още има сили и възможности. Дори това, че с подкрепата на кавханите и илханите може, по волята на Тангра, да поиска предаването на върховната власт другиму. Крайна мярка беше да се предизвика ювиги-хана, но при крайни обстоятелства може да се наложи да бъде направена именно тя.

За това първо трябваше да се разбере може ли служителят на Тангра да разчита на подкрепа от страната на кавханите. И като ги обхождаше един след друг, тептангра водеше дълги и хитро оплетени разговори. Само че едва-що се засегнеше главното и хитрите кавхани отстъпваха, не искаха да рискуват главите си, намесвайки се в спора на земния с небесния господар. Единствено старият кавхан Саксин кимаше, докато изслушваше речта на небесния посланик, но беше трудно да се разбере какво означава това: съгласие с тептангра или просто съчувствие.

А през това време гърците бяха заложили основите на църквата си. Работеха по издигането на своя храм без да бързат, щателно, сякаш бяха уверени, че църквата се строи за вековете. Именно тази спокойна увереност лиши върховния жрец от сън и покой. Та нали само в тържествените дни посещаваха българите своя свещен камък, а гърците всеки ден се събираха на мястото, където се строеше църквата, и се радваха на непрестанния ход на работата. Камък след камък стените се издигаха, стройната камбанария вече започваше да се извисява. Привлечени от общата навалица и приповдигнато настроение, идваха — това тептангра Ирсан видя със собствените си очи, — българите на мястото на издигане на църквата, също гледаха и кой знае, може би именно в тази минута отслабваше вратата им в Тангра. От този момент в главата на тептангра се загнезди натрапчивата мисъл да намери начин, възможност, предлог или повод да изтрие от лицето на земята белите стени на ненавистното капище, да го срине из основи, да го опожари и унищожи. През целите две години, докато се строеше църквата, Ирсан мислеше за това, но окончателно загуби съня и спокойствието си, когато строителството беше завършено и двама художника дойдоха от самата Византия, и възложено им бе да изпишат стените отвътре.

Времето минаваше и все по-радостно горяха очите на гърците, броящи дните, които оставаха до освещаването на храма. Тогава тептангра разбра, че е настанало време за решителни действия, време за избор: да се примири с това, че чужд бог със звъна на своите камбани ще възвести идването си на земята, която открай време принадлежи на Тангра, или да действа незабавно и решително. Без да жали сили и средства, тептангра обходи хората, предани на слънчевото божество, глухо пророкуваше настъпването на тежки времена, свързани с гнева на Тангра, предупреждаваше, заплашваше, намекуваше: страшни могат да бъдат последствията за българите, ако склонят слуха и зора си към чуждия бог. Така смутна тревога се засели в сърцата на българите и някои от тях бяха склонни да поискат сметка на гърците, които завземаха най-добрите парчета земя, имаха най-богатите търговски сергии, а сега освен това се осмелиха да оскърбят с храма си самия Тангра. И на не един в главата се въртеше мисълта, че би било хубаво да се разграбят тези сергии, да се подпали

църквата и, кой знае, те може би само чакаха знак, за да осъществят на дело мислите си.

А тептангра се суетеше напред-назад и се топеше като свещ, оставена без наблюдение, а по нощите скачаше и плашеше спящата редом с него робиня, за да се послуша дали не се раздава ненавистния камбанен звън, който ще означава началото на края на древната българска вяра в слънчевото божество, началото на края на неговата, на тептангра, власт над душите на хората. И въпреки че не се чуваше никакъв такъв звън, въпреки нежните обятия на покорната на волята му робиня, душата на върховния жрец не беше спокойна. Трябваше само да затвори очи и отново виждаше омразния грък Симеон, благославящ с кръста покорно идващите към него българи, които от волни номади, въздаващи обети и молитви към слънцето, към Тангра, се превръщат в раби божи, каквито, според Симеон, трябва да са всички хора. И тогава тежка злоба изпълваше гърдите на тептангра Ирсан, здраво стискаше юмруци той, не го радваха изкусните ласки на младата робиня и повече от всичко искаше да види как се рушат ненавистните му стени, издигнати от бял камък. В такъв момент върховният жрец бе готов на всичко, само и само за да не допусне победа на чуждия бог там, където винаги е царувал светлозарният Тангра, единственият истински бог на степните племена. И най-различни мисли се втурваха в главата на жреца Ирсан, сред тях не беше за пренебрегване и тази, че ако ювиги-ханът реши да поведе българите към християнството, той ще събере онези българи, които остават верни на Тангра, и ще ги поведе към Юлуш, хагана на източните турки.

И тогава Ирсан си спомни за алустаз Даян. Как ще постъпи той, на кого ще остане верен, на хан Кубрат или на Тангра? Ако на Тангра, Ирсан ще успее да поведе два пъти повече народ на изток към Юлуш. Ако ли не...

Ако ли не, ще бъде борба не на живот, а на смърт. Алустаз Даян е безпощаден към неприятелите, без никаква жал погубва враговете на хан Кубрат и въпреки че досега никога не се е изправял против тептангра, все пак не се е обявявал и решително на негова страна. Предан е безусловно на хана, а над всичко поставя интересите на българите. Как ще се отнесе към това, че властелинът иска да обърне западните турки към християнството? Ще остане ли въпреки това на

негова страна или ще се присъедини към тези, които съхраняват вярата на предците?

Мило и драго би дал тептангра, за да разбере. А ето че пратеникът, пристигнал с главата на бунтовния Чалбай, не му предаде нищо, на него, на Ирсан. И до сега стои пред очите на Ирсан широкия, съвсем мокър от потта гръб на вестоносеца. Изглежда не един кон беше измъчил с бърза езда, докато стигне до Фанагория. Върховният жрец чакаше пратеника да дойде вечерта при вратите му и щедра щеше да е наградата. Но той не дойде, изглежда нямаше какво да му каже, а сам да отиде, тептангра не се решаваше. Наложиха се да изпрати слугата да повика вестителя. И в това нямаше нищо странно, вече всички знаеха, че този човек е донесъл добра вест на ювиги-хана, обичайно е да се дари щедро, и на кого, ако не на жреца на Тангра, се пада да го дари особено богато. За тези три златни монети, които Ирсан подари на пратеника, могат да се купят три от най-добрите ездитни коне. Задаваше въпроси Ирсан, получаваше отговори, посъветва щастливия вестител на победата, без да се бави да навести илханите и старшите кавхани, а като изпрати пратеника, се замисли. Това, което е добре за един, за друг означава смърт. Няма ли освобождението на Горни Кирмен да подтикне владетеля на българите още по-близо до ненавистните гърци, които държат в ръцете си по-голямата част от търговията? Не настана ли време слънчевият бог Тангра да предпази ювиги-хана от измяна?

Белокаменната църква на гърците трябва да бъде разрушена, унищожена, опожарена, това е всичко, в което непоклатимо вярваше тептангра Ирсан. Какво да направи и как да го направи още не знаеше, но че без преданите на Тангра илхани няма да може да се справи, това му бе добре известно. Значи, трябва да иде при тях. Имаше, имаше в ръцете си тептангра страшна сила, именно той обявяваше и в името на Тангра утвърждаваше избора на новия ювиги-хан. Кой ще постави да служи на тази сила, кой от илханите ще се окаже по-достоеен от другите, достоен в неговите, на тептангра Ирсан, очи? Навярно все пак това ще е най-възрастният, Бат-Баян. Не е много умен, силен е и от душа и сърце е предан на слънчевото божество на предците. Да, Бат-Баян. Илхан Котраг е прекалено умен, потаен и хитър, не трябва да се надява на него. Аспарух за нищо не става, не се интересува от нищо

друго, освен от своя джайляу, Балкир въобще не е надежден. А най-младият илхан във Византия въобще не влиза в сметките.

Значи все пак Бат-Баян, най-големият, законният наследник. Колкото повече мислеше тептангра за Бат-Баян, толкова повече изпитваше доверие и симпатия към него. Тангра му подсказваше, че Бат-Баян ще бъде послушен за волята на божеството. Негова дясна ръка, както се полага, ще бъде тептангра Ирсан. Бат-Баян владееше огромни пространства, в това число и част от хазарските и аланските земи. Честно служеха хазарските бекове на най-възрастния илхан и с това предизвикваха неприязънта на новия хаган Юлуш. Наистина, съвсем наскоро бяха помрачени отношенията между българите и хазарите. По собствена воля ли, подучен от хаган Юлуш ли, един от хазарските бекове отведе със себе си голям табун коне, принадлежащ на Бат-Баян. Отдавна не се беше случвало такова нещо, може би затова илханът не отвърна както подобава. Вместо да събере тюмена си и да накаже бека и целия му род, той отиде при баща си да се оплаче и да помоли за помощ.

Тептангра Ирсан присъства на случката. Първо видя как потъмня от гняв лицето на хан Кубрат. Случваше се понякога това: прииждаше тъмна кръв в лицето му и ставаше тогава ханът много страшен, понякога дори не помнеше какво върши в пристъп на гняв, който замъгляваше разума му. Като раздуваше ноздри, върховният владетел се повдигна от трона си и тръгна като слепец към сина си, който от страх падна на колене. Трудно може да се каже как би завършило това за най-големия илхан; навреме го спаси тептангра, безстрашно заставайки между него и баща му. Отпусна се вдигнатата за удар ръка на ювиги-хана, той не посмя да удари божия наместник на земята, озърна се и с тежки стъпки пое към престола. Като вдигна ръце, на свой ред тептангра провъзгласи божествената воля: за да се разсее тъматата, овладяла хан Кубрат и за да не остане между него и Бат-Баян злоба, трябва да се заколи коня, с който илханът дойде във Фанагория, да се пролее прясна кръв на седлото, а след това то да се обърне, за да се стече кръвта на земята, където заедно с кръвта ще изтече и вината на Бат-Баян. И той няма да носи нито вина, нито грех.

Така каза тептангра. Измина минута, после още една и хан Кубрат кимна, лицето му малко се просветли. Явно и на самия него му

бяха неприятни такива пристъпи на гняв, когато не помнеше какво върши.

А Бат-Баян, целият пребледнял, с благодарност гледаше тептангра, предпазил го в решителната минута.

Той изрази благодарността си не само с един поглед. Късно вечерта на същия ден дойде при тептангра с телохранителя си, който носеше сребърно блюдо, пълно със златни монети, така оцени илханът помощта на Ирсан. Но върховният жрец не прие щедрия подарък. Той не се стараеше за награда, така каза на Бат-Баян. Скъпо е среброто и още по-скъпо е златото, но най-скъп от всичко е авторитетът на най-старшия илхан в очите на кавханите и аксакалите. Милостиво гледа Тангра наследника на българския престол и на него, на тептангра, първа задача и дълг е всячески да му помага.

Да, настина сам Тангра вдигна тогава Ирсан от мястото му и го застави да прикрие Бат-Баян. Именно той сега трябваше да направи всичко, та никога да не прозвучи под синьото небе на Фанагория ненавистния на Тангра звън на християнски камбани.

Жрецът вървеше към дома на Бат-Баян, когато нещо го накара да свърне наред път към дома на друг хански син, Аспарух. Намери го в градината със сабя в ръка, с леко движение на китката си Аспарух посичаше върховете на цветята. Като видя тептангра, Аспарух удивено повдигна вежди, обикновено върховният жрец не го удостояваше с вниманието си. Но, въпреки че се удиви, илханът нищо не каза, а изтри сабята си и я прибра в ножницата, премести една пейка и с жест покани Ирсан да седне, разпореи се слугинята да донесе кумис. Изтърколи още един път и сам седна, погледна Ирсан в очите и го попита какъв случай го е довел в дома му.

Слугинята донесе кана и чаши. Аспарух ги напълни, едната протегна на тептангра, взе в ръка втората и зачака отговор.

Върховният жрец започна отдалече.

— Аз винаги съм се отнасял добре към всички синове на хан Кубрат, тъй като в тях е благословията и процъфтяването на нашия народ. И за теб, илхане, това се отнася в същата степен, в каквата и за другите. Но нима това може да те учуди? Нима не изпълнявам волята на Тангра, точно така, както и ти самият? А който изпълнява волята му, върши само добри дела. Знам, че неотдавна жена ти те дари със син, значи, твоят род няма да се прекъсне, а ще расте и богатеете за слава на

Тангра. И джайляят ти, знам, е с обилна трева, и табуните ти се увеличават. Нима не е така? Едно нещо малко ме учудва, на твоите години баща ти, хан Кубрат, вече се беше прославил в походите като опитен и храбър воин, а ти режеш със сабята си не главите на враговете, а цветя и слънчогледи. И това във времето, когато хаган Юлуш завладява кирмен след кирмен и войската му непрестанно расте.

Илхан Аспарух безгрижно се засмя:

— Нека заграбва. А ние вече построихме Горен Кирмен. И още един град, Тимерюк, също се издигна...

— Значи ти, Аспарух, мислиш, че всичко е наред? А Долен Итил ще го дадем на хаган Юлуш. И нека антите и поляните^[1], които живеят по река Рос, да, нека те събират сила и заграбват пасища и табуни, теб това не те засяга. Ти ще бъдеш тук, в градината, ще размахващ сабя...

— Защо говориш така, тептангра? Нима поляните са най-лошите ни врагове? И нима тогава, когато чичо ни, хаган Органа, се би с аварския хаган, князът на антите Ратмир не му беше дясна ръка? С тези племена ние винаги сме живели в мир и разбирателство. Не е ли така?

— Не, не е така. Времената се менят, променят се и отношенията между народите. „В мир и разбирателство“! Да, някога беше така. Но нима не живяха в мир и разбирателство някога и самите тюрки, тези, които са от рода Ашина и тези, които са от рода Дуло, а сега няма да намериш по-върли врагове от тях. Готови са един друг да си прегризат гърлата, ще се споразумеят с кого ли не, само да отслабят врага. А защо изведнъж станахме врагове? Защото станахме силни. А това на никого не му харесва. Нито на империята на табгачите, нито на Византия. Докато Ашина се бият с Дуло, и жълтоликите табгачи, и чернобрадите гърци могат да спят спокойно.

— Странни неща говориш ти, тептангра.

— Струват ти се странни, илхане, защото не се замисляш над това, над което като наследник на баща ти трябва да мислиш денонощно. Табгачият император чрез хорезмшаха позволява да се засили Юлуш, който сам незаконно се провъзгласи за хаган. Византийският император Ираклий изпраща подаръци на баща ти и иска да ожени сина си за сестра ти. Защо? Защото докато тюркските родове Ашина и Дуло си пускат един на друг кръв, великите империи

могат да не се притесняват за безопасността на своите граници. Ювиги-ханът не прави нищо, седи скръстил ръце, и слуша какво му мърмори изпратеният от Ираклий гръцки поп. Гърците през това време издигат пред очите на българите храм за разпнатия си бог, който бил толкова слаб, че не могъл сам себе си да защити. Още малко и ще започнат всички ни да кичат с гръцки кръстове, за да забравим на кого дължим всичко, което имаме. А ти...

Илхан Аспарух се намръщи.

— За мен, тептангра Ирсане, говори, каквото искаш. Но за баща ми не искам да чуя и една лоша дума. Ако си недоволен от него, кажи му, но не говори зад гърба му. Ти си прав, сега живеем мирно. Но ако се случи нещо, със същите тези хазари ще приказваме другояче. Никой не смята да седи със скръстени ръце.

— Не ме разбра правилно, илхане. Не ме разбра. Въобще не говоря за хазарите. Каквито и да са те, все пак са ни родствени по кръв, говорим на подобни езици и се покланяме на един и същи бог. И Тангра ще ни помогне да преодолеем споровете. Те трябва само да признаят нашия род за върховен. Нима теб, сина на хан Кубрат, не те оскърбява това, че някакво момченце, само защото спи с дъщерята на хорезмийския шах, може да се обяви за хаган? А защо не ти, Аспарух?

Аспарух се навъси, обмисляйки чутото. В думите на тептангра имаше истина. Действително, защо Юлуш? Каквото и да се казва, той просто си присвои титлата хаган. От край време се повеляваше, че трябва да измоли съгласието на западните тюрки. А той не попита. Значи се чувства достатъчно силен? Може би действително напразно не се е намесил тогава хан Кубрат? Изглеждаше, че титлата е само една празна дума. Но не е така. Магическа сила има думата „хаган“. Защо тези мисли не се появиха по-рано в главата му?

— Защо, тептангра?

— Сега вече е късно да се говори за това, илхане. Трябва да се мисли как ще се обединят силите на източните и западните тюрки. Докато още, за радост на нашите общи врагове, не е започнала война между нас.

— Саскин! — извика Аспарух. — Саскин!

Тептангра застана нащрек. Саскин беше утригурски воин, хан Кубир го изпрати на илхана заедно с хиляда воители, за да бъде дясна ръка на Аспарух. Няма и година, откакто младият хан на утригурите

изпрати във Фанагория своите съплеменници. Това може да се разбира така: с подаръка си хан Кубир подчертава уважението си към родствениците — та нали от утригурите си взе за жена хан Кубрат, прекрасната Аппак, която се явяваше леля на хан Кубир. А може да се разбира и като че утригурският княз засилва съгледвачите си в стана на хан Кубрат, за да е винаги в течение на последните новини. Та той беше родственик не само на хан Кубрат, а и на хаган Юлуш. В случай на разпра, на чия страна ще застанат тюмените на утригурите, родени воители? На страната на дъщерята на покойния хан Тугри, или на процъфтяващия Юлуш? Неведнъж вече утригурите са решавали на чия стана да клони победата. Така беше, когато се намесиха в решаващата битка между ордите на аварския хаган Баян с хагана на тюрките Органа: тогава с помощта на утригурите победи Органа и разпръсна, разпиля по света ордата на Баян. Ето и сега, изглежда, се върви натам. Към това да се повтаря историята и родствените народи да продължават да се изстребват един друг. Това не трябва да се допуска, трябва да се спре надигащата се война, докато не е късно и е по силите само на него, на тептангра Ирсан. С илханите или без тях.

Но за да може да пристъпи към тези дела, първо гръцката църква трябва да бъде разрушена! А тук вече не може да се мине без илханите.

— Тук съм, илхане Аспарух.

Този Саскин се появи незнайно откъде, приближи се с безшумни стъпки и застана зад гърба на илхана.

— Иди и извикай при мен Бат-Баян. Кажи, че тептангра и аз го чакаме за важен разговор. Върви.

„Саскин, — мислеше си тептангра, като гледаше широкия гръб на утригурския воин. — Саскин...“.

Аспарух отново взе в ръка каната с кумиса. Едва бяха успели да изпият по една чаша и да наляят втора, когато се появи Бат-Баян, най-големият от илханите и наследник на трона на българите. За разлика от братята си, Бат-Баян още беше ерген. Заедно с него ерген беше и Аспарух, докато преди две години не взе жена от друго племе и така веднага разшири владенията си дотолкова, че те станаха едва ли не най-големите сред илханите. Но Бат-Баян не бързаше. Може би защото му стигаха любовните ласки на робините, които винаги можеха да се купят за злато при самаркандските и арменските купци, или защото чакаше да го провъзгласят за ювиги-хан, за да може тогава като

повелител на Велика България да иска за жена дъщерята на някой от господарите на света. В сравнение със стройния Аспарух, Бат-Баян изглеждаше некрасив и дори груб, но този, който се опита да изпита най-старият от илханите в борба, завинаги запомняше страшната му сила, пред която никой сред българите не можеше да устои. С годините необузданата сила не се набиваше толкова на очи, но жестоко би сгрешил този, който би забравил за нея. Впрочем, за братята му това не се отнасяше, към тях Бат-Баян хранеше такава нежност, която удивляваше понякога и самия него.

Ето и сега при вида на Аспарух, по квадратното му лице пропълзя усмивка. Прегърна брат си и го притисна към гърдите си, след това се поздрави с тептангра и се разположи, както и те, на пънче. Седна, наля си една чаша кумис, предвидливо поднесена от слугинята — робиня, изпи я на един дъх, изтри мустаците си и едва след това, като се поизправи, погледна първо брат си, а след това жреца. Имаше нещо простодушно в Бат-Баян, сякаш не беше възрастен воин, а просто голямо, доверчиво дете, което всеки може да излъже, и тептангра Ирсан си помисли, че да, именно Бат-Баян трябва да наследи хан Кубрат, а може би дори вместо него да се възкачи на трона в нужния час. По-умни от големия си брат бяха и Аспарух, и Балкир, и Котраг, но това само убеждаваше тептангра, че тронът на Велика България трябва да премине единствено в ръцете на Бат-Баян. От умния трябва да се учиш, глупавият трябва да се учи. Самият Тангра бе предначертал на Ирсан да бъде учител на бъдещия ювиги-хан. Трябва само да го направлява, както изкусният обездвач направлява буйния жребец. А когато това се случи, и по-умните братя, именно защото са умни, ще признаят силата на по-възрастния. Аспарух обича свободата, държавните дела няма да му оставят време за удоволствие; Котраг обича да търгува, за Балкир красивата девойка е по-скъпа от всичко на света. Той, тептангра, ще се погрижи всеки от илханите да не изпитва недостиг от каквото и да било. Само от един човек се страхуваше Ирсан — хан Кубрат. Да, имаше още един илхан, най-младият, Алцек, любимецът на ювиги-хана, който лично е изпратен в разкоша и разврата на византийския дворец, но за него може и да не се споменава. Освен ако византийският император не намисли именно него, Алцек, да постави на българския трон. Но това е вътрешна

работа на българите, илханите няма да търпят най-младият да стои над тях.

И тептангра се надигна, оставяйки настрана чашата си.

— Илхани — каза бавно той. — Както слънцето излиза и се прибира обратно в тъмнината, така идва краят на всеки от нас. Много години блестя над империята на Велика България вашият баща, хан Кубрат, и нямаше равен на него. Сега се е състарил и старостта му отне предишния разум. И затова не се учудих, когато тази нощ ми се яви Тангра. Попитах бога защо е дошъл и чух, че Тангра е дошъл за душата на хан Кубрат. Аз закрих лице с ръце и, като се поклоних, го помолих да не бърза. А след това поисках да узная кой ще наследи трона на българите, кой ще стане следващия ювиги-хан. „Ти на земята си както аз съм на небето — каза ми Тангра. — Ти сам трябва да ми кажеш това, а аз ще те поправам, ако сгрешиш.“ Ето какво ми каза Тангра и започна да изчезва. Успях само да извикам след него: „Кажи още поне една дума!“ и тази дума беше изречена. Тя дойде до мен вече от тъмнината, в която изчезна Тангра. „По-достоеен от другите ще бъде този от илханите, който ти помогне да разрушиш църквата на гръцкия бог. Разрушете я, сравнете я със земята, и тогава, като се явя аз, може би, ще назова името.“

И като произнесе тези думи тептангра седна, без да поглежда към братята.

Настъпи тишина. Илханите седяха с отпуснати глави, без да смеят да вдигнат очи. Повярваха ли в това, което чуха? Вярваха. Но страхът да не разгневят божеството с непослушание се бореше с никога неизчезващия страх от гнева на хан Кубрат. Те знаеха, че баща им разреши на гърците да издигнат белокаменните стени на християнския храм и че страшен ще бъде този гняв, ако се случи нещо с църквата. Трудно е даже да си представят последствията. Нито родство, нито привързаност ще смилят ювиги-хана, заповядал би да привържат виновния към два коня и да ги накарат да препуснат в различни посоки в степта. Или ще завържат престъпника надолу с главата за два стълба, за да го разсече палачът наполовина. Така би постъпил разгневеният хан Кубрат с всеки. Но с илханите?

Седяха и мислеха за това самите илхани, седеше и мислеше за същото тептангра. Много е опасно да се ядоса повелителя на българите, но не по-малко бе желан трона, на когото рано или късно

предстоеше да седне един от синовете. Но кой? Чие име божеството може би вече беше произнесло, когато се бе явило на жреца? Кой от тях двамата? Бат-Баян или Аспарух е назовал Тангра? А защо не Котраг или Балкир?

Илханите стояха, бледи под степния си загар. Тептангра чакаше. Той вече беше направил избора си. Ювиги-хан трябва да стане Бат-Баян. Но нека тази мисъл се зароди и у самия Аспарух. Нека сами братята решат кой да вземе властта от отслабващите бащини ръце. Каквото и да решат, тептангра Ирсан се надяваше да запази доверието и на единия, и на другия. Затова се надигна и каза с най-делничния си тон:

— Нещо душно стана тук, илхани.

Потърси с поглед тоягата си, намери я и я взе. Съпровождан от двамата братя, закрачи към огромния кипарис, една-едничка свещ, протегната към тъмното небе, спря и погледна илханите.

— Кажи думата си, Бат-Баян.

Бат-Баян каза решително:

— Както повелява Тангра, така и ще постъпи най-големият син на ювиги-хана, жрецо.

— А твоята дума, Аспарух?

Аспарух погледна Ирсан право в очите.

— По-големият ми брат Бат-Баян може да постъпи както иска. Той ти вярва, тептангра, вярва, че от теб зависи кой ще седне на трона на ювиги-хана. Той вярва, а аз не. Твоята власт не се разпростира над илханите, не ти, а кавханите и аксакалите решават кой ще бъде издигнат на трона. Ако ти мислиш иначе събери табина и дръж там своите речи. Нека табинът реши и какво да прави с гърците.

Лицето на тептангра бавно започна да губи цвета си.

— Ти... ти, Аспарух, ти не вярваш в силата на Тангра?

— Аз вярвам в силата на Тангра. А в твоята сила ще повярвам, ако открито застанеш пред табина и убедиш всички в правотата си.

— Нима не ти е известно, илхане, че единствено и само ювиги-ханът има право да свиква табина?

— А щом е така, не внасяй смут, тептангра. И не обещавай на брат ми това, над което нямаш власт.

— Братко... — илхан Бат-Баян дълго събираше мислите си. Той не разбираше защо Аспарух му отказва подкрепата си. Разбира се,

ювиги-хан може да стане само един от братята и той, Бат-Баян, най-големият от тях, има най-голямото право. Но нима Аспарух не разбира, че времето тече и те стареят, докато хан Кубрат, баща им, здраво и жестоко държи поводите на властта в ръцете си.

— Чуй ме, братко. Татко в края на краищата наистина е стар. Нима не мислиш, че е заслужил спокойна старост? На българите е нужен млад ювиги-хан, нима не е така? Защото младият живее в бъдещето, а старият — в миналото. А след като е така...

— Замълчи, Бат-Баяне! Не ти позволявам да говориш така за баща ни.

Бат-Баян смръщи вежди. Той обмисляше чутото и очите му потъмняваха. Но не успя да каже нищо. Тептангра Ирсан вдигна жезъла си и извика:

— Аспарух!

Илханът се обърна към него. Тептангра впи погледа си в очите на илхана и Аспарух изведнъж почувства, че краката му омекват. А изуменият Бат-Баян видя как брат му стои на колене пред жреца, който страховито бе вдигнал жезъла си, завършващ с полирана топка от чисто желязо.

— Виж брат си, Бат-Баян. Той оскърби Тангра. Той не повярва в моето могъщество и ето че сега стои на колене в прахта и ще стои толкова, колкото искам.

Аспарух с широко отворени очи не откъсваше поглед от кълбото. В това време от чистото небе се разнесе гръм.

— Чу ли, Бат-Баян?

Най-големият от илханите, който не познаваше страха, почувства, че нещо свива сърцето му.

— А сега ме слушай, бъдещи ювиги-хане на българите. Църквата на нечестивите поклонници на Христос трябва да бъде унищожена. За да гори по-добре камъкът, вземете нефт от аланските купци. А сега аз си отивам. Когато отмина на петдесет крачки, Аспарух може да се изправи. И запомни, Бат-Баян: на небето е Тангра, а на земята аз, тептангра Ирсан. И горко на този, който помисли да не ми се подчини.

Обърна се и си тръгна. Като гледаше тъпо след него, илханът броеше крачките. Когато преброи петдесетата, Аспарух дойде на себе си, заклати глава, като се опитваше да разбере защо стои на колене пред големия си брат и какво значи всичко това.

— Ставай — каза Бат-Баян. А когато Аспарух се изправи, добави: — Църквата на гърците ще разрушим до изгрев. Аз с воините си ще бъда край нея два часа преди слънцето да изгрее. И теб те чакам тогава.

Аспарух тръскаше глава като кон, тормозен от конски мухи. Някакви образи се мяркаха в главата му, части от някакви изречения звучаха в ушите му. И въпреки това успя да изрече:

— А баща ни? Той... той ще заповяда да ни погубят. Помисли си, братко. Ще вземе пасбищата ни... ще...

— Няма да посмее, Аспарух. Тангра ни заръча свято дело. Баща ни е могъщ, но не е по-могъщ от Тангра. Ако ни е съдено да умрем, ще умрем. Но ако ми е съдено да стана ювиги-хан, обещавам ти, Аспарух, че ти винаги ще бъдеш пръв сред братята ни.

И без повече да се обръща, Бат-Баян напусна двора на илхан Аспарух. А младият илхан остана да стои, вече съвсем нищо не разбираше, и дълго още гледаше как изчезва набитата фигура на големия му брат...

* * *

Тептангра Ирсан чакаше. Само това му оставаше, да чака. Всичките му надежди лежаха на това, че илханите няма да се осмелят да нарушат волята на Тангра. А по-нататък всичко трябваше да се получи от само себе си. Трябва само да изчезне това змийско гнездо, църквата на византийския бог. Веднъж да я погълне черният дим на пожара, Тангра ще довърши всичко останало. Страшен ще бъде гневът на хан Кубрат, не по-слаб ще е и гневът на император Ираклий. Така или иначе, ще охладнеят отношенията между ювиги-хана и синовете му, между Византия и Велика България. Но каквото и да се случи ще е в полза на Тангра и неговия велик жрец, Ирсан. Дали хан Кубрат ще накаже синовете си или ще им прости е все едно, обидата ще остане. И да отзове византийският василевс своите посланици от Фанагория, да развали годеща, да забрани на търговците си да посещават българите, да протегне ръка в помощ на хазарите — каквото и да се случи, всичко е в полза на Тангра. И дори ако преданите досега хазарски бекове започнат да се присъединяват към Юлуш, и това ще е хубаво. Нужно е

само да се уцели момента и да се издигне Бат-Баян на трона, да се провъзгласи за новия ювиги-хан и тогава той, Ирсан, може дълги години да не се безпокои за душите на българите, те ще принасят молитви и жертви на вечното слънце и отново ще се възцари ред и порядък из степните простори. А след това ето какво трябва да се стори: да се намери жена на ювиги-хана Бат-Баян. И с това пак тептангра сам ще се заеме. Освен това той вече знае към кого ще се отправи начело на пратениците, чия ръка ще иска за Бат-Баян. Ще отиде в Билемджир, където из необятните простори бродят табуните на Джаик бек, дясната ръка на хаган Юлуш. Ако Бат-Баян се сроди с Джаик бек, няма да има равен нему сред тюрките. Така, по волята на Тангра и според желанието на тептангра Ирсан, ще се обединят отново задружните някога родове Ашина и Дуло, които преди време бяха разединени от интригите на византийския и табгачия император.

А той самият? Милостта на Тангра няма да подмине и него. Дори се досеща какво ще се случи: ще стане върховен тептангра на източните и западните тюркски племена. Жрецът на хаган Юлуш, престарелият Урагай, доброволно ще му отстъпи мястото си. Не ще и дума, небивало ще се извиси Ирсан. А негова дясна ръка ще бъде багатур Илбарис.

Щом тептангра произнесе това име, нещо затрептя там, отвътре, където Тангра е поставил сърцето на човека. Илбарис бе приемен син на хан Кубрат, а за Ирсан стана по-скъп и от родно дете. Ако сега бе тук, нямаше така самотен да седи Ирсан в пустите си покои, по-топло щеше да му бъде на душата. Кой знае къде ли е сега момъкът, може би Тангра вече го води насам, към Ирсан...

Илбарис... Дори повече от самия ювиги-хан се зарадва тептангра, когато се разбра за победата над Чалбай. Само да можеше багатурът да се откаже от любовта си към ханската дъщеря. Тя ще му донесе единствено нещастия. Няколко пъти говори вече върховният жрец с Тангра, питаше го дали някога ще се съединят жизнените пътеки на багатура и тази девойка; не, няма да се съединят. Но и наследникът на византийския престол няма да я получи, така каза Тангра. Ако хан Кубрат пожелаеше да го послуша, веднага трябваше да я даде за жена на хаган Юлуш. Но няма да го послуша ханът. Чака той Юстиниан. Вчера Ирсан дочу от византийските търговци, че вече се стяга специален кораб за императорския син, с който той ще отплува за

Фанагория, за да отведе лично бъдещата си жена в Константинопол, точно както пожела ювиги-ханът. Но нима е възможно да се стори каквото и да било, ако Тангра не го желае?

А това той не го желае...

Така седеше в градината си тептангра Ирсан, ободрявайки сам себе си с тези мисли. След това не издържа, започна да се разхожда между дърветата, под звездите, а главата му се пръскаше от мисли и надежди. На илханите възлагаше той тези надежди, на Бат-Баян и Аспарух, на тях и на всемогъщия Тангра, който така или иначе няма да допусне народът му, българите, да попаднат под влиянието на друг бог, който живее в църква с каменни бели стени...

* * *

Събуди се от удар. От удар и от бясното биене на сърцето си, то се удряше в гърдите му така, както никога досега. Виновен за това беше сънят, едновременно страшен и изразителен. Дракон се присъни на тептангра Ирсан, дракон се спусна от небето и като сграбчи жреца, го понесе нависоко. Но най-поразително беше това, че тептангра не викаше, не се съпротивляваше на чудовището, а точно обратното — здраво се хвана за някакви изпъкналости по тялото му и само се стараеше да не гледа надолу, където земята пропадеше, смаляваше се, докато не изчезна съвсем. Дори му се струваше, че той самият очаква как накрая някаква сила ще го понесе към Тангра и тогава ще чуе отговорите на много от въпросите, които го измъчваха.

Внезапно драконът изчезна в гъст дим. Тептангра се вгледа внимателно, гореше църквата. От гърдите му се откъсна тържествуващ вик, той разпери ръце и полетя надолу, пропадайки в бездънната пустота. Тогава се събуди напълно.

Трябваше да мине известно време, преди да дойде на себе си. А когато съзнанието му беше съвсем прояснено, осъзна, че е заспал, подпрян на ствола на едно от огромните дървета в градината. Но още виждаше дракона и от тялото му не бе изтекло чувството за безтегловност, което изпита в момента, в който разтвори ръце и започна да пада и едновременно почувства страх и огромна радост. В продължение на няколко минути Ирсан нямаше сили да помръдне и

сякаш на моменти отново потъваше в съня. И отново огромният дракон, появил се незнайно откъде, го носеше на гърба си, и отново се появи църквата, но сега вече на вратите стоеше преподобният Симеон с факел в ръка, лицето му е навъсено и покрито със сажди...

В този миг тептангра се пробуди окончателно, потрепери от утринната влага. Като се надигна с мъка, пое към дома си.

Чернокожият слуга приготвяше обичайната закуска, сякаш нищо не се бе случило. Тептангра се изми с течащата вода и приседна до масата.

Хранеше се, но не усещаше вкуса на храната.

— Гостите, които покани, вече са тук — каза слугата.

Ирсан го погледна с недоумение, не си спомняше нищо за никакви гости.

— Арабските търговци — напомни му слугата. Жрецът не можеше да си спомни. Не му беше до никакви араби тази сутрин. Въпреки че предишните дни често обмисляше странното явление, което напоследък стремително набираше сили на юг, в арабските земи. Там се роди и за броени години укрепна новата религия, чийто пророк бе някой си Мохамед. Редовете на неговите последователи се увеличаваха като ята от скакалци, и при все че преди няколко години, на дванадесети май шестстотин тридесет и втора година, Мохамед напусна този свят, той бе успял да му завещае нова вяра — исляма. С всяка година поклонниците на исляма все повече набираха сили, гърците вече загубиха не един град, завладян от арабите, приели мюсюлманството, ето защо тептангра би могъл, като човек, който се интересува какво става по света, да покани у дома си арабските търговци. Навярно дори се беше разпоредил за това.

Но не можеше нищо да си спомни. Не му беше до арабите и до исляма тази сутрин.

Като каза на слугата да го извини пред купците и да ги покани на обяд, жрецът излезе на улицата. Новият ден се раждаше и тептангра обърна лице към изгряващото слънце, за да го помоли за добър и успешен ден. Но не беше успял още да се разкърши и да отпъди от себе си сковаността на съня, когато мек и далечен, но отчетлив звук достигна до слуха му. Той се огледа смаян и видя, че край него минават много хора и отиват точно натам, откъдето долита този враждебен,

чужд звук, от който сърцето се свива. И тогава разбра що за звук е това, и щом го осъзна, изстина — звучаха църковните камбани.

Тептангра почувства как противна слабост обзема цялото му тяло. Искаше да се затича, но не бе в състояние да направи дори и една крачка, без да вложи огромно усилие, сякаш нозете му бяла пълни с олово. Но дали е възможно, може би се е объркал?

Вслуша се и разбра, че няма грешка. Не се е объркал. Един след друг плуваха във въздуха на Фанагория меките и могъщи удари на камбаната и идваха оттам, където се издигаше гръцката белокаменна църква, с купол, покрит със злато.

Тептангра стоеше с широко отворена уста. Едри капки пот потекоха по лицето и по цялото му тяло. Стоеше прав, като закован на едно място, и едва-едва си поемаше въздух. Какво е това? Какво е станало? Нима така трябва да започне този ден? Нима не с огън, не с черен дим? А драконът? Нима той не го понесе в небесата над опожарения исусов храм? Не може да бъде. Какви са всичките тези хора, които вървят и вървят, без да го забелязват, него, върховния жрец на Тангра, минават край него, блъскат го, закачат го с рамо? Откъде се взеха, защо са толкова много? Арменци, гърци, юдеи... и българи, да, да, и българи, той видя лицата им, удивлението им, радостта, дори възторга им, без да обръщат никакво внимание на тептангра, сякаш той изобщо не беше там, хорските тълпи вървяха към мекия непрестанен звън, който така ги привличаше към себе си, както светлината на свещта привлича нощните пеперуди към собствената им гибел.

Жрецът почувства, че приближава края на света. Пред очите му се спусна и затанцува мъгла, вече не можеше да разбере наяве ли му се случва всичко това или е отново продължение на сутрешния непонятен сън.

А народът се тълпеше и тълпеше. Мигар има толкова много християни във Фанагория? Как се случи това, кога се случи? А може би като са чули за освещаването на църквата, в столицата са се стекли гърци от цялото крайбрежие?

Ирсан нищичко не разбираше. Не, напротив, разбираше. Църквата, която в съня му се яви обвита в пламъци и пушек, се възправяше в цялото си великолепиe, куполът ѝ блестеше в злато, а стените бяха ослепително бели. Това видя жрецът, като се остави да го завлече хорския поток, който в ранното утро се стремеше само в една посока — към църквата. Камбанният звън вече изпълваше цялото пространство наоколо точно така, както бе плътно изпълнен с хора площадът и всички околни улички.

* * *

Как да не потръпнеш от тази гледка! Но тептангра Ирсан видя не само блясъка в очите на тълпата. Видя и своя най-голям враг, преподобният Симеон, в целия блясък на тържеството му. Ето го него, пратеника на злите духове, омагьосал повелителя на българите, ето го първоизточника на заразата, която осквернява въздуха тук и навлича на българите гнева на божеството. Той, този човек, пръв трябва да изчезне от Фанагория, да изчезне, да се изтрие от лицето на земята. Нима сред хилядите и хиляди хора, които живеят в този град, няма да се намери поне един, който ще окаже тази услуга на българския бог? Никакви пари, никакви богатства не би пожалил тептангра Ирсан за такъв човек. Но къде са илханите? Знаят ли те какво става сега из българската земя? А ако знаят защо не се намесват, защо бездействат, защо мълчат? Или вече са се отрекли, отдръпнали са се, загубили са вярата си в слънчевата сила на Тангра?

Срещу хорското течение, издал напред костеливо рамо, си пробиваше път един човек с изкривено от злоба лице. Това бе тептангра Ирсан, върховният жрец на българите. Далеч, колкото се

може по-бързо да се махне надалеч оттук. Трябва да се върне у дома, да измие от себе си допира до всички тези обзети от зъл дух хора, а след като го измие, да отиде до свещения камък и да принесе изкупителна жертва на Тангра, за да отклони гневът му от невинните.

Пред самия му дом го достигна придворният пратеник. Ювиги-ханът иска да го види. Сега ли? Да, сега, незабавно.

Какво пък, така дори е по-добре. Защо не се сети сам да отиде при хан Кубрат? Може би го държат в неведение?

Да, разбира се. Зает с много по-важни дела, ювиги-ханът навярно нищо не знае. Нито откъде се носи и изпълва небето на Фанагория тежкия тържествен звън, нито защо безчислени тълпи поклонници на гръцкия разпнат бог са изпълнили пространството около църквата. Сега ще узнае всичко това. Ще го узнае от него, от тептангра. Ще разбере каква обида нанесе това утро и този звън на извечното божество на българите. Да, решаващият ден настъпи. За всички, за хан Кубрат, за самия тептангра, за вярата.

Без да гледа нито пътя си, нито да се оглежда, жрецът премина през дворцовата врата, която въоръжената стража разтвори пред него. След това отново склочи зад гърба му тежките си копия.

Хан Кубрат го чакаше в залата за приеми и изглеждаше замислен. Като видя Ирсан, повдигна глава.

— Чаках те, тептангра Ирсане — каза. — Приближи се. Седни тук. По-близо, още по-близо. Чуваш ли този звън, тептангра? Той ме събуди при изгрев-слънце и досега не ми дава мира. Не мислиш ли, че този християнски бог има много силен глас?

Имаше нещо такова в гласа на хан Кубрат, че тептангра изведнъж забрави всичките си гневни думи, които клокочеха в гърдите му, докато вървеше към двореца. Седна до хана и дълбоко въздъхна. Така измина известно време, през което и двамата сякаш се бяха пренесли далеч в миналото, когато тептангра Ирсан за всичко помагаше на ювиги-хана, правеше всичко по силите си, за да могат разноплеменните орди да се сплотят под знамето на предаността към Кубрат и към Тангра. Но това бе много отдавна. Минаваха годините и между старите съратници се настаня отчуждението, недоверието, горчивината. Редки, съвсем редки станаха ето тези минути...

Владетелят непрестанно гледаше към едно място; като проследи погледа му, тептангра Ирсан видя в далечния ъгъл, на поставка,

подпрян на стената се изправяше, все едно бе жив, запечатаният на платното образ на Аппак. И такава магическа сила се излъчваше от портрета, че на човек му се струваше, че ей сега ще излезе тя от рамката, ще пристъпи няколко крачки напред и ще дойде да седне заедно с тях. Но особено изразителни бяха очите ѝ, привличаха към себе си, не пускаха. Сякаш умоляваха за нещо, говореха без думи, излъчваха тревожна светлина, от портрета се излъчваше някакъв призив, призивът на жената, извечно насочен към мъжа, към силата и мъжеството му.

— Този портрет... — наруши тишината хан Кубрат — точно същия разреших на преподобния Симеон да окачи в църквата. Ще обясниш ли това на Тангра? Нека нашият бог не ми се сърди и обижда за това, ще му принеса в жертва три черни жребца и сребърно блюдо. Гъркът твърди, че така е изглеждала Дева Мария, тази, която непорочно е родила Христос. Как е възможно това, тептангра, аз самият не знам. Не исках да му разрешавам, а ето, че го сторих. Нима от това може да излезе нещо лошо? Нека гледат гърците лицето на моята Аппак...

Хан Кубрат замълча. И тогава тептангра разбра как точно е разчел всичко гъркът: в църквата ще влязат, като узнаят за това дивно изображение, не само православните, ще дойдат и купци от различни племена и българите, любопитни като деца, и ето че вече се протяга нишката между тези хора и новата религия, която дава възможност, докато произнасяш молитвите си, да стоиш и да гледаш в прекрасните очи на жените...

— Кажи ми — промълви тептангра Ирсан, — отговори ми, повелителю, ти също ли искаш да накараш българите да отиват в каменната църква и да наденеш на шиите им кръста, за да може, като го сграбчи в ръце, Византия да ни притегли към себе си?

Без да откъсва очи от далечния ъгъл, хан Кубрат се разсмя почти беззвучно:

— Напразно крачиш, тептангра, из градината си нощем толкова умислен, че не заспиваш в постелята си до младата робиня, а направо на земята, подпрян о дървото. А вместо да се мъчиш, да бе дошъл при мен, както сега, и да бе изрекъл на глас съмненията си, аз щях да ти доверя своите. Телата на българите ми принадлежат, на мен, техния ювиги-хан, а душите им принадлежат на Тангра, който е на небето, и

на теб, заместващият го тук, на земята. Няма да приема християнството, тептангра. А простият народ — гърци, евреи, арменци, перси — нека ходят в църквата и гледат Аппак. Светът се променя, Ирсане, и ние трябва да сме готови за промените.

Хан Кубрат говореше тихо и равно. Ясно бе, че не сега, не в тази минута се бе замислил над това, за което говореше. И изведнъж тептангра разбра, че владетелят е прав и въобще няма значение дали на земята ще има още една християнска църква в повече или не, важното е нещо друго, много по-значително. Той трябва да разбере, да разбере най-вече за самия себе си, какво е най-важното нещо в момента. Ако разбере това, ще стане равен на самия ювиги-хан. А ако не, ханът с право ще се отвърне от него, като от вехтория, като от оглозгана от вълците и изсушена от ветровете кост.

— Както са неделими — започна той, — както са неделими и неразривно свързани по волята на Тангра в човека неговото тяло и душата му, така са свързани въпросите за вярата и въпросите за държавата и управлението ѝ, повелителю мой. Когато в табуна се разболеет един кон, той трябва, ти знаеш, веднага да се отдели от другите и да се заколи, а след това да се изгори, иначе заразата ще се разпространи из целия табун и вече ще се наложи да се убива не един, а сто коня. Точно така стои въпросът и с християнството. Не се ли предпазиш от него, то като черна болест ще проникне в теб и ще те погълне. И теб, и мен, и много, много други. Ето защо мислех и продължавам да мисля, че ние — аз и ти — заедно трябва всячески да предпазваме нашата древна вяра от гърците. И още: започне ли да се разпространява тази зараза, от нас ще се отвърнат неминуемо братята ни по кръв, тези, които сега възнасят молитви към Тангра. Ако изменим на вярата на предците си, те ще сметнат за свое право да нападнат джайляите ни, да отведат в плен жените ни, като мислят, че Тангра няма да ни прости измяната.

— Ако ти, тептангра, имаш предвид самозваният хаган Юлуш, то той отдавна вече си е заслужил тюмените ми да се разходят по неговите земи. И не е изключено скоро да ги дочака.

— Но нима, повелителю, във Византия не искат точно това? Докато се бием и убиваме един друг, император Ираклий може да спи спокойно. А когато ние отслабнем, ще ни победи с голи ръце.

— Каквото и да говориш, тептангра, първо ще дам урок на това момченце с жълто около устата, а земите му ще раздам на илханите ми.

— А аз мислех, че най-много от всичко ти трябва да намериш път към народите, които обитават Страната на мрака.

— Ще дойде и техният ред, тептангра. Но първо трябва да сме в безопасност от хазарите. А пътят за това е само един — да ги разбием, преди да са ни нападнали. А също така трябва да приучим нашите българи към земеделието. Нека да сеят из земите ни ечемик и просо. А гърците казват пшеница. От нея, казват, се получава много добър хляб. Гъркът Фасиан ми каза, че не могат да се намерят по-добри места за отглеждане на пшеница от нашите степи. Той ми подари книга, в която е обяснено как се отглеждат тези растения.

И хан Кубрат потупа с ръка по ръкопис, подвързан с кожа. След това добави:

— Ти вечно се страхуваш, тептангра, че новата вяра ще дойде при нас. А тя вече е тук. Огледай се наоколо и ще видиш тя е навсякъде. Все нови и нови народи се обръщат към учението на Христа. И нищо особено — живеят, както и преди, нищо не се случва с тях.

Ирсан скочи на крака:

— Не говори така, повелителю. Ако християнската вяра овладее душите на българите, страшно е дори да се помисли какво ще се случи с нас. Българите ще загубят тогава историята на предците си, ще трябва наново да пишат историята си. Ще се окажем последни сред народите, никой няма да ни уважава. Силата и единството на нашия народ са в Тангра. И ако не бяха гърците, на които ти разрешаваш да смущават душите на българите...

— Гърците нямат никаква вина, Ирсане — каза ханът. — Запази гнева си за някой друг. Те развиват търговията ми, плащат редовно данъците, не се намесват в политиката. Какво още може да се иска? Казах ти, българите ще съхранят вярата си в Тангра. Не оттам ни грози опасност. Аз не се боя от гърците, боя се от тези българи, които са готови по каквото и да е повод да копаят ров под трона ми. Които само това и чакат, да настъпят трудни времена и тогава може да забият нож в гърба ми. Византия вече се бие със сарацините, хазарите станаха толкова смели, че започнаха да нападат табуните ни, а в това време

някой подучва илханите да заемат моето място. Защо пребледня, тептангра? Знаеш ли нещо по въпроса?

На тептангра му причерня пред очите, искаше да каже нещо, устните му потрепваха, но глас не се чуваше. Трябваше да се вземе в ръце, иначе това щеше да е краят. През цялото това време хан Кубрат си бе играл с него, както котката си играе с мишката, а сега, за един неуловимо кратък миг, бе показал ноктите си. Забавянето означава смърт.

— Ако ми помогнеш да узная кой сее смут и подучва синовете ми против баща им, ще пожертвам за Тангра сто от най-добрите си кобили, тептангра. А престъпника, който и да е той, ще разсека с меч на палача на две и ще заповядам да го хвърлят за храна на кучетата... Помисли си, тептангра...

Като изрече това, сякаш за потвърждение на думите си, ханът тропна с жезъла си по пода и тозчас на вратата се показва главата на телохранителя, с меч в ръка.

— Аз... — започна тептангра, — аз...

Хан Кубрат го гледаше с такъв поглед, който не можеше да се изтърпи, този поглед гореше жреца така, сякаш се бе озовал гол под палещото слънце. За една минута тептангра вече се бе простил с живота си. Но тази минута отмина, ханът плътно се приближи до него и отпусна върху рамото му тежката си, гореща ръка.

— Зная, Ирсане, че ти се грижеше не за себе си, а за вярата. Затова и ти прощавам — моите тъмници, тептангра, не са само за простосмъртните, те ще приемат и посланика на Тангра, ако той поеме по пътя на измяната. Аз не бих искал ти да тръгнеш по пътя на баща си, свещенослужителю.

Пресъхналият език едва се подчиняваше на жреца.

— Разбрах те, повелителю. Навярно неправилно съм изтълкувал знамението, което ми прати Тангра. Злите духове...

— Да, тептангра. Това навярно е работа на злите духове. Тангра трябва да знае, че съм решил да не давам все още трона си на никой от синовете ми. Дотогава, докато не овладее тайната на гръцкия огън. Само тогава, не по-рано, ще отстъпя трона на Велика България на един от илханите; едва тогава с помощта на Тангра ще определя своя наследник. Тайната на гръцкия огън! Помисли си само, нима не точно

на нас, поклонниците на слънцето, трябва да принадлежи тази тайна? И кой може да ни помогне за това?

— Струва ми се, повелителю, че ти знаеш отговора на своя въпрос.

— Мисля, че знам. Оръжейникът Агасике е работил в една от работилниците в Константинопол. Той ще ми помогне да открия ключа към тази тайна.

Тептангра Ирсан забрави, че само няколко минути преди това бе на ръба на смъртта и като чу ненавистно гръцко име, процеди:

— Гърците няма да ти помогнат да разкриеш тази тайна, господарю. Нито Агасике, който е точно толкова глупав, колкото и Симеон, нито който и да е друг. Ако византийците не криеха тайните си толкова внимателно, нямаше да могат да ги запазят за себе си в продължение на толкова много години.

Хан Кубрат смръщи вежди и каза направо:

— Трябва да разбере тази тайна, дори да ми се наложи да застеля със златни монети пътя от Фанагория до Константинопол. Ако искаш да забравя всичко лошо, което се е случило между нас, дай ми съвет на кого да поверя тази работа.

На тептангра му трябваха само няколко кратки мига, за да отговори:

— Това трябва да е човек, хане мой, на когото се доверяваш като на самия себе си. Трябва да е човек, който те обича така, че да е готов да умре, ако се наложи. Най-подходяща е тази задача за някой от синовете ти, илханите. Но те са прекалено ценни, нали който и да е от тях може по силата на твоето завещание да наследи трона. Но във Византия не трябва да се изпраща обикновен човек, всички трябва да знаят, че той е облечен в твоето доверие и се намира под твоя закрила...

— Познавам такъв човек — каза ханът. — Според мен ти също говориш за него, тептангра. За моя приемен син, Илбарис. Когато се върне от Горен Кирмен ще го направя буйтур, а после и кавхан. И ще го изпратя в гръцките земи да търси тайната на оръжието. А ти намери в Константинопол такива хора, които в труден миг да могат да помогнат във всичко на Илбарис.

— Ще бъде сторено, ювиги-хане.

— Тогава върви. И помни, ако искаш българският народ да не се отвърне от Тангра, трябва във всичко да ми помагаш. Ако владетелят и върховният жрец са заедно, те ще преодолеят всеки враг. А ако не са, ще загинат, а заедно с тях ще загине и народът.

Когато излезе на двора, тептангра зажумя от ярката слънчева светлина. Стражниците отново разтвориха и склукчиха зад гърба му копията си. Тептангра не забеляза как нозете му го понесоха през града по улиците и площадите, през висияция мост. Той вървеше, потънал в мисли, известни само нему, вървеше, без да обръща внимание на пътя и посоката, вървеше накъдето му видят очите, крачеше така, сякаш ако спре, това ще е равно на смърт, а движението е равно на живот и едва когато стигна до морето, където ленивите вълни спокойно се плисваха и се разливаха по едрия морски пясък, едва тогава, останал без сили, се строполи почти до самата вода...

[1] Поляни — източнославянско племе (VI-IX в), населяващо бреговете на река Днепър в долното й течение между устията на река Припят и река Рос. С тях е свързана древната летописна легенда за началото на Русия, за първите руски князе и основаването на Киев. През VI-VII в. поляните са ядрото на древноруската държава, впоследствие обединяват около себе си други източнославянски области. За последен път се споменават в летописите през 994 г., след това името е заменено от етнонима „руси“. — Б.пр. ↑

Ермак алаят, командван от багатур Илбарис, се завръщаше във Фанагория.

В мига, в който вестта достигна до двореца, там закипя трескава дейност. Хан Кубрат, облечен във великолепно пурпурна мантия, обшита със злато, заповяда да се опънат килими по пътя от стените на вътрешния град до самите порти на палата. Чечке пърхаше като пеперуда из градините, като току само се заливаше от смях и страните ѝ поруменяваха. На всички бе наредено да се пременят в празнични одежди и когато първите конници се показаха при портите, улиците на Фанагория вече бяха изпълнени с развълнувани граждани, стекли се от всички страни, за да посрещнат подобаващо героите.

След като преминаха през вратите на вътрешния град, конниците слязоха от конете и продължиха пеша по покрития с килими път.

С крайчеца на окото си ханът наблюдаваше дъщеря си — лицето ѝ непрекъснато ту поруменяваше, ту пребледняваше. Радваше се за нея, но в същото време разбираше, че тази радост няма да доведе до нищо добро. Ако можеше, би дал девойката на Илбарис. Но не може, определил я е другиму и независимо дали тя иска, или не, друг ще бъде нейният съпруг. Като си мислеше за това, Кубрат се обърна и погледна към Аппак. Нима тя не бе влюбена в утригурския багатур, нима не бе мечтала да съедини съдбата си с неговата? Но Тангра реши иначе и Аппак стана жена на ювиги-хана. Всичко на този свят е предварително предопределено. Ще дойде гръцкият кораб от Константинопол и пред очите на Чечке ще се разтворят в мъглата родните брегове и първата любов. Някога ханът бе прочел в една гръцка книга, че щастието на юношата бързо изтича, докато щастието на девойката трае много дълго, защото се подхранва от спомените за чувствата. Тази мисъл го порази. Нека дъщеря му се порадва, докато трае краткото ѝ моминство. Младостта ни е дадена само веднъж и много бързо отминава. Не трябва да се пречи на радостта, нека се

полюбува на своя багатур, за да може след това в далечните краища да има за какво да си спомня.

Рамо до рамо преминаха по застланата пътека Илбарис и алустаз Даян и се спряха там, където се издигаше престолът на ювиги-хана. Владетелят ги посрещна изправен и в знак на уважение пристъпи една крачка към тях.

— Багатуре, доволен съм от теб — произнесе Кубрат и прегърна Илбарис. — И на теб, алустазе, благодаря. Ще има пищно угощение в честа на завръщането ви, след него си починете, а по работа ще поговорим утре...

След ювиги-хана всички аксакали и кавхани по ред поздравиха алустаза и багатура за успешното им завръщане. Усмивната, Аппак прегърна младежа и го целуна по челото. А накрая, впила в него сияещия си поглед, към широката гръд на юнака се притисна и застина слабичката, нежна като тръстикова вейка Чечке, и нямаше сила, която да я откъсне оттам. Тя му прошепна нещо съвсем тихо, но Илбарис го чу, порумения и от тези няколко слова, долетели все едно в сън, той почувства прилива на такава сила, че можеше отново да се впусне в далечен поход срещу всички чалбаевци на света...

Пирът бе достоен за радостта и щедростта на ювиги-хана. Съдовете бяха от злато и сребро, дебелите маси се огъваха под тежестта на ястията. Даян и Илбарис седяха на най-почетните места на трапезата, точно до илханите и Аппак. От лявата страна на багатура бе тептангра Ирсан. Сутринта жрецът успя съвсем за кратко да притисне Илбарис до гърдите си и сърцето му се сви от прилив на непознати до този момент чувства, сякаш наистина посрещаше родния си син. И сега, като седеше до него, пак изпитваше същото. Ето какво му бе липсвало през всичкото това време — Илбарис. Ето кой сега му е по-скъп от всичко на света — този багатур, който, ако съдбата бе пожелала другояче, можеше да бъде негов син, негов, а не на ювиги-хана Кубрат. И ето, върховният жрец непрекъснато гледаше да е съвсем близо до Илбарис, да докосва рамото му със своето, сякаш за да се увери, че всичко това се случва наистина и наяве, а не е само прекрасен сън.

— Заповядайте на трапезата! — възвести глашатаят и гръмкият му глас се разнесе надалеко. — Великият хан на българите кани гостите си на масата...

Слугите пъргаво наливаха в сребърните и златните чаши гръцко тръпчиво вино. В ръка също с такава чаша, ханът се надигна от мястото си и обиколи с поглед хората около себе си. Пред него сега седяха всички, които малко или много се бяха прославили с нещо във Велика България — аксакали, илхани, кавхани, тархани. Седяха и очакваха думите му.

Хан Кубрат вдигна високо бокала си.

— Стареца го краси мъдростта — произнесе владетелят, — а младия — смелостта. Моят приемен син ми донесе главата на отстъпника хан Чалбай и като изпълни и други мои поръчения, показва своята мъдрост и смелост. За да знаят и помнят българите как великият им хан награждава тези, които му служат вярно и искрено, заповядвам: от сега нататък багатур Илбарис ще бъде млад темник, буйтур. Утре глашатаят ще обяви волята ми на народа. Казах.

При тези думи Кубрат пресуши до дъно чашата си — първа и последна за тази вечер, тъй като повелителят на българите не обичаше вкуса на виното. След това се приближи до Илбарис, свали от врата си златната верига и я окачи на шията на багатура.

— Ювиги-хане, татко мой — сведе чело младежът. — Кълна се, че и занапред ще бъда твоя подкрепа и опора. Можеш да разчиташ на мен, татко, за всичко. Няма да те подведа.

* * *

— Сине мой, Илбарисе, ти изрече достойни слова.

Илбарис склони глава. Седеше заедно с хан Кубрат в малката уединена стаичка за игра на шахмат, освен тях двамата там нямаше никой друг. Столовете бяха много удобни, с висока резбована облегалка, дъската бе изработена от бели и черни рогови пластини, а фигурите се отличаваха с рядка красота — изработени от кост, дело на най-добрите персийски майстори, те бяха подарък от самаркандските търговци, които добре знаеха за пристрастието на българския хан към индийската игра.

Кубрат протегна пред себе си двете си ръце.

— Лявата или дясната?

— Дясната, татко.

В дясната ръка бе черният цвят. Наредиха фигурите на дъската, направиха по няколко хода. Този път ювиги-ханът не внимаваше в играта, не забеляза и се хвана на съвсем проста уловка и се озова в много затруднено положение, само че този път, както никога досега, не обърна никакво внимание на ситуацията — изглежда мислите му бяха заети с нещо съвсем друго. Така и се оказа. Ханът прекъсна играта, стана от мястото си и като скръсти ръце зад гърба си, започна да се разхожда от ъгъл в ъгъл. Спря за миг пред Илбарис, след това отново тръгна. Когато заговори, гласът му беше равен, все едно говореше сам на себе си и разказа какво не му даваше покой през последните месеци и дни.

— Илбарисе, сине мой. Това, което ще ти кажа, трябва да скриеш дълбоко в сърцето си, но да не го забравяш ни денем, ни нощем. По света настават тревожни дни и ние трябва да сме готови да ги посрещнем. А дали ще сме готови или не, това сега изцяло зависи от теб. Гордея се с теб, буйтуре, вярвам в теб, надявам се на ума ти, на късмета ти и на твоята любов към мен. Ако изпълниш поръчението ми, няма да има награда, която бих отказал да ти дам.

Илбарис скочи на крака:

— Татко, за какво ми е на мен награда? Кажи ми какво трябва да направя — аз или ще умра, или ще го изпълня.

— Не, Илбарисе. Ти не трябва да умреш, а да го изпълниш. Трябва да отпътуваш за Византия и там да узнаеш тайната на изготвянето на най-могъщото оръжие, което притежават ромеите — гръцкия огън. Без този огън може да угасне нашият собствен пламък. От хазната ми ще ти бъдат отпуснати толкова пари, колкото са ти нужни; ако не ти стигнат, в Константинопол има хора, които ще ти дадат злато по мое поръчителство. Бъди внимателен, буйтуре, император Ираклий пази тази тайна повече от честта на жена си. При най-малкото подозрение с теб е свършено, ще изчезнеш безследно, никой няма да може да ти помогне, та дори и аз.

Илбарис се разсмя с момчешки смях:

— Няма да се затрия, татко. Няма да ме хванат гърците.

— Тангра да ти е на помощ. Дано заслужената днешна слава не размъти чистия ти разум. Когато се озовеш в двора на василевса, наоколо си ще имаш противници, много по-опасни от Чалбай. Всичко наблюдавай и внимавай, не се доверявай никому. Помни най-

страшното изпитание за теб могат да се окажат жените, изпитано оръжие в ръцете на константинополските евнуси; не един храбрец е изгубил главата си в благоуханните им покои. Преструвай се на безгрижен гуляйджия, измъкнал се на свобода от варварските — както те смятат — затънтени и глухи краища, пред никой не разкривай сърцето си, бъди нащрек непрестанно, ден и нощ. Не бързай, не пришпорвай събитията, вгледай се в хората. Помни, че златото е ключ, който във Византия отключва почти всяка врата. Усъвършенствай знанията си по гръцки език. И още веднъж те заклинам бъди бдителен. Донеси ми тайната на гръцкия огън, сине мой, и старините ми ще са спокойни.

— Ще сторя всичко, което казваш, татко.

— Ще вземеш най-добрата галера, от ковчежника ще получиш за първоначалните си разходи две хиляди златни монети. Утре отиди при Константин, той ще ти разкаже как трябва да се държиш в двора на Ираклий. Докато не се върнеш, за мен няма да има нито една спокойна нощ. Върви...

Когато остана сам, Кубрат дълго стоя до масичката с черни и бели квадратчета. Сега му оставаше само да чака. Да чака. В края на краищата успехът идва при този, който успява да се запаси с търпение. И той, хан Кубрат, се е въоръжил с търпение. Ще чака и ще дочака. Илбарис ще му донесе тайната на гръцкия огън и тогава... тогава родът Ашина ще бъде изтрит от лицето на земята, ще изчезне веднъж завинаги.

А дори само заради това си заслужава да се чака...

* * *

— Учителю Константине! Отивам във Византия. Чуваш ли?

Трепна лицето на Константин, немислима мъка затъмни изведнъж погледа му и устните му прошепнаха скъпото име. Мартина! Той пристъпи напред, прегърна Илбарис и полугласно, сякаш и тук се страхуваше от шпиони, прошепна в ухото му:

— Ще се наемеш ли да предадеш едно писмо?

Илбарис отстъпи крачка назад и изпитателно го погледна. Другарите в нещастиято се разбират един друг и с половин дума.

Затова само кимна. Ще отнесе писмото на печалния поет до жената на императора, който всъщност се бе оженил за собствената си племенница, ще го предаде на получателя му, от ръка до ръка. От колко години вече Константин не е виждал възлюбената си? Пет години? И все още не я е забравил, все още се надява, пише ѝ писма, които може да повери само на най-надеждните хора и ѝ посвещава стихове, които някога ще прославят името му.

— Ще го предам, учителю.

— Нека твоят бог бъде благосклонен към теб. Утре ще ти дам писмото. Само, в името на Тангра и на нашия спасител, бъди много внимателен. Отиваш като посланик, вещите ти няма да се подлагат на обиск, но пази писмото винаги със себе си, където и да си. Не знаеш каква е родината ми, Илбарисе. Шпионин до шпионин, всички се следят един друг и пишат доноси за това, което успеят да узнаят, а тях ги следят други, които също пишат доноси, трети наблюдават първите и вторите и всичко това в името на безопасността на Византия.

— Че нима някой ще следи един варварин, Константине?

— Та те следят дори и корабните плъхове. Запомни това, иначе можеш да се озовеш в беда. Пред тези, които попаднат под подозрение, се разкрива само един път — камък на шията и във водата. А подобрият изход са подземните каменоломни, откъдето отново има само един начин да се излезе — във водата, за храна на рибите.

— Тангра ще ми помага, учителю.

— Тогава до утре, буйтуре...

— До утре, учителю.

А на другия ден Константин с най-големи подробности запозна Илбарис с изтънчените церемонии на византийския двор. Малко по-късно към беседата се присъедини и Йоан Фасиан, който разказа на българския пратеник за главните действащи лица, от които зависи и обикновения ежедневен живот, и политиката на империята. Той говореше с насмешка, хапливо и въпреки че неведнъж повтори, колко му липсва и му е мъчно за родината, видно бе, че далеч от нея, сред варварите, които гърците наричаха скити, той дишаше много по-леко, отколкото сред гъмжащите от доносници улици на византийската столица, където хората могат да изчезнат безследно посред бял ден.

От всички обяснения и наставления Илбарис разбра, най-накрая разбра и осъзна колко сложна е задачата, която му е поставил

приемният му баща. Но дори и да беше три пъти по-сложна, той с още по-голяма радост би се впуснал да я изпълнява. Защото от вчерашния ден насам, където и да ходеше и каквото и да правеше, в ушите му неизменно звучаха думите на хан Кубрат: „Изпълниш ли това, което ти възложих, искам каквато и да е награда.“. Той вече знаеше какво ще поиска от баща си. Чечке.

И нетърпението му не знаеше граници.

* * *

Този, който бърза, трябва да се запаси с търпение, така е било винаги, така беше и в тези толкова отдалечени от нашето ежедневие времена, когато Илбарис се готвеше да отплава. Ако всичко зависеше от него, той тогочас би дал команда да се вдигнат платната. Но корабът трябваше да се управлява от младия кормчия Денис, приятел на багатура. А той, като че нарочно, отиде при уста Агасике да говори по някаква работа с него и на двора се натъкна на шестнадесетгодишната Егина — дъщерята на оръжейника, която неотдавна бе пристигнала от Византия, и потъна в сините ѝ очи. Все едно, че повереният им кораб се натъкна на подводни скали посред бял ден. От тази минута нататък Денис не можеше и да си помисли да напусне Фанагория, докато уста Агасике не се съгласи да му даде ръката на дъщеря си. А той склони, но при едно условие, младите трябваше да се венчаят в църквата по християнските обичаи. А за това бе нужно разрешение от хан Кубрат и Йоан Фасиан се нае да го измоли. Колебанията на младия кормчия не продължиха дълго, страхът му пред Перун се разтопи като восък от нежното докосване на егинината ръка и ето че не бе изминала и една седмица, когато през църковните врати излезе Денис с кръст на шията, хванал за ръка Егина. А и тя не отказа да изпълни молбата на младия си съпруг и той я поведе към свещения камък на Перун, за да не таи зло завистливия и всемогъщ бог на предците му и да не преследва този, който е променил вярата си заради любовта и щастието.

За всичко това бяха нужни много дни. Най-накрая настана денят на отплаването, всичко беше готово. Търговците напълниха кораба със стоките си, подаръците за василевса бяха сложени отделно, гребците се строиха, кой от кой по-снажен. В деня на отпътуването на пристана

се появи самият хан и се качи на кораба, след него робите пъргаво изтърколиха бъчва с вино. Вдигнаха се чашите, Кубрат пожела на всеки добър път, без да обръща специално внимание на Илбарис, а младежът само веднъж улови изпитателния поглед на владетеля, който сякаш така се сбогуваше отделно с него. Измежду заминаващите бе и уста Агасике, той се възползва от сватбата на дъщеря си, за да измоли от хана разрешение да се върне в родината си. Ювиги-ханът нямаше обичай да задържа хората насила и въпреки че изкусният оръжейник много му харесваше, човек трябва да си тръгне, когато почувства зова на родните земи. Приблужи се гъркът към повелителя на Велика България и още веднъж благодари за позволенията да се прибере в отечеството си. На Фанагория, където сега оставаше дъщеря му, майсторът пожела голям разцвет, а на самия хан дълги години живот. Непресторено беше вълнението, от което гласът на оръжейника потреперваше, защото ювиги-ханът на българите бе добър и земен, неслучайно славата му бе достигнала не само до Византия, а и до най-отдалечените кътчета на земята. Никой от гърците не би могъл и да си помисли да се приблужи просто така до василевса и да разговаря с него. Тепърва предстоеше на Агасике щом се върне в Константинопол, да си спомни за разликата между българския и ромейския владетел, особено когато започне очакването да го извикат в двореца, без да знае как ще завърши за него едно такова посещение. Не един и два пъти ще съжاليا оръжейника за деня, в който стъпи на тясното мостче, свързващо и в същото време разделящо борда на кораба от българската земя. А и ето че Агасике се връща у дома си многократно по-богат, отколкото беше, когато го напусна. За броени дни успя да разпродаде цялото си имущество, с изключение на всичките си роби, които остави като зестра на дъщеря си. Всичко, което можа, гъркът обърна в злато, самаркандските купци му плащаха, без да се скъпят, с тежки дирхеми. Уста Агасике можеше да се смята за богат и пребогат, ако само не се завръщаше в страна, където спечеленото и животът могат да бъдат отнети само в един миг по прищявката на някакъв царедворец, който завиди на добитото с толкова труд богатство. Гледаше оръжейникът как ласкавите прозрачни вълни на Евксинския понт мият фанагорския бряг и изведнъж почувства странно желание: презрял всички опасности, да остане завинаги в този благословен край.

Така и трябваше да направи. Но мигът е изпуснат и ето че трапът вече е вдигнат. Кормчията застана на руля, от брега тептангра вдигна ръце, за да измоли от божеството щастливо и успешно пътуване, гребците повдигнаха веслата и ги отпуснаха във водата, напрегнаха се мощните им мишци, корабът потрепери и подчинявайки се на човешката воля, бавно започна да обръща носа си към открито море.

Илбарис не откъсваше поглед от брега и дълго стоя така, докато все още, въпреки далечината, различаваше фигурата на тептангра, застанал на самия край до водата, дълго още чуваше прощалните му думи: „Не ме забравяй в чуждата страна, буйтуре, помни ме така, както аз ще те помня тук, не отвръщай сърцето си от Тангра и всички опасности ще те избягват.“.

А хан Кубрат нищо не каза на приемния си син. Само че буйтурът улови още един негов поглед. И в този поглед прочете и надежда, и гордост.

А дълбоко в сърцето си Илбарис пазеше спомена за един поглед, подарен му на прощаване — в последната минута преди отплаването прекрасната жена на ювиги-хана Аппак дойде да изпрати кораба заедно с дъщеря си. И на владетеля на българите отново му дожаля, че на Чечке ѝ се падна нелеката участ да се раздели с любимия си. Но девойката се държа достойно, въпреки че сънят цяла нощ бе бягал от клепките ѝ. По страните ѝ се забелязваха следи от сълзи, но тя се стараеше с нищо да не издава какво ѝ тежи на сърцето, единствено не можеше да се сдържи да не се обръща с цялото си тяло натам, където стоеше Илбарис — както слънчогледът се извъръща към слънцето. Всичко това хан Кубрат го виждаше и не го осъждаше, не, не я съдеше този непреклонен в решенията си, но в никакъв случай не жесток към дъщеря си, баща. „Гледай — мислеше си той, — гледай, Чечке. Гледай, за да има след това за какво да си спомняш. Всичко ще премине, трябва да премине. Потърпи още малко и в обятията на Юстиниан ще забравиш девичата си любов. Така трябва. Илбарис е достоен за теб, но ти не си предназначена да станеш жена на кавхан, а повелителка на гърците; така и ще бъде по волята на Тангра. Аз няма да забравя Илбарис и ще го повиша, ако му е съдено да се завърне. А на теб ще ти се наложи да забравиш...“

Така си мислеше хан Кубрат, като проследяваше с поглед кораба, който вече се превръщаше в точица на хоризонта и отнасяше приемния

му син на среща с опасностите. Така си мислеше и по-късно, когато се върна в двореца, и още много време след това, ден след ден, тъй като занаятът за съдбата на неговите планове и начинания зависеше пряко от успеха или провала на Илбарис, от това дали той ще намери пътя към строго пазената тайна на гръцкия огън.

В тези дни ювиги-ханът разбра от доверени хора, че някой подстрекава българите срещу гърците и, че дори някъде вече има сблъсъци между византийци и местни жители. Не беше трудно да се досети, че всичко бе по вина на тептангра. Е, да, възможно бе дори да се разбере мотивът на върховния жрец — тревожи се според силите си и се бори да укрепи вратата в Тангра, и това пак според силите си. Божият служител смята, че ханът трябва да разтури съюза с Византия и да се обедини с хаган Юлуш срещу император Ираклий, самият Ирсан би направил точно това, ако бе на мястото на Кубрат. Но не му е дал Тангра престола на Велика България и не на него се пада да решава с кого българите да са в приятелски отношения и от кого да се пазят най-много. Тептангра вече е предупреден, хан Кубрат видя страха в очите му, но знаеше също, че жрецът не е страхливец и няма да се откаже просто ей така от идеята си за обединение с ненавистния Юлуш. Ако можеше, Ирсан би възкачил на трона някой от илханите, би провъзгласил новия повелител на тюрките и сам би поел поводите, за да поведе всички натам, накъдето смята, че е нужно и правилно. За щастие, тептангра не притежава тази власт и затова прави всичко възможно да настрои българите против чужденците. Ще се наложи да се вразуми още веднъж... Но сега най-важното е да се надхитри времето. И да се дочакат вестите от Илбарис. Да се дочакат, каквото и да струва това...

* * *

Затъркаляха се дните, превърнаха се в седмици, в месеци. Отлетя лятото и премина в есен, утихнаха зимните бури, дойде новата пролет и заедно с нея — надеждата. Склоновете на планините се покриха с нежна зеленина, слънцето започна да припича все по-силно. Вести пристигаха от всички краища, светът бе неспокоен. Идваха кораби от далечни земи и морета, носеха своите товари. Ала вестите от Илбарис

нямаше. Към Горен Кирмен заедно с ордата на илхан Котраг заминаха Аппак и Чечке; хан Кубрат изпрати да ги съпровождат петстотин конника.

През тези дни ювиги-ханът не можеше да спи добре, задушаваше се, често се будеше посред нощ от ускореното биене на сърцето си. В такива мигове се приближаваше към прозореца и в тъмнината слушаше как морето живее своя живот. Вслушваше се хан Кубрат в морето, гледаше звездите, но мислеше само за едно и също нещо: защо няма новини от Илбарис? Защо? Нима вече са го проследили съгледвачите на император Ираклий и сега костите на приемния му син гният в някой бездънен кладенец? Крачеше ханът из стаята, отново и отново се спираше до прозореца, мислеше, спомняше си, отново се замисляше. Неотдавна събра табина. Свика наследниците си, кавханите, тарханите, дойдоха аксакалите — всички, които още можеха да помогнат със съвет. За хазарите говориха на табина, а като непосредствен повод за събирането послужи пристигането на тархана на Тимер Капка^[1]; той съобщи за раздвижване сред хазарските орди и че от началото на пролетта хаган Юлуш събира невиджан алай, а неговата дясна ръка, Джаик бек, всеки момент ще поеме с тюмените си нагоре по течението на Итил. Това съобщи тарханът на Тимер Капка, а след това каза и нещо друго: хаган Юлуш гласи пратеници, сватове, ще иска от хан Кубрат ръката на дъщеря му Чечке. Дали хаганът знае, че Кубрат вече е обещал дъщеря си на сина на василевса? На този въпрос тарханът не можеше да отговори.

В един миг хан Кубрат почувства как в гърдите му се надига страшен гняв, който поради обстоятелствата бе насочен срещу тархана. Лоши вести донесе управникът, но говореше смело, гледаше го право в очите и казваше каквото мисли. А мислеше, че слуховете не са просто досадни мухи, които да прогониш с едно махване на ръка — мълвата се носеше из степта и твърдеше, че хаган Юлуш е решил по един или друг начин да обедини под знамената си западните и източните тюрки и затова в случай, че му бъде отказано сватовството, няма да се спре пред нищо и насила ще вземе дъщерята на хан Кубрат, въпреки че има огромен харем и не изпитва никаква нужда от женска разтуха.

Да, ювиги-ханът почувства прииждането на гнева си, но се съдържа с огромно усилие на волята. Тарханът на Тимер Капка не е виновен за нищо, преодолял е дългия път, за да предупреди за

опасността и заслужава не наказание, а награда. Тази опасност, която хан Кубрат отдавна вече усещаше да се събира над Велика България подобно есенна мъгла, се зададе именно оттам, откъдето винаги я беше очаквал — от изток, от хазарите.

Първата българска орда, която се възправяше насред пътя от изтока към запада бе ордата на илхан Балкир, който бе тук, на табина.

— Кажи ни, Балкире, какво мислиш сега, след като изслуша съобщението на тархана на Тимер Капка? — запита хан Кубрат. Поинтересува се също дали на източните граници има стражеви отряди, които да могат овреме да предупредят за надигащата се опасност.

— А може би, татко — каза Балкир, — може би това е фалшива тревога? По източната граница тази година нямаше никакви стълкновения, всичко е спокойно. Що се отнася до Джаик бек, всеизвестно е, че той рядко станува на едно място, повечето време чергарува. Трябва да се провери вестта за готвения поход по Итил. Трябва да сме нащрек, за да не може нещо да ни изненада, но не бива да предизвикваме хазарите. Точно така трябва да е отнесем и към сватовете на хаган Юлуш, когато пристигнат във Фанагория: нужно е да ги приемем с всички почести, тъй като всеки владетел има право да се стреми по такъв начин към родство с хан Кубрат, обичаите го позволяват и в това няма нищо осъдително. Затова и трябва спокойно да се обясни на сватовете, че хан Кубрат не се отмята от веднъж дадената дума и единствено неочакваната болест на наследника на византийския престол му попречи още миналата година да отведе Чечке в Константинопол. А за да не се изкушат от необмислени постъпки, трябва да върнем сестра ми от Горен Кирмен обратно във Фанагория.

Така и се реши. Ханът се надигна от престола и каза:

— Аксакали, благодаря ви за съвета и затова, че се събрахте. С вашето съгласие, заповядвам: всички илхани да се отправят към ордите си, да държат войската в готовност и при първия мой сигнал да са готови да се отправят натам, накъдето ще има нужда от тях. Всички са свободни. Илханите да останат. Казах.

Придворният летописец записа всичко прилежно и добросъвестно. Кубрат остана насаме със синовете си. Гледаше навъсено.

— Илхане Бат-Баян, кажи, защо толкова често те виждам във Фанагория? Нима имаш малко работа из владенията си? Каква е причината да оставяш ордата си?

— Лекувам се тук при гръцкия табиб, татко. Винаги имам под ръка един тюмен воители, а останалите тюмени се ръководят от аланските бекове. Познаваш ги, те са ни предани, мигом ще съберат хората си при нужда.

— Ти си най-старият от илханите, но по години въобще не си стар. От какво се лекуваш?

Бат-Баян се изчерви. Кой говори охотно за болестите? А и какво ще си помисли баща му? Може да реши, че синът му е немошен и е негоден да поеме властта на българите. Наведе глава и каза:

— Миналата есен преплувахме с бековете една планинска река, намокрихме се, а не успяхме да се изсушим. След това ме повали болест, един месец не можех да си стъпя на краката, не можех дори да се изправам. След това, като полежах известно време, ми мина, но табибът казва, че ако не се излекувам докрай, болестта може да се завърне всеки един момент...

Хан Кубрат махна с досада с ръка и Бат-Баян се отпусна на мястото си.

— Говори сега ти, Балкире.

— Това, което ме притеснява, татко, е, че в Горен Кирмен Котраг има съвсем малко воители. Ако се потвърди, че Джаик бей се придвижва натам с ордата си, Котраг трудно ще удържи крепостта дълго. Трябва да изпратим там един, или по-добре още два тюмена, а Чечке трябва възможно най-бързо да върнем тук.

— А защо си решил, че Джаик бек ще дръзне да нападне Горни Кирмен?

— Имам познати сред хорезмийските търговци, татко. Керваните им със стока са се натъкнали на ордата му край бреговете на Итил. Джаик бек никога по-рано не се е осмелявал да наруши извечния обичай у тураните; но този път е заставил търговците да му платят откуп, въпреки че са му казали, че идват насам, към Фанагория.

Лицето на хана помръкна и се смръщи:

— Незабавно да се изпрати отряд, който да наблюдава ордата на Джаик бек, илхане.

— Вече се разпоредих, татко.

Хан Кубрат се замисли и няколко минути мълча. След това бавно произнесе:

— Илхани, върнете се при ордите си и заповядайте преглед на войските. На никого нищо не казвайте, отделете една специална десетка воители, които непрестанно да поддържат връзка с мен. Чувствам, че сватовството е просто предлог, че на Юлуш не му е нужна Чечке, а иска богатството на нашия род, пасбищата и стадата ни. Ако ни надвие, хаган Юлуш ще направи българите хазарски роби, а границите си ще разшири до византийските. След месец ще получите от мен заповед накъде да се отправите с алаите си. А сега тръгвайте и чакайте. Такава е моята воля и нека Тангра ни помага...

* * *

Небето над Фанагория сияеше в лазурно синьо. След като се прости с илханите, хан Кубрат се запъти към Моминския дворец — там, на завет от брулещия вятър, той от време на време обичаше да се грее на слънце. Навремето умелите ръце на ромейските майстори построиха на хана тази изящна постройка, а той я подари на Аппак. Дворецът се издигаше като приказно видение, обкръжен от висока каменна стена, гледаше към морето и този, който поне един път е погледнал от площадката на наблюдателницата към безбрежната морска шир, завинаги оставя тук душата си. Носеше се ли, носеше към далечните простори синьо-зелената морска повърхност, носеше се и отнасяше и мечтите, и душата на човека. Хан Кубрат можеше да гледа с часове откриващия се пред взора простор, без да откъсне поглед, и винаги му се струваше, че в този миг някъде там, далеч, отвъд, друг един човек също така седи и гледа към Фанагория, и там, където погледите им се срещнат, избухват ярки слънчеви отблясъци.

Спокойно бе в Моминския дворец, тук без покана никой, освен чайките не можеше да проникне. На входа към града, здраво стиснали в ръка копията си, денонощно стояха намръщени воители-утригури — сменяха се на всеки два часа, този пост пред покоите на Аппак преминаваше по наследство от баща на син и сега тук служеха вече синовете на тези, които някога като сватбен подарък дойдоха заедно с Аппак във Фанагория. А от морето през тежките, вечно затворени

порти, черните насмолени галери могат направо да хвърлят котва на пристана на вътрешния дворец. Ненапразно ромейските майстори получиха за труда си златни монети — всичко при построяването на Моминския дворец бе измислено така, че в него да се живее възможно най-безопасно и удобно. Ето защо хан Кубрат обичаше да се отбива в него, да си почива, обичаше да се погрее на слънцето, което тук не бе особено топло, обичаше да седи в малката стаичка на кулата край тесния прозорец и да се взира с далекогледите си от възрастта очи в зеленикавата безкрайна шир в очакване на точицата, която, щом се приближи, ще се окаже или кораб, който пристига, гонен от вятъра и двата реда весла, или стадо делфини, записани във весели игри.

Когато заветното оръжие — гръцкия огън, се озове в ръцете му, той, хан Кубрат, ще построи множество леки галери и с тях ще тръгне нагоре по течението на Итил. Да, въпреки възрастта си, няма да го повери никому другиму и сам ще застане начело на войската. Ще подчини саксините^[2], маджарите, ще покори тюрките номади, а след това ще премине през земите на угрите и ще достигне до Морето на мрака. А направи ли това, но в никакъв случай по-рано, ще предаде управлението на Велика България на един от илханите: навярно на Бат-Баян, но може и да не е на него.

От това може да се заключи, че не само влюбените юноши, но и мъдрите старци се отдават на сладки мечти. Къде е гръцкият огън? Къде е Илбарис? Ще доживее ли той, хан Кубрат, до деня, когато поне първата остроноса галера ще се полюшне над водата под прозорците на двореца...

Ханът седеше до отворения прозорец без да помръдне, загърнат с лекия и топъл чапан. Прохладният морски въздух проникваше през дрехата и го пробощдаше. Скоро се наложи да стане и да затвори прозореца, но от това в стаята не стана по-тъмно — на прозореца бяха поставени стъкла, донесени от Дамаск — тамошните майстори нямаха равни не само при изработката на саби. А защо се получава така — на едно място хората умеят да правят едно нещо, докато на друго място дори си нямат понятие как се върши? Във всички български домове прозорците са затворени с ципа от рибешки мехур. Трябва да се докарат във Фанагория няколко стъклари от Сирия, да им се дадат толкова пари, колкото поискат, за да се започне стъклопроизводството. Имаше подобни примери — като няколкото табгачи майстори на

хартия, навремето, примамени от звъна на златото и свободата. Самаркандските купци бяха съумели да ги скрият сред денковете си и след няколко години самаркандската хартия се прослави из целия свят и повсеместно замени пергамента и египетския папирус.

За всичко е нужно време. И злато.

Над морето кръжат чайки — неспокойни, кресливи птици. Завижда им ювиги-ханът, винаги си спомня за степта, когато чува резкия им глас, за степта и за орлите, застинали неподвижно сред полета си в немислимите висоти. Има нещо общо между безбрежността на морето и степта, но въпреки всичко с всяка капка от своята кръв, която някога беше гореща, а сега вече е охладена от годините и опита, с всяка нейна капка Кубрат принадлежи на земята, по която може да тича и да язди, да се гмурка в разстланите вълни на тревите, да вдъхва сухия възбуждащ аромат. Роденият в степните простори завинаги е пропит с тях и мъкмата, пробудена от неразбираемите крясъците на чайките, които ту се издигат в синевата, ту се спускат надолу, става само по-горчива и по-силна. От памтивека за чергарите степта е означавала свобода и щастие, степта приема първия плач и последното дихание на скитащия из нея, степта винаги мами, вика напред, привлича, обещава, дава, отнема, дарява, изпълва със смисъл всеки един миг. И едва когато степникът умира в края на годините си, едва тогава се отправя към морето, признавайки поражението си във вечното единоборство със земното пространство. Морето е краят на пътя и хан Кубрат, както и последният от пастирите скотовъдци, добре го знае и винаги го помни.

Както и сега.

Великият родоначалник на хуните българи илтабар Атила водеше безчислените си орди към страната, където слънцето залязва и всеки, който заставаше на пътя му, потъваше в черната земя. Какво го влечеше все напред и напред, само желанието за нови и нови пасбища, за тучна трева и много вода, или имаше и още нещо? Кой призрак го отведе толкова далеч от родните, покрити с трева пространства, към топлото чуждо море, където срещна своята смърт? Може би в последния му миг му се е сторило, че е обиколил земята и отново се е озовал у дома? Така или иначе, голяма част от воините му се засели по тези места, места, които по нещо напомняха родните степи по

бреговете на Итил и, ако се вярва на аксакалите, в тези далечни краища и до днес може да се чуе българска реч.

Сега край морето заживя и той, хан Кубрат, роденият степник. Ето че седи до прозореца, покрит с тънко и здраво дамаско стъкло, запрещен с оловна решетка, седи, гледа безбрежната проблясваща далечина и тъгува по степта. Наруши закона на предците, започна да живее сред каменни стени, да спи в дворец по подобие на гърците, сред които прекара толкова години от младините си. Рязък обрат направи собственият му живот, но още по-рязък бе за тези, които го последваха във Фанагория, които пуснаха корени в тази благодатна земя, научиха се на различни занаяти, научиха се да отглеждат жито и грозде, превърнаха се в търговци, майстори, земеделци. И ето че и стъпките им вече станаха равни, речта им — бавна, вижда се кой е гражданин и кой току-що е слязъл от коня и всеки миг е готов отново да скочи на седлото и отново да се втурне в степните простори. Градът учи, градът променя, градът разделя и възпитава, а началото на всички тези промени положи той, хан Кубрат. Но правилно ли постъпи?

Седеше владетелят до затворения прозорец, гледаше морето и размишляваше.

До същия този прозорец най-много от всичко обичаше вечер да седи неговата Аппак. На нея не ѝ се струваше, че степта и морето са несъвместими, точно обратното, веднъж призна, че за нея морето и степта са едно и също, степта, твърдеше тя, просто преминава в морето. И затова седеше и с часове гледаше сините простори и тогава, доверяваше на Кубрат, загубваше представа за времето и започваше да пее, както пееше някога, седнала на входа на юртата си по време на моминството си, очакваща решението на съдбата. Гласът на Аппак бе силен и звучен и когато тя пееше, ханът затваряше очи — за него всичко изчезваше, оставаше само гласът, глас, който заглушава резките крясъци на чайките и го връща във времето, когато младият владетел за пръв път чу този глас, приближавайки към стана на утригурите. Така беше — отначало чу гласа, а после видя и самата Аппак. Видя я, видя погледа ѝ, който се спря, не без известно любопитство, на лицето му, но освен това любопитство нямаше нищо друго, нямаше възхищение. Вечерта тя попита баща си — хан Тугри — за госта, по-скоро от любопитство — кой е този човек с лице, обветрено и опалено от степните ветрове, който така дръзко гледа дъщерята на утригурския

хан. Тогава старият Тугри се взря внимателно в дъщеря си, изминалите години го бяха научили да разпознава внезапно избухващата страст на жената към мъжа. Тук нямаше такова нещо. И въпреки това именно тази вечер бе решена съдбата на Аппак. Ханът знаеше цената на младия български предводител, знаеше и нещо друго — мъжът привлича жената първоначално със силата и смелостта си, а любовта идва след това.

А силата и смелостта на хан Кубрат бяха безспорни. Това каза хан Тугри тогава, много, много отдавна. И отново погледна изпитателно дъщеря си. Почувства ли тя значението на този кратък разговор, който щеше да промени живота ѝ? Неведнъж или два пъти си бе спомнял след това ханът за първата им среща и неведнъж се бе питал: ще успеели да я направи щастлива? Но какво всъщност е щастието? Ето ти въпрос, достоен да се обсъжда с философа Йоан. Какво е щастието изобщо и какво представлява женското щастие.

Добре би било да попита какво мисли Аппак. Интересно, какво ли би отвърнала тя на човека, за който отначало дори не си и помисляше, че може да се омъжи. Когато се върна у дома, Кубрат изпрати при предводителя на утригурите най-стария от аксакалите — сватовник за девойката, която пееше, седнала на прага на бащината си юрта, но сватът се върна с празни ръце — Аппак твърдо бе отказала. Тогава хан Кубрат сам потегли към стана на племето утригури; нечувано скъпи подаръци носеше със себе си за хан Тугри и старейшините на племето и този път го съпровождаха хиляда отбрани воина. Аксакалите и сам утригурският хан приеха сватове по достойнство, но в случая Аппак трябваше да е съгласна да се срещне с жениха. Трябваше, но тя не отиде да го посрещне. И нямаше какво да се стори — по обичая на утригурите така девойката можеше да откаже на сватове, ако женихът не ѝ се нрави.

Аппак можеше и да откаже, но хан Тугри не можеше. Младият владетел му харесваше и не искаше да изпуска толкова рядката възможност да се сроди с най-могъщия от българските ханове. Обичаят позволяваше бащата два пъти да пита дъщеря си за съгласие, на третия път можеше да решава по своя воля. Два пъти идваше хан Тугри в юртата на Аппак и питаше дъщеря си дали българският хан ѝ е по сърце, и два пъти получи един и същ кратък отговор: „Не ми харесва.“ На третия път той каза: „А сега, дъще, чуй моята дума. Излез

и посрещни хан Кубрат както се полага на една невеста.“. Засвяткаха очите на Аппак, по твърдост на характера тя не отстъпваше на баща си. И му отвърна, че вече обича друг и по-скоро би умряла, отколкото да измени на любовта си.

Ето че острието удари на камък. Хан Тугри направи знак на слугите да влязат в юртата, а когато влязоха, кратко отсече:

— Вържете я.

Слугите бяха готови и в огън, и във вода да се хвърлят за хан Тугри, но като чува заповедта, се стъписаха. Аппак пребледня и втрепенено загледа баща си.

— Кълна се в Тангра — каза хан Тугри и лицето му се наля с кръв, — че ако в този миг не излезеш от юртата да посрещнеш хан Кубрат, ще лежиш вързана на дъното на реката. — И добави, обръщайки се към слугите: — А вие, ако опитате още един път да не ме послушате, до края на живота си ще бъдете с отрязани уши.

Няколко минути баща и дъщеря се гледаха от упор един друг. След това изведнъж моминските рамена се отпуснаха и приведоха, склонила глава, Аппак се примири. Хан Тугри пристъпи към нея и я прегърна, но не промълви ни дума. След това неведнъж се беше питал как ли щеше да постъпи, ако не беше насилил опърничавостта на дъщеря си. И често не можеше да си отговори.

Три дни и три нощи се приготвя за път дъщерята на утригурския повелител, хиляда воина я съпровождаха по пътя към Фанагория. За пира, който хан Кубрат устрои в чест на годеницата си, дълго още се разказваха легенди под ярките звезди на степта: кой сам присъствал на пира, кой чул от тези, които са били там.

И Аппак стана жена на хан Кубрат.

Това беше толкова отдавна, а той си го спомня, сякаш бе вчера.

Аппак стана жена на Кубрат по волята на баща си, делеше ложето на повелителя на българите, държеше се достойно, но дълго между тях не изчезваше хладината. Всичко бе наред, всичко беше както трябва, но ето че в любовта не вървеше... Едва след раждането на първия син се смекчи гордото сърце на дъщерята на хан Тугри и най-накрая настъпи онзи миг, в който нещо припламна в погледа ѝ, когато тя погледна мъжа си не така, както винаги го бе гледала, а по-различно, тази нощ обятията ѝ бяха по-сладки от мед и най-накрая сърцето на Кубрат се успокои.

И това също беше отдавна. Седи ханът, гледа морето през стъклата в оловна решетка, присвива очи, загръща се в лекия чапан от самурени кожи, спомня си как за пръв път влезе в Моминския дворец с Аппак, как тя се изкачи, стъпало след стъпало в кулата и как ахна, отдръпна се от стъклото и се притисна към мъжа си. След това ще му каже, че ѝ се е завило свят, но кой знае какво замайва главата на жена, която за пръв път в живота си вижда далеч долу под себе си пенещият се прибой и безграничното синьо море от височината на една кула в подарения ѝ дворец. Гледаше Аппак и не можеше да се нагледа в онзи ден на разкрилата се пред нея картина на живата синьо-зелена стихия, целият ден бе смълчана и замислена, а през нощта с женската си сила прегърна съпруга си и изведнъж заплака, но това, както той разбра, бяха сладки сълзи на щастие.

И това също си го спомняше, сякаш се беше случило вчера.

Сякаш бе вчера и когато Аппак изскочи при първите слънчеви лъчи от постелята, застлана с кожи, и боса побягна към прозореца, който гледаше към морето, сякаш искаше да провери дали не ѝ се е присънило. Стоеше до прозореца, облечена единствено в тънка риза от самаркандска тъкан. Виждаше я хан Кубрат цялата, стройна и желана, гледаше я с поглед, в който имаше повик и когато Аппак, порумения под първите слънчеви лъчи, се обърна, а очите ѝ бяха широко разтворени от възхищение, съпругът ѝ видя в тях сълзи — първите сълзи, които някога бе виждал в очите на жена си. Тя се приближи към него, без да отмести поглед и ръката ѝ, слаба и нежна, мило го погали по твърдите, вече силно посребрени коси, докосна рошавите му вежди и двамата застинаха така, един до друг, а морето се разбиваше в кулата, светлината на изгряващото слънце заливаше всичко наоколо и в тази минута хан Кубрат разбра, че най-накрая изцяло е завладял сърцето на своята Аппак, завладял го е завинаги и неотменно.

Седи и си спомня...

Ханът никога не е мислил, че спомените ще го сгряват повече, отколкото подплатения със самур чапан.

Никога не си е и помислял, че като си припомня, няма да мисли за смъртта в битка, когато само една случайност, един кратък миг го дели от смъртта, а ще си спомня за женските ръце, докоснали се някога до косите и лицето му. Едва след като дълго бе живял на този свят, той разбра: само възхищението на жената придава смисъл на мъжките

дела; само мъжките дела, на които жената може да се възхищава, придават смисъл на собствения ѝ живот. От деня, в който за пръв път се изкачиха в кулата на Моминския дворец, нещо в живота на ювиги-хана се промени. Той не би си го признал дори и пред себе си, но каквото и да прави, пълно щастие изпитва само тогава, когато може, захвърлил поводите, да забърза към вратите, водещи към вътрешния двор. А там, сякаш никога не е излизала, го чака и вече бърза към него с просветлено лице Аппак, която годините изглежда правят все по-красива и по-красива. И без да обръща внимание на напрегнатите погледи на стражниците, хан Кубрат прихваща трептящото тяло на жена си и я носи на ръце по посипаната с мек пясък пътека, вдъхвайки медния аромат на златистите ѝ коси...

Нима всичко това се е случило?

Случило се е.

А след това... Но кога, кога дойде старостта? Още бяха силни кубратовите дълги ръце с възлести мишци, още седеше изправен на коня, още можеше стрела след стрела да поразява подхвърлената във въздуха птица. Но старостта, най-страшният враг дойде, забави горещия бяг на кръвта, изтъкава мрежата на бръчките, угаси желанията, прегърби някога правия гръб, отслаби краката. Страшният хлад на смъртта почти го отнася на крилете си...

Високо изцвилване на кон прекъсна мислите на ювиги-хана. Нямаше нужда дори да се надига от мястото си, за да погледне, вече знаеше: в ханския двор младите коняри укротяваха жребците. Не е лесно и безопасно да се приучи полудивия кон към седлото, но ханските коняри не ядат напразно своя хляб. В техните опитни ръце дори и най-свирепите жребци за съвсем кратко време се примиряват с неволята си. Отначало се борят, изправят се на задните си крака, опитват се да хвърлят и стъпчат притисналия се към гърба им конник; пуснати от загражденията се втурваха в бесен бяг към хоризонта и едва след много часове се смиряваха пред човешката воля, пристъпваха, олюлявайки се, покрити с жълта пяна, признаваха юздата, връщаха се в заграденото място. Някога младият хан умееше и обичаше да укротява така конете и хората, да ги подчинява на волята си с желязна ръка, обичаше да лети, цепейки въздуха, в нажежената степ, да слуша как тропотът от копитата на разярения кон се слива с туптенето на

собственото му сърце. Тези минути го изпълваха с радост от живота и с щастие не по-малко, отколкото женските обятия.

Резките крясъци на чайките навяхаха тъга. Ханът протегна ръка и затвори очи. Не беше справедливо. Защо старостта не го подмина? Тангра трябваше да съхрани силата му, повелителят на стотици хиляди хора трябва да старее по друг начин, а не така, както и последния от пастирите му.

Болеше го гърбът. Него, който преди време с часове можеше да не слиза от коня. В това също имаше страшна несправедливост — в това, че сега без помощта на телохранителите си той не може да се качи на седлото. И не издържаше дълго, след известно време се налага да спре коня, дълго време да разтрива краката си, тъй като отмаляваха. Понякога сядаше на някой камък и телохранителите с млади, силни ръце разтриваха схванатите, отслабнали рамене, докато той отпиваше кумис...

Старостта е оскърбителна.

Той не искаше Аппак да я види. И сега бе внимателен с жена си, ласкав бе, въпреки че не можеше да отвърне както трябва на немия горещ призив на все още жаркото й тяло. Още я желаше, като преди, но все по-рядко я викаше при себе си, все по-често пращаше табиба си при персийските и самаркандските купци, търгуващи освен с килими и коприни, и с редки и тайнствени лекове, които струваха много по-скъпо от златото, но възвръщаха на хана неговата някога неукротима, непознаваща умора мъжка сила.

Аппак бе нежна с него и никак не даваше да се разбере, че забелязва мъките му. В последно време двамата рядко се виждаха и малко разговаряха. Дори когато оставаха насаме, Аппак го слушаше внимателно, но тя самата рядко говореше. Кубрат знаеше, че я тревожи съдбата на Чечке и още повече я тревожи въпросът кой ще бъде определен от хана за приемник на българския престол. Но чакаше търпеливо и безмълвно Кубрат сам да заговори за това или да попита за мнението й. Знаеше колко му е трудно дори да мисли за това: този, който е познал сладостта и горчивината на властта няма сили да се откаже и от едното, и от другото и чак до самата си смърт често не може да изпусне от вкочанените си ръце юздите на властта. И хан Кубрат също не беше изключение. Той знаеше и разбираше, че на българите им е нужен нов, изпълнен със сили и планове ювиги-хан, но

разбираше и знаеше също, че не вижда достоен приемник в нито един от четирите си сина, а още по-малко в петия, който е прекалено млад, а и освен това е в чужбина и няма нито своя орда, нито своя земя. Затова и не влизаше в сметките. Но останалите четирима влизаха — на кого да предаде властта? Аппак го гледаше с широко разтворени очи, очакваше да чуе името.

Но не го чу. Ще има, ще има нов ювиги-хан Велика България, но не преди да се успокои сърцето на стария ювиги-хан. А то ще се успокои само тогава, когато по един или друг начин от Византия бъде донесен гръцкия огън. И нека старостта превива правия му гръб, нека все по-трудно, дори и с помощта на телохранителите си, се качва ханът на седлото — на трона той седи все още както трябва и умът му е бистър както никога.

Така си говореше сам на себе си, така се убеждаваше. И дори си вярваше, почти винаги си вярваше. И само от време на време, в редки случаи се промъкваше мисълта за смъртта и ръцете му внезапно се отпускаха. Но след това увереността му се възвръщаше — за все по-кратко време, все по-трудно, но се възвръщаше.

Понякога виждаше Тангра. Божеството му се явяваше насън и често приемаше облика на чичо му, покойния хаган Органа. Веднъж Органа хвана ръката му в своята ледена длан и го поведе към мрачен и тъмен проход. Хлад започна да обгръща цялото тяло на Кубрат, но незнайно откъде се появи Аппак и със сила откъсна мъжа си от ледената хватка. Ханът се събуди, лежа тихо до сутринта, усещаше как прекъсналия се за малко живот се завръща. За този сън не каза никому ни дума, дори и на Аппак. Дори на аксакала-ясновидец, който четеше в книгата на живите и в книгата на мъртвите и предсказваше какво ще се случи. Ясно бе на владетеля, че в образа на чичо му бе дошла смъртта, престорила се на Тангра. Но Тангра, слънчевия диск, бе олицетворение на топлината и живота, а от чичо Органа лъхаше само на могилен хлад и тлен.

В последно време хан Кубрат често мислеше за бога и за боговете. За Тангра, за Христос и за другите религии. По-често от обичайното отиваше в гъмжащия от различни народи кервансарай, където винаги кипяха най-различни спорове и точно така както арменският търговец хвали предимствата на своята стока пред

самаркандската, така персиецът хвали своята вяра, така хвали и юдеят, и християнинът и тюркът.

А ханът седи и слуша. Слуша ден след ден, но до сега не е видял някой от спорещите да е убедил другия. Мирно — всъщност не чак толкова мирно — живеят хората по земята, покланят се на различни богове и невинаги едноверците живеят помежду си по-спокойно, отколкото различните племена. А небето над всички е едно и когато грее жарко слънце, от горещината еднакво страдат и юдеите и персите, а когато е студено, еднакво мръзнат и табгачите, и гърците. Хан Кубрат често питаше философа Йоан за предимствата на тази или онази вяра, той отвръщаше с шеги и веднъж владетелят разбра, че философът въобще не вярва в нищо друго, освен в това, че човек се държи за вярата така, както хромия за патерицата, за да крачи по-удобно по пътя от раждането до надгробната могила. А този, който е силен, няма нужда от патерица, не му е нужен и бог, тъй като сам той е подобен на божество и може да очаква помощ само от себе си.

Кубрат гледаше философа и си мислеше: лошо щеше да стане за гърка, ако произнасяше еретическите си слова не във Фанагория, а в Константинопол. Но в душата му — някъде много, много дълбоко — едва-едва проблясваше искрицата на една мисъл: а какво би било, ако философът е прав и няма богове, и няма нито рай, нито ад, и всичко, което ни е дадено да свършим, трябва да извършим тук, на земята, докато тече животът, след който вече няма да има нищо друго, освен хлад и тъмнина, от което нараства многократно смисълът на деянията ни, извършени приживе?

За всичко мислеше Кубрат. Мислеше за земните дела, мислеше и за небесните работи. Стотици години тюрките вярваха в Тангра, принасяха му жертви, възнасяха молитви, раждаха се и умираха под слънцето. Хиляда години вярваха юдеите в своя невидим бог и дори след като се разпръснаха по света, оставаха верни на своите завети и предания и живеяха в очакване на деня, в който ангелите ще затръбят с тръбите си и ще започне Денят на Страшния съд, когато ще се яви месията и ще въздаде на всекиго според делата му. А християните вярват, че синът божи Исус от давидовото коляно е бил разпнат и е приел върху себе си цялата мъка и всички грехове на света. А табгачите изповядваха учението на Буда, войнствените араби яздеха по

пясъците на Арабия със зелените знамена на пророка и вярваха, че няма друг бог, освен Аллах...

Това бяха небесните работи и въпреки че има толкова много богове, те явно не си пречат един на друг в небесата и явно по някакъв начин са се договорили и са се разбрали помежду си.

Но това въобще не можеше да се каже за хората по земята. Непрестанно се нападат те едни други, убиват, изгарят, отвеждат в робство, разрушават постройки, засипват водни канали, изкореняват градини. След това се помиряват за известно време, търгуват един с друг, женят се, разменят си подаръци, раждат деца, празнуват, строят градове, садят дървета, радват се на живота. А после отново ги обхваща безумието и пак започват да се леят реки от кръв, черният дим на пожарищата закрива синьото небе, отново цвият конете и наточеното желязо се влива в меката плът, проливат се сълзи, грачат радостно гарваните над мъртъвците, рушат се стените и пълчища плъхове носят със себе си чума и смърт. Защо се случва това? Защо на небесата им трябва да настройват народите един срещу друг — само за да могат след десет или сто години да дарят уморените хора с надежда за дълъг мир и спокойствие?

Никой не знае отговора на този въпрос. Не го знае сам хан Кубрат, не го знае тептангра Ирсан, и философът Йоан Фасиан също не го знае. Но може би го знае хаган Юлуш, който в момента събира огромна войска на границата с българите? За какво му е? Ясно, че за да премине с алаите си през земите на съседните му българи, угри, маджари и анти. Навярно Юлуш е уверен, че силата на Тангра одобрява замислите и плановете му, че за сметка на съседите си ще разшири пасбищата си и ще присъедини стадата и табуните им към своите. И независимо дали хан Кубрат иска или не иска мир със съседите си, той трябва непрекъснато да е нащрек, иначе няма да е достоен за доверието на рода Дуло и през следващите векове ще заслужи само насмешка и презрение.

Гръцкият огън! Той бе нужен на хана, за да отвърне на похода на хазарския хаган, чиито тюмени се бяха удвоили благодарение на помощта от хорезмийския шах.

Вятърът откъм морето се усили, по равната повърхност започнаха да пробягват бели пенливи вълнички. Неволно Кубрат загърна по-плътено чапана си.

Ако ювиги-ханът на Велика България имаше обичая да брои годините си, можеше да отбележи този ден своята петдесет и осма пролет. От тях три десетки години на българския трон, а тази година го състари като за две. Но нима въпросът е в годините? Силата си отиваше, отдалеко долиташе до ювиги-хана призивът на Тангра. Кога ще го извика при себе си? Утре, другата пролет, кога? Вече можеше да се случи по всяко едно време. Съгледвачите докладваха на господаря си — с всеки ден все по-открито се говори по улиците и пазарите, че скоро старият ювиги-хан ще се смени с нов, такова било прорицанието на Тангра. Значи, отново Ирсан. Ирсан, Ирсан. Хан Кубрат рядко се лъжеше в хората, със сигурност знаеше какво може да очаква от този или от онзи кавхан и тархан, често на такива длъжности поставяше хора, на които може да се довери и да разчита, а не такива, които блестят със знатност и древен произход. Но с Ирсан не позна.

Мисли, мисли... Сякаш ханът влезе в тази стая само преди миг, а ето че слънцето вече залязва зад хоризонта. Кубрат почувства глад и отпадналост. Стана като се опря на облегалките и се протегна. Погледна още веднъж морето, по което безспир пробягваха пенливи тъмни вълни, приближи се към прозореца, който гледаше към вътрешния двор: конярите вече бяха наклали голям огън, от огромния чугунен котел се издигаше пара. След това до него долетя избухнал смях. Конярите са млади, на тях всичко тепърва им предстои. Младост... какво ли не би дал за нея, какво ли...

И си спомни как се прости с Чечке. В тази стая ли се намираше тогава или в другата, по-далечната? Точно така стоеше и изведнъж чу, по-скоро почувства нечий стъпки и си помисли, че Аппак се приближава. Но не беше Аппак. С леки стъпки към баща си идваше Чечке, облегна се на рамото му, слабичка, стройна.

— Татко, мама иска да те види...

— Кажи й, че идвам ей сега. А ти какво правиш тук?

— Аз ли? Ами... просто така. Обичам да гледам морето, залеза...

Нали утре заминавам, забрави ли? В Горен Кирмен, заедно с Котраг...

— Разбрахме се с майката ти и тя да дойде... за известно време. Ако ти доскучае далеч от морето, върни се с нея.

— Добре, татко. — Чечке се приближи към него. — Кажи ми... кажи, татко... — и замлъкна.

— Какво искаш да знаеш, дъще?

— Кажи... ето го морето и брега. А къде е другият бряг?

— Другият ли? Далеч е, Чечке, много далеч.

— А Константинопол?

— Също е далеко. Но ще го видиш, само почакай. Оттам ще пристигне голям кораб, на веслата му ще има сто гребци. Корабът ще дойде за теб. Ще се разстелят килимите и ти ще пристъпиш по тях на борда. А там ще те чака Юстиниан...

Чечке въздъхна. Погледът ѝ бе устремен в морската шир. Но дали виждаше Юстиниан? Като погали златните коси на дъщеря си, ханът промълви:

— Не тъгувай, Чечке. Всички казват, че този Юстиниан е добър човек, добър съпруг ще ти бъде. А ти с него ще си щастлива, ще стоиш по-високо от всички във Византия.

Чечке не отвърна.

— Ще изпратя с теб толкова слугини, колкото поискаш. И алипи ще изпратя, за да охраняват денем и нощем покоите ти, петстотин ще ти дам. Но защо плачеш... Не плачи. Та нали там, край теб, ще е и Алцек, брат ти. А и другият ти брат, Илбарис. Изтрий сълзите си, не е дошло още време да се сбогуваме. Ето, ще идеш в Горни Кирмен, ще видиш нови места. Омръзне ли ти ще се върнеш или ще отидеш при Аспарух в неговия стан. Ако там ти омръзне — иди в Тимер Капка, навести най-големия си брат, Бат-Баян...

Така говореше и утешаваше дъщеря си Кубрат и ѝ се любуваше. Наистина над ложето на ювиги-хана се бе изляла благодатта на Тангра, когато бе зачената Чечке, от която в целия си живот не бе видял по-красива девойка. И не заради бащинска гордост, мълвата за красотата на Чечке се носеше чак до далечните западни и източни предели. Дъщерята на ювиги-хана приличаше на гръцката богиня на любовта, Афродита, родена от морската пяна; той бе успял да види статуи на тази богиня по времето, когато живееше във Византия като полупленник, полугост. Ето че и Мартина, императрицата, племенница и жена на император Ираклий, неслучайно избра Чечке, дъщеря на варварин от севера, за жена на наследника на василевса. Няма съмнения, че Юстиниан ще се влюби в теб, Чечке и ако е истински мъж, ще те обикне. Само че кой знае — на него, преситения от изкусните в любовните наслаждения столични жрици на любовта няма ли да му се стори прекалено обикновена тази девойка, естествена като

дива роза? А ако е привлечен — уви, този грях се среща доста често във Византия, от мъжки обятия?

По-добре да не се мисли за това.

И ханът попита:

— Преподобният Симеон обеща да завърши портрета ти преди да заминеш. Завърши ли го?

— Да, татко, още вчера.

— Хубаво. Ти доволна ли си?

— Аз... струва ми се, че там е изобразена някоя друга.

— Добър майстор е този грък. Владее занаята си. Хубаво би било да имаше повечко такива хора тук. Той създаде портрет на майка ти, гърците му се покланят в църквата си. Сега и твоя портрет. Ако вярно е отразил красотата ти, дъще, щедро ще го наградя. Това е много рядък дар — да затвориш в картина лицето на човек. Едно е да можеш да направиш лък, който от триста крачки да порази елен, да измайсториш стрела, която да свисти в полет — при достатъчно желание на това може да се научи почти всеки. Но да се пренесе върху дървото човешкия образ — това, повярвай ми, е нещо съвсем друго. Гърците наричат такъв дар талант, по-скъпо от златото го ценят. Ако преподобният Симеон не беше толкова привързан към религията си, бих му построил дворец във Фанагория, за да учи българите на изкуството, което владее...

Съвсем не на място Чечке попита:

— Татко... ще се върне ли скоро... буйтур Илбарис?

— Илбарис ли? Ако с него е благословията на Тангра, надявам се, че ще се завърне скоро.

— А ти защо го изпрати там, при гърците?

— Изпратен е там с поръчение, Чечке. Ако направи всичко, както трябва, Илбарис ще стане кавхан, ще го назнача посланик. Само илханите и аз самият ще бъдем по-висши от него.

Страните на девойката поруменяха.

— А... мислиш ли, че скоро ще се върне?

Бащата притисна девойката до себе си.

— Надявам се. Силно се надявам. А сега върви, Чечке, приготвяй се. И аз да тръгвам...

Понякога ханът обичаше, отказвайки се от пишно шествие, да се поразходи с един или двама телохранители из улиците на своя град, без да привлича особено внимание. Обличаше обикновена дреха, подпираше се на проста тояга.

И сега постъпи по същия начин. На главните порти стражниците разтвориха копията и Кубрат премина през площада, за да се влее в хорския поток. Издалеко се носеше тъжния звук на курая, нечий глас пееше, наоколо се бяха стълпили слушатели. Телохранителят си пробиваше път сред тях с помощта на яките си рамене и не обръщаше внимание на недоволните. Музикантът видя хана, задави се в един миг и скочи на крака, но Кубрат го спря с жест:

— Свири, свири...

А певецът дори и не погледна владетеля. Видя ли го въобще? С притворени очи той целият се бе слял с песента. Телохранителят пристъпи, но Кубрат само с поглед го върна обратно.

Този човек пееше за степта, за родните места, останали далеч, за немилата чужбина, откъдето не можеш да избягаш, думите на песента се подемаха от курая. Зад гърба на хана някой обясняваше: тази песен я съчинил илхан Алцек, на когото съдбата подготвила същата участ — с години да живее далеч от дома, съчинил я и сам я изпял на българските певци, а те с търговски кervани пристигнали във Фанагория.

Лееше ли се, лееше песента и думите ѝ се разнасяха далеч наоколо. Разказваха за печалния джигит, който завижда на волния лястовичи полет, защото птицата може да лети накъдето си поиска и бързо ще долети до дома, където майка и баща не знаят, че в този миг синът им гледа към далечната си родина и никой не може да каже кога ще се завърне, а дали изобщо ще се върне — и това никой не знае...

Хан Кубрат слушаше песента, а наоколо в кръг стояха фанагорски жители, обикновени граждани, занаятчии, слуги, търговци, разносвачи, хамали, грънчари... И на мнозина им се свиваше сърцето от думите, от пронизителния, жален звук на курая. „Жал ми е за илхана“ — продума някой зад ювиги-хана, но Кубрат не се обърна. Неговото сърце също се бе свило. Затвори очи и мигом видя сина си —

такъв, какъвто си го спомняше на раздяла: просто момче с дълги ресници. Алцек приличаше на Чечке. Нима... нима толкова тъгува по родната земя, та съчинява песни като някакъв скитащ певец? Навярно песента е измислена от народа, който винаги е съпричастен с онеправданите от съдбата.

За пръв път от много години хан Кубрат се замисли: правилно ли стори, че остави Алцек във византийския двор? Въпреки че не можеше да не го остави — след като сам бе живял не една година в Константинопол, добре разбираше защо византийските василевси канят наследниците принцове. За заложници? Да, разбира се. Случи ли се нещо — първа ще отхвъркне от раменете главата на илхан Алцек, а това не е най-лошото — могат да го лишат от зрение, да го скопят, да изкривят човешката му същност.

Но има и още нещо — винаги е добре да имаш под ръка човек, израснал в двора на императора — за него са станали родни и самия двор, и религията на гърците, а чуждо е вече онова, далечното, в дивите, както смятаха там, места, откъснати от гръцката цивилизация.

Какво е станало със сина му, с Алцек? Ловък придворен, един от безчислените блюдолизци, постоянно обикалящи около трона, или е съумял да се съхрани, да не урони достойнството си на илхан, син на хан Кубрат?

Отдавна владетелят не си бе спомнял за най-малкия си син. Остави го в Константинополския двор и го изхвърли от сърцето си, все едно го изкорени. А сега споменът прокърви, подобно на прясна рана. Може би трябваше да каже на буйтур Илбарис да опита да се договори с император Ираклий да пусне илхана в родния му край за месец-два? Не, ханът дори не си и спомни за Алцек, когато изпращаше Илбарис, мислеше само за гръцкия огън и за нищо друго.

А думите на песента и простият ѝ мотив се завърнаха и му не даваха покой. Песента проникваше до най-съкровените кътчета на душата, бъркаше с пръст в раната, мъчително извикваше спомените за слабичкото момченце, останало на каменния константинополски пристан. Кубрат си проби път през сгъстилата се още повече тълпа и нареди на телохранителя си по-късно да намери певица и да го доведе в двореца.

Само за миг се повдигнаха от учудване веждите на алипа — ханът никога преди не беше викал при себе си улични музиканти.

Обичаше разказвачите и често ги канеше, обичаше да слуша сказанията за отминали подвизи на батири с могъща, нечовешка сила, под чиито стъпки треперела земята, щом поемели на битка. Слушаше ги със затворени очи, с удоволствие, но и донякъде снизходително — самият той бе силен в младостта си, познаваше и много други воители, надарени със сила, но знаеше също, че само с едната сила не можеш да направиш много. Дори в единоборството силният бива надвит от ловкия, от този, който успее да хвърли ласото, сякаш улавя разбеснял се жребец, или съумее да прониже издалеко някое незащитено място с островърха стрела. Затова и разказвачите в двореца идваха повече да развличат, без да навяват на дълбоки размисли.

А ето че песента нещо раздвижи, накара го да се замисли...

Музиката на българите като цяло бе проста — курай, тръстикова свирка. Но Йоан Фасиан държеше при себе си гръцки музиканти и неведнъж бе канил хана да ги послуша. Кубрат ги слушаше, но простата му душа не откликваше на тяхното изкуство. Друго нещо е кураят.

Беше ханът прекалено стар, за да се променя и да привиква към нови звуци.

А към нова религия?

Както се изкачваше по стълбата, при тази мисъл той изведнъж се спря. Да, наистина, а към религията? Вчера му казаха, че много българи посещават ежедневно църковните богослужения точно както и византийците. На това той нищо не отвърна, нищо не забраняваше, бе толерантен. Но това означава ли, че спокойно ще гледа как новата вяра изтласква старата от Фанагория? Разбира се, най-важното за него е когато настане мигът на голяма опасност всеки способен да носи оръжие, независимо от бога, към когото отправя молитви, да застане по стените, рамо до рамо с другите. Така е. Но няма ли да се окаже, че от вярата на предците си ще започнат да се отказват цели родове и орди и няма ли това да разпали вражда между тях? И няма ли той, хан Кубрат, да остане последният, освен тептангра Ирсан, който да вярва в Тангра?

Ах, да, и хаган Юлуш също!

И като си спомни за своя заклет враг, ювиги-ханът се усмихна накриво...

В същата вечер, преди Чечке да замине с майка си при илхан Котраг в Горен Кирмен, се проведе още един разговор.

— Бащице, поканих илханите да вечерят с нас — каза Аппак, без да погледне съпруга си в лицето. — Утре всички те ще се разпръснат по джайляите си и не се знае кога отново ще се съберем заедно. Затова си помислих, че може да поискаш да им кажеш нещо, преди да се разделим...

Лошо. Много лошо. Сключиха се сърдито рошавите вежди, приличащи на посребрени хрусталаци над очите, хлътнали дълбоко в орбитите си.

— Зле си постъпила, Аппак. Не ме попита дали искам да говоря за нещо с илханите. Зная какво очакваш. Но не бързай и не ме прищпорвай. Когато му дойде времето, сам ще кажа кой от илханите ще седне на трона, кой ще заеме мястото ми.

Гледаше жена си с хладен и жесток поглед, какъвто ѝ отправяше изключително рядко. Видя, че Аппак е прекрасна, както и преди, но и видя как паяжината на годините предателски се оплита около някога стройната ѝ шия, забеляза, че жена му е започнала да носи много повече златки украшения.

За пръв път ли забеляза? Не, навярно го бе видял и по-рано, но никога не си бе позволил да обърне внимание, а още по-малко да ѝ направи забележка. Българите нямат такъв обичай, свойствено е по-скоро на аланските ханове да даряват жените си със златни и сребърни пръстени, огърлици, висулки и гривни. Сега хан Кубрат разбра, че това проблясващо великолепие го дразни, не се удържа и добави:

— Аппак, ти произхождаш от хански род. Предците ти винаги са били знатни и са се славели с ум, достойнство и смелост. А сега се погледни, все едно си накичила по себе си цялата сергия на златаря. А като те гледат и снахите се кипрят със злато. Никога не е имало нещо такова при българите. И няма да има. Кажи на всички да идват в двореца без украшения. Вчера като дойде Котраг с жена си, не можеш да я видиш изпод тия дрънкулки. С цялото това злато по нея могат да се купят два табуна отлични коне.

Никога досега ханът не беше произнасял такива думи. Аппак кипна, почувства се дълбоко оскърбена, горещата кръв на утригурите се разбунтува в жилите ѝ, качи се в главата ѝ и тя отвърна на мъжа си не така, както бе прието.

— Прав си, хане мой — промълви тихо тя, — прав си, когато казваш, че не златото, а умът краси човека. И без да кажа ни дума бих приела упреците ти, ако бях мъж като теб. Но аз съм жена, хане мой, и ще остана такава до последния си дъх. А жена без украшения е като поляна без цветя. Това първо. А второ, обясни ми, ако ти е толкова противно да гледаш всичко излишно, какво означава тогава златната верижка около врата ти и защо ти е този златен пояс? Ако желаех да те уязвя, щях да кажа, че и едното, и другото никак не те красят...

Още нещо каза Аппак, но Кубрат не го чу. Нещо се случи с него. За пръв път в живота си упрекна съпругата си, но не можеше и да си представи, че тя ще му говори така. Кръвта нахлу в главата му като шумна вълна, само нейното туптене слушаше той, нищо друго не чуваше. Стоеше, гледаше жена си, която беззвучно отваряше и затваряше уста, вперила очи в него... И изведнъж тя млъкна. Прекрасните ѝ очи, едва-едва очертани в ъгълчетата със самаркандски туш се разтвориха широко, напълниха се със сълзи. Пристъпи напред, притисна се към широката гръд на мъжа си. Полека започнаха да се възвръщат звуковете и се превърнаха в ридания.

— Не се сърди, бащице — и като говореше, Аппак сваляше от себе си златните украшения, гривните, висулките. — Мислиш ли, че ми е притрябвало всичко това? Ще ги дам на дъщеря ни, нека се радва. Само не се въси, не се сърди...

Нещо капна на ръката му, после още веднъж. Там, където Аппак бе склонила глава, бе съвсем мокро. Ханът въздъхна, погали златните, вече сребреещи коси на жена си. Няма какво да делят, нито преди, нито сега. Един слънчев лъч заблестя и разсипа златисти искри по скъпоценните камъни на украшенията, разхвърляни по пода.

— Скоро ще пристигнат илханите — каза Кубрат. — Отиди се оправи.

Аппак погледна в очите на мъжа си. В тях имаше безкрайна умора. И любов. И тревога. За нея, за Чечке...

— Прости ми...

— А ти забрави думите ми. Носи каквото желаеш. Винаги.

От съседната стая долетяха гласовете на илханите...

[1] Тимер Капка — в древността град Дербент. — Б.пр. ↑

[2] Саксини — племена, населяващи земите около град Саксин в устието на река Волга, голям град, смятан за късна столица на Хазарската империя, недалеч от днешен Астрахан. — Б.пр. ↑

Как се случи това? Брегът започна все повече и повече да се отдалечава, превърна се в тъничка ивица и изчезна. Спокойната водна повърхност сякаш се носеше далече напред, прикованите към пейките гребци напругаха мишците си, отпускаха и повдигаха веслата в ритъма на барабанните удари. Със свистене назад оставаше синята следа, по лицата, по шиите и по гърбовете на гребците се стичаха струйки пот. За тях нямаше нищо по-лошо от безветрието, тогава слънцето печеше два пъти по-силно, два пъти повече им се искаше да пият вода, но неумолимият ритъм ги заставяше безспирно да отпускат и вдигат веслата. Час по час вдигаха гребците облени с пот лица — няма ли по небето поне едно облаче, което да предвещава вятър. Дори съвсем лек ветрец да се появи, кормчията Денис би дал почивка на уморените ръце, заповядал би да се вдигне четириъгълното платно. Но вятър няма. Затова пък го има Камай, надзирателят, а у него винаги може да се намери плетен бич от полуобработена кожа, с един удар разкъсва и облива гърба в кръв, а белезите от тези удари дълго не зарастват. Изглежда надзирателят се опиянява от властта, която му дава този бич и за щяло и нещяло се втурва към гребците, вика, пръска слюнка, подкарва ги въпреки че ритъмът на барабана е зададен и прикованите към скамейките роби — анти, поляни, венеди — гребат на предела на силите си.

Затова всеки път, когато Камай се спускаше към гребците, волю-неволю натам тръгваше и кормчията Денис, да следи да не се престарава батира и от време на време да се опита да го вразуми. Но Камай е горделив и високомерен, едва признава за по-висш и буйтур Илбарис, а на Денис не обръща никакво внимание, като с цялото си поведение показва, че в неговите очи кормчията с нищо не се отличава от прикованите гребци. Денис стиска жилестите си юмруци, играят мускулите под кожата му, но се сдържа. Ала чувства как търпението му може да се изчерпи във всеки един момент и тогава ще настане беда.

Но това изглежда въобще не интересува батира. Тук той командва неголяма дружина, готова да изпълни всяка негова заповед и затова се разпорежда така, сякаш корабът е негов. И камшикът в ръцете му няма да остане бездеен.

Това, от което кормчията се опасяваше, се случи на седмия ден след отпътуването от Фанагория. Най-накрая подухна вятър, вдигнаха платната и гребците отпуснаха веслата. Без да пита кое как, Камай се спусна на бегом към трюма, плетеният бич започна безразборно да плющи по голите потни гърбове. Тогава кормчията не издържа, с един скок се озова до Камай, изтръгна камшика от ръцете му и го метна зад борда. А в следващия миг вече се търкаляха по дъските двете тела и мъжете се опитваха да се хванат за гушите. Високите викове на гребците привлякоха вниманието на Илбарис, а след миг той вече крещеше и измъкваше кривата си сабя:

— Ще ви посека! И двамата!

Неохотно противниците отпуснаха хватката си, изправиха се и се огледаха с невиждащи очи.

— Какво стана? Говори, кормчийо.

Денис изтри кръвта от разцепените си устни и каза:

— Тук аз отговарям да се изпълняват заповедите на ювиги-хана. Буйтуре, кажи на този глупак да не е посмял да бие гребците. Ако иска, да се упражнява на своите алипи.

— Ясно. Сега говори ти, батире.

Едното око на Камай бе полузатворено. Изплю се, а с кръвта изпадна и един зъб.

— Той... той ми изтръгна бича... камшика. Хвърли го във водата. Ще го убия, буйтуре, кълна се в Тангра...

Илбарис изгледа свиреп и двамата.

— Заслужавате да заповядам да хвърлят в морето и единия, и другия. На теб, батире, ти е забранено да биеш гребците, това не е твоя работа. Ти, кормчийо, вдигна ръка на батира и заслужаваш наказание. Към това ще се върнем по-късно. В Константинопол ще му купиш точно същия камшик. А сега всички по местата.

Гребците гледаха тази сцена, без да помръднат. В това време вятърът спря и платното лениво се отпусна като парцал на рея. Илбарис вдигна ръка и се обърна към гребците:

— Искам да пристигна колкото е възможно по-бързо. Ако се стараете и не жалите сили, щом пристигнем в Константинопол ще пусна всички ви на свобода. Видя ли, че лентяйствате, така и ще си изгниете, оковани към веслата. Това ви го казвам аз, буйтур Илбарис. Така ще е.

И повече не се наложи да ги подкарват. Въпреки че имаше и такива, които не повярваха на думите на Илбарис. В кратките часове за почивка прикованите роби полугласно, жужащо като разтревожен кошер, обсъждаха думите на буйтура. В един момент решиха да попитат кормчията, който слизаше надолу. Дали буйтурът ще удържи на думата си или словото няма да бъде превърнато в дело.

— Не знам — честно призна младият мъж. — В сърцето на човек може да надникне само Тангра. Аз съм преди всичко кормчия, от къде мога да знам дали приемният син на нашия ювиги-хан ще удържи на думата си. Вие сте мои роби, аз съм негов роб, а той е роб на ювиги-хана. Трябва да вярваме и да се надяваме на най-доброто. И да се стремим към него. Затова не жалете сили. Ако буйтурът е доволен от вас и от мен, нищо лошо няма да се случи.

Дълго още си шушукаха гребците, привели се един към друг. Така и не стигнаха до единомислие — може ли да се доверят на Илбарис и струва ли си, ако му вярват, да налягат дългите весла, без да пестят сили.

По-късно вечерта Илбарис се спусна към каютата на Денис. Кормчията вече се приготвяше да си ляга, но при вида на буйтура се усмихна с разбитите си устни и извади изпод пейката плетена делва с вино.

— Искаш ли хубаво вино, буйтуре?

— Не, Денисе, не искам. Искам да ти кажа нещо: не ми хареса това, че вдигна ръка на Камай. Той е тук по служба, подчиняват му се алипи, а ти се хвърляш на него пред очите им. Разбираш ли до какво може да доведе това?

— А ако гребците престанат да работят, ако престанат да слушат кормчията, ако се натъкнем на скали и потънем — кой ще отговаря за това пред теб и пред ювиги-хана? Сред гребците има мои съотечественици; нима мога спокойно да гледам как за едното нищо ги налагат с камшик?

Илбарис положи ръце на масата и известно време стоеше, без да продума. След това каза:

— Тук всички имаме едно общо дело. Дори и от нещо да не си доволен, не трябва да отсъждаш сам. Ювиги-ханът ме постави над вас, трябва да се обръщаш към мен. Така ли е или не?

— Така е — призна Денис.

Пак замълчаха.

— Все пак не искаш ли малко вино?

— Не, не искам.

— Аз ще пийна. Може ли да те попитам нещо, буйтуре? Но ако ми отвърнеш честно.

— Питай.

— Обеща да дариш свободата на гребците. Ще ги освободиш ли?

— Казах, значи ще го направя.

— Е, добре тогава. А кой ще седне на веслата, когато поемем обратно?

— Онези воители, които са с Камай. Те ще заемат веслата.

Кормчията се засмя.

— Правилно си го решил, буйтуре. Нека тогава да ги бие с камшика... Все още ли отказваш на виното?

— Ако беше кумис, щях да пия. Виното не ми харесва.

— А аз го харесвам. Веднага ти става по-весело. И още искам да те попитам, буйтуре, ти отиваш във византийския двор. Знаеш ли как да се придържаш към тамошните правила? Ако отиваш като посланик трябва да имаш и преводач, и свита...

— Да, така е. Само че не ми трябва преводач, аз знам гръцки. За пред правилата — като преводач ще се водиш ти. А за моя дясна ръка и помощник ще назнача Камай.

— Камай... — Денис изруга на гръцки. — Той е куче. Дворцово плашило. Разби ми устата. А аз ще съм ти добър тълмач.

— Хе, че и ти не му остана дължен. Изби му един зъб. Трябва да се помирите.

— Вече се помирихме — каза кормчията. — Подарих му две делви с вино. А той — нищо. Само се пали.

— Е, какво да се прави...

Зад борда морето шумеше. Корабът се носеше под платното и като патица се поклащаше от борд на борд. Кормчията си наля още

една чаша, виното не го хващаше.

— Чуй ме, буйтуре... с тези... гърци... бъде внимателен. Хитър народ са, самият Перун^[1] не може да им разкрие тайните. Да вземем например император Ираклий. Сватоса сина си за дъщерята на ювиги-хана, а в същото време продава оръжие на хазарите. Как да го разбираш това? Нима може човек да им се довери?

Илбарис погледна към кормчията и се усмихна.

— Ако не трябва да им се вярва, защо се ожени за гъркиня?

Денис смутено вдигна очи и се почеса по тила.

— И това е вярно, буйтуре. Ожених се, защото си изгубих ума по нея. Броя дните до завръщането си. Повярвай ми, не мога да заспя, все тя ми е пред очите. По-сладка от мед е моята Егина, по-гореща от огън.

— Че тогава защо не я взе със себе си и да останете в Константинопол?

— А, не. Нима там може да се намери такъв простор? А и какво да правя при гърците? Варвари, така ни наричат те нас. Не. Хан Кубрат, баща ти, обеща след завръщането ми да ми даде земя в ордата на илхан Котраг. Ще започна да строя там кораби за ювиги-хана, за да може той да плава нагоре и надолу по Итил, а ако поиска и по Тан. Ще караме в Константинопол кожи, восък и платно. Ще стана богат. А Егина ще ми роди синове. Искам да имам много синове, пет, осем, колкото може. И тях ще ги обуча в морските дела. Така ще е.

Илбарис разглеждаше дланите си.

— Изглежда си щастлив, нали? Ожени се...

— Поисках съгласието на Перун, буйтуре.

— Не за това говоря. Не за съгласието. А за любовта. Има ли я?

— Любовта ли? Има я, буйтуре. Ето — аз като видях Егина, веднага онемях. Гледам я, хиля се до уши, мълча, а сърцето ми още малко ще изскочи от гърдите ми. Погледнах в очите ѝ и там видях същото. Значи има любов. Та нали и ти...

— Какво аз?

— Добре де, буйтуре. Аз не съм сляп, нищо, че съм само кормчия. Със собствените си очи видях как с теб, с поглед се прости ханската дъщеря. Нима непременно трябва да думи, буйтуре? Погледът говори повече от думите.

Илбарис скочи на крака, закрачи из малкото пространство: две крачи натам, две крачки на обратно. Кормчията тихичко отпиваше

гъстото вино и съчувствено поглеждаше към българина.

— Обичаш ханската дъщеря, буйтуре, какво повече има да се знае. Само че аз мисля, че ювиги-ханът я пази не за такива храбреци като тебе, по-високо се цели...

— Не слагай пръст в раната... — Илбарис се приближи към вратата, разтвори я и вдъхна с пълни гърди ухания морски въздух. Платното бе отпуснато, плющеше и се удряше в мачтите, едва-едва се усещаше хода на кораба.

— Не плаваме добре, кормчийо.

Денис допи съдържанието на чашата си и застана до него.

— Да, вятърът утихва.

— Събуди гребците, да се хващат за греблата.

— Нека почакаме още мъничко. Трябва да задуха. Не повече ли — ще ги събудя.

И отново се върна към делвата, която бе чувствително олекнала.

— Разтревожи ги, буйтуре, като им заговори за свобода. Сигурен съм, че сега, вместо да спят, си шушукат.

— Казах им — ще получат свободата си, ако се стараят.

— Струва им се, че се стараят.

Поривът на вятъра полюшна кораба. Денис вдигна наздравица:

— За т-твое здраве, буйтуре! За щастието ти в любовта.

Езикът му вече леко се оплиташе, виното бе подействало.

— Буйтуре!

— Кажи.

— Казват, че ювиги-ханът ти е дал много злато. Защо ти е толкова много?

Илбарис застана нащрек:

— Кой казва така?

— Е... че хората говорят. От тях нищо не можеш да скриеш...

— А какво още казват хората?

— Още казват, че ювиги-ханът иска да се откупи от теб. За това, че разби Чалбай. И за да не се вясваш повече пред очите на ханската дъщеря...

Илбарис стисна зъби.

— Кормчийо, недей да забравяш с кого говориш. И занапред си дръж езика зад зъбите. И за теб ще се намери весло по обратния път...

— Не ме плаши, буйтуре. Ще вземеш да ме изплашиш така, че да не искам да се върна във Фанагория. А там вече хан Кубрат ме чака.

Илбарис погледна кормчията право в очите и тихо процеди:

— Още веднъж ти казвам: дръж си езика зад зъбите. Лесно може да стане някоя беда. С теб. С твоята Егина.

Денис пребледня, опиянението му се изпари. Усмихна се накриво и рече:

— Не се сърди, буйтуре. Денис кормчията си държи устата здраво затворена. Не ми е опротивял живота. На теб мога да съм ти добър приятел. Когато се върна във Фанагория, ще моля Перун да ти помогне, буйтуре, и да получиш твоята Чечке за жена. А ти моли твоя Тангра.

Илбарис излезе на свеж въздух, без да отвърне. Грееха звездите, постоянен вятър издуваше платното.

— Всемогъщи Тангра! Чуй думите ми. Помогни ми...

Тъмната вода отминаваше назад със свистене... Като се прибра в каютата си, Илбарис записа всичко, което се случи през деня на пергамент, постави свещта на масата и легна на пейката. Затвори очи, но сънят не идваше. Зад борда водата сякаш вреше и кипеше. През тънката стена се чуваше как разговарят гребците. Разговаряха, а отдавна вече бе време да спят. Над главата си чуваше отмерените крачки на стражите, по двама на всеки борд. Вървят от носа до кърмата и от кърмата пак до носа, зорко се взират в тъмнината, срещат се, разминават се. Загърнати в кожените си плащове, на палубата спят воините на батир Камай. Смели, храбри и решителни, този път сам алустаз Даян беше подбрал най-добрите. Алустазът държи при себе си хиляда отбрани алипи, най-изкусните батири обучават воините, изтощават ги до край, но те овладяват изкуството на близкия бой, на борбата. Алустазът кани и гърци — силни са те в хитроумните препъвания, засичания, захвати и хвърляния, след такова обучение е много трудно да се справиш с такъв воин. Един срещу един е почти невъзможно, такъв боец може да се сражава с двама, че дори и с трима.

Спят воините, спи батир Камай. Трябва да заспи, мисли си Илбарис, послушно затваря очи, призовава съня. Но вместо съня му се появява майка му — точно такава, каквато се появи наяве един ден преди Илбарис да отплава за Константинопол. Отдавна не бе виждал момъкът тази, която му бе дарила живот, от много време тя се бе

омъжила повторно, сам хан Кубрат бе избрал съпруга ѝ, когато осинови буйтура, тя вече имаше и деца от втория си мъж, животът ѝ течеше забързано, изпълнен с тревогите, радостите и неволите в новото ѝ семейство. Но ето, че до нея бе достигнала вестта за големия ѝ син и тя дойде, придружавана от роби, който носеха на раменете си сандък. Отметнала назад глава, жената разглеждаше първородния си син, който се възправяше като млад дъб, след това го прегърна, а сълзите — неотменния спътник на радост и печал, сами избликнаха от очите ѝ. Илбарис само галеше смутено раменете ѝ и повтаряше: „Недей така, мамо... успокой се... успокой се...“

Доста време измина, преди майка му да дойде на себе си.

— Случило ли се е нещо?

— Не, сине. Нищо — отново погледна тя през напирещите сълзи към сина си. — Наистина, нищо няма.

— В дома ти всичко наред ли е?

— Да, сине. А за теб, чух, че ювиги-ханът те изпраща във Византия?

— Да, майко. Утре отплаваме.

— Нека Тангра те пази, сине. Вторият ти баща каза, че това пътуване е опасно... на сигурна смърт, говори, тръгва Илбарис. Цял ден място не мога да си намеря...

Илбарис прегърна слабичкото телце на майка си:

— Нищо няма да ми се случи. Ще се върна. Не мисли за нищо лошо.

— Дал бог, сине... А сега да ти кажа защо дойдох. Не само да те видя, дойдох да изпълня завета на баща ти, неговата воля. Преди битката с аварите, в която загина, той ми рече така: ако го погубят, да ти предам този сандък. Но не когато пораснеш, а когато получиш, когато заслужиш титлата на буйтур или кавхан.

Тя се обърна към роба.

— Остави тук сандъка. А сега излез.

Рабът изпълни заповедта.

— Кажи, Илбарисе... дочух, че си влюбен в ханската дъщеря?

Какво можеше да отвърне на майка си? Да потвърди хорската мълва? Още повече ще я огорчи. Ако пък каже, че не е влюбен — няма да може, няма да се преобърне езикът в устата му, не е научен да лъже.

— Да не повтаряме хорските сплетни, майко. Нима е за мен дъщерята на ювиги-хана? А и освен това ми е сестра, въпреки че не ми е родна...

— Най-важното, синко, е да се пазиш. Останеш ли жив, ще намериш съдбата си. Тангра ще ти помогне. Спомняй си за мен...

— И ти мисли за себе си. Пази се...

И отново потекоха майчините сълзи.

— Не бива, мамо. Не бива...

— Няма, няма... Сега си тръгвам...

Майка му си отиде, а Илбарис остана сам. Седна върху сандъка. На вид изглеждаше не особено голям, със старинна изработка, но младежът знаеше, че вътре могат да се поместят много неща. Такъв сандък винаги съпровожда един номад през целия му живот, докато се придвижва от едно пасбище до друго или от един към друг стан. Имаше си специално предназначение — всеки воин с висок ранг съхраняваше в него воинските си доспехи — щит, сабя, лък и стрели, резервни накрайници, кинжали. Този сандък е изработен от българските майстори, издялан от леко, но здраво дърво и кой знае, може би и на бащата на Илбарис му е бил оставен по наследство. Вярно е, че в последно време хан Кубрат се отказва от обозите, в поход воините трябваше да тръгват по-леки, нищо да не ги обременява, само един добър кон и храна за три дни, но по времето, когато бащата на Илбарис бе още жив, воините возеха доспехите си в обоза и ги обличаха едва преди решаващата битка.

В отвора по средата имаше поставен ключ. Илбарис го превъртя и капакът се отвори с мелодичен звук.

Като закриваше всичко друго в сандъка, отгоре лежеше щит от сандалово дърво, червена бича кожа бе стегнато опъната връз него. Под щита имаше също такъв червен колчан и кавхански доспехи. Още по-отдолу лежеше меч в ножница от кожа, щампована със злато, сноп свистящи стрели, нашарени с червени ивици, и един крив ятаган. Илбарис взе щита и го надяна на лявата си ръка. Точно такъв щит е имал и баща му в битката с аварите, от която така и не се завърна. Илбарис знаеше, защото хан Кубрат му бе разказал, че тежко копие е пробило щита и е пронизало бащиното му тяло.

Младежът постави щита настрани. Българите вече не използваха такива щитове, обковаваха ги с желязо. И с ятагани не се биеха — къси

са те и стават само за близък бой. Много по-добра в битка бе дългата сабя — такива саби пристигаха от Хорезм. Правият ромейски меч също е добро оръжие; кой каквото си хареса, това и си поръчва от оръжейниците в кожени престилки, те изработват каквото си пожелаеш.

И все пак ятаганът е красив. Лек, остър, а на дръжката е излят носещ се във въздуха конник. Конят е като истински и конникът е като истински, все едно ти самият си яхнал животното. Оръжието е гръцка изработка, острието блести в синьо. Илбарис го подържа в дланта си и отново го постави в сандъка — все някога ще потрябва. Имаше и още нещо, загърнато в табгача коприна. Дръпна го буйтурът за крайчето, разгърна плата и ахна: лежеше там кинжал с невиджана красота, стар — престар, още от скитските прадеди, предаваше се по наследство от баща на син, в златната му дръжка преливаха инкрустираните скъпоценни камъни. Ръката сама стисна дръжката и заби острието в тялото на врага и ето че потече гъстата алена кръв по бляскавата стомана... Илбарис трябваше да затвори очи, за да може да пропъди видението.

И още нещо лежеше в този сандък, който изглеждаше направо бездънен, но младежът не видя какво точно. Доспехите на баща му прилепнаха по мярка, сякаш за него са правени. Изтича на двора младежът и се надвеси над кладенеца, осветяван от лунните лъчи: в неподвижното тъмно огледало се отразяваше млад кавхан, странно приличащ на него самия. Сърцето му биеше, сякаш предстоеше схватка с враговете. Втурна се към дома си, отвърза коня от коневръза, с едно движение се метна на седлото, дръпна поводите и препусна.

Премина покрай домовете, през висия мост и ето, че нощната тишина се взриви от копитата. Стражата на моста едва успя да разпознае доспехите на кавхан, отстъпи бързо, само алипите, които охраняваха вътрешните покои на владетеля имаха право да спират кавхани. Напред! Бързоногият кон почти летеше над пътя. Ханските градини се мярнаха и останаха назад, пътят свърши и започна степта. Степ! Безграничният простор, аромата на тревите, песента на нощните птици. Илбарис отпусна поводите, разтвори ръце да прегърне и степта, и тревите, и небето. Е-хе-хе-хей! Насрещният вятър мощно се блъска в гърдите, развява дрехите, иска да прекатури конника. Леко и свободно е на душата, в тази минута самата тя прилича на вятъра, който дъhti

на нощ, на тревога, на вечност. Сърцето ту полита към звездите, ту пада надолу като камък. Илбарис крещи, вика името си и тайнствената, непостижима степ му го връща обратно.

Ил-ба-рис!...

Той рязко спира коня. Какво е това? Що за измама? Само че... стори му се, че степта отговори на вика му с гласа на Чечке. Стои той неподвижен, заставил коня си да се обърне, вслушва се, вира се в тъмнината. Няма никой. Никой. Ах, ако беше орел, с един замах на крилете си да се вдигне високо-високо и да полети към Кафските планини^[2]. Но не е отредено това на човека. Ала ако тялото завинаги е привързано към земята, то душата няма нужда даже от крила, за да литне натам, където сега спи девойката с лице, подобно на лунния лик. Ще се приведе над нея душата и ще прошепне — Чечке... Чечке...

* * *

А хладният нощен въздух изпълва гърдите и Илбарис, изправен в седлото, доверява своята тайна на степния простор:

— Чеч-ке-е-е-е!

Отново ли е мираж този тропот на копита — не къде да е, а съвсем близко. Ръката сама посяга към пояса, където в ножницата си лежи скитският кинжал.

— Илбарисе!

За миг лунната светлина изрязва от тъмнината бяла кобила с изящна девойка, притиснала се към конската шия; далеч назад има още три силуета. Момъкът не вярва на очите си, като насън обръща коня си да я посрещне и ето те са вече близо, близо...

— Илбарисе!

Ето тази е минутата, заради която си струва да си дадеш живота.

Воинът може би се поколеба за миг, но колебанието отмина още преди да успее да го осъзнае. Да става каквото ще, нищо не може да го уплаши. Нека бъде смърт, нека да е наказание, но Чечке е с него, Тангра чу молбите му, той ги срещна тук.

Той й извиква: „След мен! Не изоставай!“ — и шиба с камшика си коня, който и без друго се носи бързо като вятър. Тази степ и всяко нейно късче земя Илбарис познава така, че и със завързани очи би

намерил малката скрита от очите поляна на брега на потока, обрасъл със стари върби. Само за няколко минути конят вече е спънат и пощипва тревата наоколо.

— Илбарисе!

Само една дума. Спира бялата кобила, Чечке още не е успяла да скочи на земята, когато силните ръце я подхващат.

— Чечке!

Какво друго е това, освен истинско чудо? Какво друго, освен невъзможното, немислимото, станало възможно и действително?

Без думи, почти без да усещат, бият едно о друго двете сърца. И първото говори: „Буйтуре, любими мой. Прости ми, че мълча. Колко много бих могла да ти разкажа, любими мой, колко много бих могла да ти кажа! Не е изминал и ден, без да се моля на Тангра за тази среща и ето — той ме чу и ме изпрати при теб. О, Тангра, помогни ми, удължи тази минута, направи вечна тази прегръдка, дай ми да вкуся от цвета на любовта и нека тази минута бъде последна в моя живот...“

А другото сърце, готово да разкъса гърдата и доспехите на кавхана, отвръща: „Чечке, ти приличаш на луната и на слънцето, очите ти блестят като звезди в нощта, устните ти са толкова благоуханни и само от шепота им вече съм глух за всичко останало. Готов съм до края на дните си да те държа в обятията си, както и сега, да те държа в ръцете си, да те притискам към себе си, да гледам как луната и звездите огряват лицето ти и да вдъхвам аромата на косите ти. Обичам те, Чечке, и съм готов да живея и да умра за теб...“

Така си говорят, така си шепнат едно на друго двете сърца. Наоколо е пълна тишина, ручейт ромоли под лунния светлик, а откъм полето се носи опияняващият аромат на изсъхнали под слънцето треви. Щастие, от което ти се ще да крещиш с пълен глас, от което ти се иска да онемееш и никога повече да не произнесеш и един-едничък звук, щастие, което причинява сладка болка и кръвта пулсира гореща и палеща във вените.

„Аз съм твоя, буйтуре мой, умирам от ръцете ти и възкръсвам в тях, устните ти ме изгарят, превръщат ме в пепел и от тази пепел аз отново се раждам за любовта ти. Не се страхувай от нищо, вземи ме, прави с мен каквото пожелаеш, само не ме изпускай от ръцете си, мъчи ме, приласкай ме, защото сега съм единствено твоя и ще бъда твоя завинаги, да се смили над нас Тангра и да ни помогне...“

Луната отново се скрива смутена зад облак, тъмно е, тихо е, не се долавя никакъв звук, само конете рият с копита, прозвънва някоя сбуруя, единствено ручеят бърбори измежду корените на огромните стари върби, потопили клонки в прозрачната вода. Самата степ е притихнала — внезапен сън, подобен на смърт, покоси Илбарис и Чечке, сън, който завинаги отдели миналото, в което те бяха разделени, от настоящето, в което се сляха с природата и един с друг.

Но белоснежната кобила помръдна ухо, доловила с острия си слух далечен тропот, отвори се очите, за да запомнят завинаги тази минута — първата минута преди дългата раздяла.

— Идват след мен, буйтуре. Върви, остави ме тук.

Чечке бе впила поглед право в очите на Илбарис, притисна се към него за последно и замря, без сили, без воля, забравила за всичко. Но вече ясно се чуваше далечният тропот. Беше прекалено опасно стражата да ги завари така двамата — тогава бедите нямаше да им се разминат.

— Прощавай, Илбарисе, прощавай, буйтуре — думите, прошепнати в ухото му, тежаха от сдържаните сълзи и може би бяха последните нейни думи в живота му. — Прощавай, ще те чакам. Ще те чакам... завинаги...

Небе, звезди, нощ, Илбарис се носи на коня си в степта, в тъмнината, все по-далеч е и по-далече от това място, където преди малко му бе дадено да познае най-висшето земно щастие. Оглушително кънтят в ушите му и изплуват като огнени писмена в нощта думите, които прозвучаха едва чуто:

„Ще те чакам, Илбарисе, винаги... завинаги...“

Нощ, звезди, лудият бяг на коня, зазоряване в далечината, топлина по устните, щастие, болка, тишина... Из тишината и тъмнината изникват стените на Фанагория, караулите с копията си, висящият мост. Познатата улица, притихналите къщи, ханският двор, вратите на собствения дом.

И новият ден...

Той не можа да мигне; легна си, после стана, разхожда се из къщата, излезе в градината. Върна се вътре, след това отново закричи. Свали доспехите на кавхана, отпаса ятагана от пояса си, свали кинжала. Когато започна да прибира бащиния дар обратно в сандъка, пак се натъкна на малкия пакет. В златотъкана материя бе загърната

дребна кутийка. Илбарис отвори полираното капаче и неволно ахна — в кутийката лежеше златен пръстен с необикновена красота, инкрустиран с хризолит — камък, който носеше щастие и предпазваше от болести. Дали този пръстен бе принадлежал на баща му или бе прощален подарък от майка му? Илбарис не можеше да откъсне очи от дивната изработка на скитските златари. Какво да го прави? Не му трябваше много време, за да разбере, че този пръстен трябва да се подари на Чечке. Нека това да е причина за следващата им среща.

Но не стана така. В утрото, когато се видяха, Илбарис не успя да улучи сгоден момент да се приближи към девойката, единствено нейният поглед му говореше, че всичко, случило се предишната нощ, не е било сън, а истина. И въпреки че брегът се стопи в далечината, Илбарис дълго още виждаше пред себе си този поглед, златистите коси, пристегнати със синя лента от табгача коприна, и чуваше думите, които бяха предназначени единствено за него: „Връщай се, Илбарисе, ще те чакам вечно.“

Сега този пръстен, надянат на златна верижка, ще бъде негов талисман. Ще го пази в чуждата страна, ще го закриля от беди, ще му помогне да изпълни заръката на хан Кубрат, да се върне и пак да види Чечке. Ще дойде ден, непременно ще дойде, в който той отново ще пристъпи по камъните на фанагорския пристан, ще влезе в двореца, ще срещне погледа на Чечке и ще каже: „Ето, върнах се.“

И ще надене на пръста ѝ този пръстен.

Мечти, мечти...

Мечти. Застанал е на палубата и се е отдал на сладки мечти — за това как ще се върне, ще донесе на хана тайната на гръцкото оръжие и как неговият втори баща ще му даде Чечке. А след това... след това ще участват в кушията, ще се втурне след любимата си като бърза стрела и на земята няма да има сила, способна да го спре...

И сам не забеляза как в гърдите му се роди песен. Тази песен ще пее на Чечке, когато останат двамата сами, след като я отведе в дома си като своя жена.

— Тъгуваш ли, буйтуре?

Гласът на уста Агасике върна Илбарис към реалния свят. Той дори не бе чул как гъркът се е приближил към него. Защо е дошъл, какво му трябва, какво иска? С някакво свое седмо чувство младежът разбра, че бе притрябвал за нещо на Агасике? За какво?

Нека оръжейникът да каже.

Но гъркът не бързаше. Седна до младия мъж и млъкна.

Илбарис също млъкеше.

На Агасике не му бе никак леко. Колкото повече се отдалечаваха фанагорските брегове, толкова повече прииждаха тревожни мисли в главата му. Не прибърза ли със завръщането си? Какво го очаква в отдавна напуснатата родина? От последния път, когато видя император Ираклий, бяха изминали не една или две години. И кой знае как ще го приеме сега василевсът. Въпреки че, струва му се, Ираклий няма никакви основания да е недоволен от верния си слуга, пътищата, по които бродят мислите на най-силните в света, са неведоми. При все точни и подробни отчети, изпращани при всеки удобен случай, който може да го предпази от гнева на василевса или от подозрението му... От друга страна, нямаше нищо, което да предвещава беда: Агасике знаеше, че Ираклий не го е излъгал, разпоредил бе да вземат сина на майстора в дворцовата школа и бе покрил всички разходи, заповядал бе да дават парична помощ на жена му и на по-малката му дъщеря.

Как ли ще го приеме, как ще посрещне майстор Агасике столицата на Византия, с какво ще го възнагради василевсът за дългогодишното старание, изпълнено с много опасности? Забогателият майстор не просто се завръща в Константинопол, не, той носи за Ираклий подробна карта на пътищата, водещи към Страната на мрака. Но императорът непременно ще попита, може би не на първия ден, даже не и на втория, но рано или късно ще попита, каква е истинската причина за пристигането в столицата на осиновения син на хан Кубрат и ще бъде много лошо, ако Агасике не може да отговори на този въпрос.

А наистина, коя е причината?

Сякаш няма никаква тайна: отива буйтурът при императора, носи подаръци. Как така изведнъж? Е, тук може да изтъкнат много причини. Вероятно повелителят на Велика България е пожелал да изпрати на василевса кожи, златни накити и много други дарове в знак на уважение, нали Ираклий от край време е ценител на ювелирното майсторство. Хан Кубрат вероятно изпраща подаръци за бъдещия си зет, това е нормално и естествено. Но и в единия, и в другия случай не е нужно да потегля и Илбарис, тази мисия може да изпълни всеки кавхан или тархан, а те са толкова много. Отдавна вече гъркът се е

избавил от чувството на превъзходство по отношение на варварите, битуващо сред византийците; не отстъпват българите на гърците и другите народи нито по ум, нито по храброст, нито по безстрашие, нито по каквото и да било друго. Ето например буйтура, който стои с непроницаемо лице, иди познай какво му се върти в ума.

Вълнува се морето, шуми зад високия борд.

— Има ли много още до дома ти, майсторе?

— До дома? Не... Близко е. И ето за какво си мисля. Мисля, че на всички вас, на алипите и на теб, буйтуре, император Ираклий ще ви предложи да постъпите в неговата войска. Щедро плаща императора на тези, които се съгласят да му служат. Ами да, наистина, за какво ви е на вас да се връщате? Във Велика България сега е спокойно. Младите воители няма къде да покажат способностите си...

— Ще видим... — лениво отвръща Илбарис.

— Не, ти кажи — ако императорът ти предложи да преминеш на служба при него, ще склониш ли?

— Когато ми предложи, тогава ще решавам.

Замълчаха.

— Ех, ти, потайният — с обидна в гласа произнесе Агасике, — усещам, носиш някаква тайна. А, буйтуре? Познах ли?

— Каква тайна ще е тази, уста, щом всеки може да я познае?

Майсторът отново се обиди. „Всеки“...

— Аз не съм всеки, буйтуре. Дълго съм живял сред българите. Понякога не знам дори кой съм сега — ромей или българин. Само в църквата си спомням, че съм грък. Жалко е, буйтуре, че не приемаш ти нашата вяра. С нея би отишъл далече.

Момъкът се усмихва.

— Ако Тангра поиска, и така ще отида далече. Ако не иска, няма. А освен това, уста, вашата вяра не ми харесва. Говори тя ту едно, ту друго. Ето ти пример: ако те ударят по едната буза, дай и другата. И в същото време: око за око, зъб за зъб.

— Това кой ти го каза? Константин ли?

— Не, не той. Но какво значение има? А ето какво още ще ти кажа, майсторе: ако те попитат защо съм дошъл, кажи; носи подаръци от хан Кубрат за византийския император.

— И само толкова?

— Само толкова.

Агасике се засмя неестествено и се закани с пръст:

— Ех, че си хитър ти, осиновеният син на ювиги-хана! Но не си по-хитър от мен. Напразно не ми се доверяваш. Кой знае, може би аз ще мога да ти помогна. Агасике ще ти потрябва. Там познавам всички входи и изходи. Във Византия можеш да получиш всичко, трябва само да имаш достатъчно златни монети. А те, чувал съм, не ти липсват. Така ли е, буйтуре?

Илбарис не се обърна към оръжейника:

— Знаеш ли какво? Мога да ти дам добър съвет, майсторе, макар че си по-възрастен: приказвай по-малко за мен и моите тайни. А то, разбираш ли, всичко може да се случи. Спънеш се някъде и паднеш. Или нещо друго може да стане. Сам каза, че за пари твоите съотечественици на всичко са готови.

Ах, никак не е на хубаво това! Агасике не може да не признае, че този варварин е много умен и хитър. Не трябваше да издава подозренията си. Взе, че подхвърли на този дивак как за пари всичко може да купи: и нечия любов, и ножа на наемен убиец, за когото да пререже гърло е като да смачка муха.

— Пошегувах се, буйтуре. А ти не разбра. Не ме разбра...

— Разбрах те, уста Агасике. Ти се пошегува... Но аз не.

— Е, не се сърди, буйтуре. Разбери, свикнах с Фанагория, отвикнах от родината. Пък и къде ли е родината, а? Където човек живее по-добре, където се диша по-леко, там е родината. Докато живееш на едно място, не знаеш какво друго има, няма с какво да сравняваш. А когато има с какво, замисляш се. Ела с мен в каютата, ще те гостя с такова вино, каквото никога не си опитвал.

— Аз не обичам вино, майсторе, знаеш това.

— Знам, знам. Все пак да отидем.

— Някой друг път, уста.

— Е, добре де, добре. Ще ти кажа още веднъж, буйтуре — ще се нагодя към тебе. Харесваш ми. Бих искал да имам такъв син. Ето, връщам се при семейството си, а не знам там какво ме очаква. Може да поживея там и отново да потегля за Фанагория, и ние с теб пак да се срещнем. Лека нощ, буйтуре.

— Лека нощ, майсторе...

— Лека нощ...

Нощта изтече и отново настана ден. Скоро на хоризонта се показва Херсонес. Там трябваше да се запасят с провизии и преди всичко с вода за по-нататъшното плаване. Освен вода натовариха на кораба и сушена риба, пушено месо, сирене, сол, хляб и плодове. Кормчията остави гребците да си отпочинат, пред тях все още предстоеше дълъг път и не се знаеше кога ще могат пак да отдъхнат.

Батир Камай и войните му отидоха в града и се върнаха натоварени с покупки. Илбарис остана на кораба и от палубата наблюдаваше пристанището, гъмжащо от хора. Видя как уста Агасике слезе по мостика на брега; още в мига, в който стъпи на земята, го наобиколиха незнайно откъде появили се гърци и той отмина с тях, после се върна весел и възбуден. Майсторът се променяше пред очите на Илбарис: колкото по-далеч оставаше Фанагория, толкова по-свободно, уверено, та дори безцеремонно се държеше гъркът, в престолния град изглеждаше сдържан, мълчалив и едва ли не необщителен. Дали се променяше само защото се прибираще в родината? Или и затова, че се връща много забогатял?

Човек имаше над какво да се размисли. Илбарис не хареса последния им разговор. Гъркът се държеше с приемния син на ювигихана като с равен, още малко и ще вземе да го потупва по рамото. На няколко пъти младежът улови насочените към него погледи на херсонеските гърци; явно уста Агасике им разказваше нещо за буйтура.

Добре, и това все някога ще се изясни. Вдигнаха котва още преди да се бе стъмнило напълно. Духаше равномерен, силен вятър, който веднага опъна платното и брегът започна да се отдалечава, отдалечаваше се и скоро съвсем изчезна. На Илбарис не му се спеше, затова отиде при Денис на руля. Кърмата раздираше морската плът и оставяше назад стремглава пенлива следа. Денис беше в добро настроение, започна да говори за моретата, които е прекосявал, за корабите, на които му се бе удало да плава. Според него най-добрите мореплаватели в света въобще не са гърците, както можеше да се заключи от техните приказки, а финикийците: казват, че се е случвало с корабите си да доплават до края на света. Вярно е, че малцина са се

завърнали оттам живи — Посейдон, богът на моретата, е много капризен...

Илбарис слушаше разказите на кормчията и кимаше. За гръцките богове бе чувал от учителя си Константин. И за Посейдон бе чувал, и за сирените, които пеят с толкова сладки гласове, че човек се хвърля в морските вълни и плува, забравил за всичко на света, плува към собствената си гибел.

— Сирените са най-различни — обясни Денис. — При нас ги наричат или русалки, или воднянки. Русалките примамват моряка, призовават го със сладостни, жални гласове, на него малко му трябва да откликне на зова и да скочи от палубата в морето. Разплиска се водата, а човекът вече се е простил с живота си.

Дали кормчията сам вярваше в разказите си? И да, и не. Той, колкото и да бе пътешествал, никога не бе видял нито русалки, нито сирени. Но не искаше да обижда със своето неверие могъщите морски богове. Та нали, ако се разсърдят, те могат да изпратят буря и само по милостта им вятърът може да изхвърли кораба на брега или на скалите и моряците да не изчезнат безследно в морските дълбини. Колцина са загинали така — безброй, и то само заради такива размисли. И разбира се, че всичко е заради гнева на боговете. За да се умилюва разбушувалата се стихия в морето може да се излее бъчвичка олио или масло. Но още по-сигурно средство е да се принесе в жертва на Посейдон най-добрия гребец. Ако тази жертва не е достатъчна, в морето хвърлят още един, а ако вече и това не помогне, остава крайното средство — в жертва се принася кормчията. Как да не повярваш и в гнева на боговете, и в русалките, подтикващи мореплавателите към най-опасните места: само чудо или молитва може да спаси нещастника в такъв случай.

Илбарис и вярваше, и не вярваше, но докато слушаше кормчията, в гърдите му се надигна желанието да чуе този сладостен зов, да провери дали може да му устои. Денис разказваше, очите му горяха на светлината на звездите, към които от време на време поглеждаше, за да свери курса, и на буйтура му се струваше, че загорялото лице на моряка, обкръжено от буйни рижи коси, за няколко дена стана по-различно, не приличаше само на себе си. Колко удивително...

А след това настъпи тишина. Илбарис на мига си спомни тъжната, ласкава песен, която отдавна, много отдавна, в почти

незапомнено време, пееше майка му. Колко години вече бяха изминали, а момъкът още помнеше думите на странния език, който никак не приличаше на български, помнеше и мелодията и ето че сега, неочаквано и за самия себе си, я запя. Стоеше изправен, подпрял се на борда, притворил очи и пееше с пълен глас, без да забелязва нищо, без да види как от учудване очите на кормчията се окръглиха. И Денис прекъсна песента с треперещ глас:

— Ей, буйтуре... буйтуре!

Илбарис замълча и попита:

— Какво? Какво искаш?

— Буйтуре... каква е тази песен, която пееш?

— Какво? А, песента ли... Харесва ли ти?

— Кажи, кажи...

— Майка ми я пееше. Много отдавна.

— С точно тези думи?

— С тях.

— Но... но това е песен на венедите, буйтуре. Не на българите.

— Зная, Денис. Майка ми е от това племе. Била е най-красивата девойка сред тях. Когато сключвали договора, князът на венедите я подарил на хан Кубрат, за да ѝ намери достоен съпруг. И той я дал на баща ми, кавхана.

— Не, почакай... почакай... Спомням си... бях съвсем малък, ювиги-ханът пристигна, имаше голям пир. И девойката помня, висока, с коси до пояса и бели като лен.

— Нима ти... ти, значи...

— Аз също съм от венедите. Целият ми род по бащина линия се славеше с това, че нямаше по-добри от нашите ладии. И дядо ми строеше ладии, и дядото на дядо ми. На нашите ладии винаги бе изобразена тамгата на венедите. А девойката, която нашият княз подари на хана — дядо ми казваше, че е била дъщеря на сестра му. А дали наистина е така, не знам... прости...

— Значи в моите и твоите вени тече една и съща кръв, Денисе.

— Да, буйтуре. Оказва се, че сме роднини. А ако е така — кълна се навсякъде и във всичко да ти помагам. Дай ми кинжала си.

Илбарис измъкна кинжала от ножницата и му го протегна.

— Подръж руля.

Буйтурът положи ръка върху топлото дърво, Денис прокара пръст по острието и по кожата му избликнаха няколко капки кръв. Когато подаде обратно кинжала на Илбарис, младежът стори същото и те смесиха кръвта си, след това един след друг целунаха острието и се прегърнаха. Сега кръвта на единия принадлежеше и на другия. Завинаги.

— А сега — каза тихо Денис, — сега ме чуй, братко. Аз знам повече, отколкото си мислиш. И не съм само аз.

— Какво знаеш, Денисе?

— Знам аз, знам. И това, че обичаш дъщерята на ювиги-хана, и това, че той те е отпратил във Византия, на сигурна смърт те е проводил. Нали?

— Кажи какво още знаеш.

Кормчията понижи глас:

— Ти не само носиш на василевса подаръци, а и трябва да върнеш обратно скъп подарък за ювиги-хана. Така ли е?

— Продължавай.

Като почти допря устни до ухото на Илбарис, кормчията прошепна:

— Гръцкият огън...

Отблъсна се Илбарис от кормчията, сякаш гръм бе треснал над главите им. Откъде? Откъде би могъл да знае това Денис? Дали е този, за който се представя? Неволно хващайки се за дръжката на кинжала, младежът се приближи към Денис и го погледна право в очите:

— Защо говориш така? Защо?

— Тихо, братко. Чух Агасике да приказва за това с дъщеря си, с моята жена, Егина. За това, че си влюбен в Чечке, и това, че и тя те обича, и това, че ювиги-ханът иска да те погуби.

— За ювиги-хана ни дума, Денисе, не е твоя работа. Какво още каза Агасике?

— Още ли? Че гърците пазят тази своя тайна повече от зеницата на окото си, за седемстотин години никому не се е удало да я узнае. Че ако в Константинопол някой усети, че се интересува от нея, никога повече няма да видиш Фанагория.

— А ти? А ти, Денисе, ти с него ли си?

— Опомни се, буйтуре? В нашите жили тече една кръв. Забрави ли? Ще ти помогна, братко...

Зад гърба си Илбарис почувства нечие присъствие. Мигновено се обърна и едва не настъпи оръжейника.

— Ти ли си? Какво искаш, уста? — грубо попита Илбарис.

Без въобще да се обиди или поне, без да покаже обидата, гъркът отвърна:

— Трябва да говоря с теб, буйтуре.

— Говори, уста.

— Не тук. Да идем в моята каюта.

— Добре, да вървим.

И той закрачи след оръжейника, забил взор в широкия му гръб. В каютата — едно много тясно помещение, в която едва имаше място за двамата да се обърнат, Агасике първо извади една делва с вино и две чаши. След това се огледа наоколо да няма някой.

— Това е виното, за което ти споменах, буйтуре.

— Ти каза, че ще говорим...

— Ще, ще. Ще има разговор. Но какъв разговор без вино? Погледни, също като Христовата кръв. Ненапразно се причестяваме с вино.

— Пий, майсторе. После кажи за работата.

Гъркът отпи с видимо удоволствие.

— Така. Напразно ти... Е, добре. Значи, така: аз мога да ти помогна буйтуре. Аз на тебе, ти на мене.

Илбарис застана нащрек. Наговорили ли са се те, що ли?

— Не те разбирам, майсторе.

— Аз ще пийна още, нали не възразяваш? Всичко ще разбереш.

Гъркът си наля отново, без да разлее ни една капка.

— Наистина Христова кръв. За твое здраве, буйтуре. Ох, че е хубаво... А ти, ти всичко разбираш — той понижи глас, наведе се към Илбарис точно така, както преди малко го направи Денис. — Интересуваш се от оръжейните работилници на императора. Нали така?

— От къде ти хрумна, уста?

— Не се сърди, буйтуре. Но и не ме мисли за глупак. Което знам, знам го.

— Ти... ти грешиш. Не ме интересуват работилниците.

— Да, да... добре де. Аз говоря така, все едно, че те интересуват. Да. Аз ще пия още, нали не възразяваш?

— Виното си е твое...

— Вярно. И виното е мое, и всичко, което спечелих за толкова години във Фанагория, и то си е мое. Ето и дъщерята, Егина, беше моя. А къде е сега Егина? Няма я. Така в самота може да загубиш всичко останало. Разбра ли сега?

— Не — каза искрено Илбарис, — не разбрах.

Гъркът си наля още веднъж.

— Ето, виждаш ли. Не разбра. А защо? Затова, защото съвсем не пиеш. Знаеш ли любимата поговорка на Йоан Фасиан? Не знаеш. Истината е във виното, ето какво казва той. Сега ще ти обясня всичко.

Той се надигна, олюля се, направи крачка към вратата и погледна навън.

— Няма никой. Сега слушай. Да допуснем... Казвам, да допуснем, че се интересуваш... Е, е... няма да споменавам, знаеш сам какво. Това същото, без което няма смисъл да се връщаш във Фанагория. А трябва да се върнеш, нали? Значи... значи ще търсиш. Ще търсиш... ще обикаляш, ще се вглеждаш в хората... и те в тебе. Ти не знаеш... ти не познаваш нашите... всички доносничат, за медна монета ще те продадат, за сребърна ще скочат във водата, за златна ще погубят собствения си баща. След два дни в двореца ще знаят, че си питал, че си се интересувал от... не, няма да кажа от какво. Ето така стоят нещата. Само след два дни. А на третия ти изчезваш. Има у нас в Константинопол в двореца такива места... каменни кладенци, където човек стои до гърдите във вода. Стои ден, два... понякога повече, понякога по-малко. А после...

— Не се опитвай да ме плашиш, уста. Да допуснем... да допуснем, че всичко ще е точно така. Теб какво те засяга?

— Ех-ех, буйтуре! Защо така говориш? Ти ми се нравиш. Нима съм ти враг? Не. Не съм ти враг. А на себе си? И на себе си не съм. Само да се разбере, че ти си разпитвал някого за нещо, веднага ще си спомнят, че двамата пристигнахме на един и същ кораб. От Фанагория. И началникът на тайната полиция ще каже: а дали този Агасике няма да поговори с нас? Може би той знае защо този приемен син на ювиги-хана се интересува от еди-какво си? А може би той самият му е доверил нещо? И ще започнат да ме разпитват. И знаеш ли какво ще ти кажа, буйтуре? Ако ти попаднеш в лапите на тайната ни полиция, най-добре е всичко веднага да си признаеш.

— А ако не можеш да си признаеш, уста?

— Тогава, буйтуре, работата става съвсем лоша. Тогава трябва да попиташ префекта какво искат да чуят от тебе и веднага да го признаеш.

— Нима ти мислиш, че мен, приемният син на ювиги-хана, с който Византия има договор за приятелски отношения...

— Чакай, чакай, буйтуре! Ей сега ще ти обясня. Договор има. Но между кого? Между василевса и ювиги-хана. Те си го спазват, спазват този договор. А префектът на тайната полиция никакви договори не е сключвал. Той само е длъжен, когато се произнесе думата „гръцки огън“, да залови произнеслия я и да го разпитва дотогава, докато не се разбере колко далеч му се е удало на този човек да достигне до държавните тайни на Византия. Повярвай ми, този човек никога повече няма да види белия свят. А на император Ираклий ще доложат с прискърбие, че приемният син на ювиги-хана е станал жертва на някакъв заговор.

— И все пак... василевсът...

— Виждам, че ти пак искаш да говориш за договора между император Ираклий — да живее сто години — и твоя приемен баща. Почакай, ще напълня чашата. От такива разговори гърлото незабавно пресъхва.

И гъркът на една глътка пресуши стакана.

— Ето, така е по-добре. Договорът. Та нима не разбираш за какво му е нужен този договор на василевса? Аз, струва ми се, съм леко пиан, но няма нищо. Защо... защо ти обяснявам всичко това? Защото аз... с две думи, дълго живях във Фанагория. Пристигнах там един, тръгнах си съвсем друг човек. Там ми беше добре, въпреки че хората мислят, че Фанагория е на края на света и нормален човек там не може да живее, там става само за заточение. Както заточиха — въпреки че бе представено под друга форма — учителя Константин, в когото бе влюбена императрицата... както заточиха философа Йоан... Оттук, от Византия, вие, българите, изглеждате диваци, варвари, мръсни и необразовани. И трябва да се поживее... да се поживее известно време с вас и сред вас, както живях аз, няколко години трябва, за да се разбере... да се разбере...

Агасике вдигна каната и изля остатъка от течността в чашата си.

— Ето къде ни е грешката — каза той сериозно. — Мислиш си, че каната побира много, а всъщност не ти стига, за да утолиш жаждата си...

И допи остатъка.

— Но не е случайно — невъзмутимо продължи след това, — не е случайно изгнанието на всички тях... и на всички останали... неслучайно точно във Фанагория. Мислиш ли, че във Византия вече няма къде повече да изпращат хората? Грещиш. И все пак и Константин, и Фасиан, философа, и преподобния Симеон, въпреки че аз него не го харесвам, ги изпратиха именно там. А защо?

— Защо? — повтори Илбарис, който все още не можеше да разбере дали уста Агасике наистина се бе напил или иска буйтурът да го мисли за пиян.

— Точно така — защо — майсторът заплаши въображаем събеседник с пръст. — Сега ще ти кажа, буйтуре. Защото вие... българите... вие трябва да спасите, да спасите империята. Трябва... да приемете истинската вяра и... да станете наш... как се казва това... аванпост.

— Хан Кубрат, моят приемен баща е надежден съюзник, дори и никога да не приеме християнската вяра. Не си ли съгласен с това?

— С-съгласен съм. Но все пак... все пак, по-добре ще е, ако българите приемат... християнството. По-добре ще е. Ако не го приемат — по всяко време могат да се договорят с другите... с други тюрки, които вярват в Тангра. Вярата, буйтуре... повярвай ми, тя не се изчерпва само с това на кого се молиш... а и с кого търгуваш... и с какви пари се разплащаш. Ти си далеч... далеч от тези неща, знам това. Всеки търговец го знае, всеки би ти казал същото. Чиято монета е по-стабилна, неговата вяра е и по-силна. Ненапразно баща ти, хан Кубрат, толкова често ходи в кервансарая. Най-надеждната днес монета е дирхемът. А това означава... означава, че след монетата си в тези краища скоро се появяват и сарацините. А ние, гърците? Къде се дяна сребърната гръцка мелира? Какво стана със златния императорски солид? Няма ги. А заедно с тях падат и доходите на гръцките търговци. По-рано... преди, всичко беше в техните... в нашите ръце, всички магазини, всички работилници. А сега? Половината дюкяни във Фанагория принадлежат на евреи и сарацини. Хорезмийските търговци снабдяват най-големите кервани, а самаркандците почти не им

отстъпват. Чиято вяра приеме хан Кубрат, на тези търговци ще им бъде по-лек животът, разбираш ли? А аз преди всичко съм търговец. Ако заслужа благоволенieto на хан Кубрат, ще стана още по-богат... много по-богат, отколкото съм сега. Това е моята корист, буйтуре... ето защо искам ти... ти да се завърнеш с успех. Тогава няма да забравиш, че тук съм ти помогнал, нали така?

— Вярно е това, уста Агасике.

За един миг гъркът погледна Илбарис със съвършено трезви очи, след това се изправи, олюля се, тръсна глава и промърмори:

— Кълна се в гвоздеите на светия кръст, тук трябваше да има още една делва... трябваше...

Потърси под пейката, на която спеше, след това застана на колене...

— А, ето я, кълна се в преснета дева Мария! Ето я...

И отново напълни чашата си.

— За какво говорех, буйтуре?

— Говореше, уста, че юдейските, самаркандските и сарацинските купци не дават на гърците да търгуват така, както някога...

— Аха, ясно. Но аз... аз повече не искам да говоря за това. Нека да поприказваме за нещо друго. Сам знаеш за какво.

— Добре, уста. Само че дай да се разберем за нещо. Аз съм воин. Единствено воин. И като такъв се интересувам от оръжие. Това всеки го разбира. Ако бях занаятчия, щях повече да посещавам работилниците, ако бях търговец, бих отишъл на пазара, в кервансарая, в дюкяните. Но като воин се интересувам от оръжия. Ясно ли е?

— Ясно е, буйтуре.

— Гръцкият огън е оръжие. Най-страшното. От него всеки се интересува. Понякога василевсът го подарява на човек, който му е нужен.

— Готовото оръжие подарява. А не тайната за приготвянето му.

— Повече няма да кажа ни дума.

— Правилно, правилно, буйтуре. А сега ме чуй. Никой от онези, които знаят тайната, никога не излиза на свобода. Те работят, живеят и умират в работилниците. Понякога там им водят проститутки, за да се усмири плътската им страст, понякога им разрешават да си починат, носят им вино. Но никога не ги пускат на свобода. Те излизат от там само с краката напред.

— А на кого разрешават да влиза вътре?

— На никого. Дори и на василевса. Освен това тайната не е известна даже и на майсторите, които отговарят за изготвянето на запалителната смес. Един от тях знае кои са съставките, друг знае пропорциите, трети начина на производство на самото оръжие. Но никой от тях не общува с другите и въпреки че не са роби, а свободни хора, получават щедра заплата от хазната и имат семейства, животът им почти по нищо не се различава от този на робите.

— Какво ги кара да се съгласят на такъв живот?

— Не знам. Може би тщеславието. Или златото. Може би това, че василевсът покровителства семействата им. Впрочем Константин, когото ти наричаш учител, някога с израснал точно в такова семейство. Дядо му, Симоката, е бил най-известният майстор на гръцки огън.

— А той сега къде е?

— О, това е тъжна история. Веднъж в работилниците избухнал взрив. Лицето на Симоката изгоряло, той почти напълно ослепял, казват дори, че е загубил разсъдъка си и не му се разбирало какво говори. Той сега е много стар и василевсът му разреши да живее в собствения си дом. Но въпреки че му е позволено да се движи из града, винаги го съпровождат двамина стражи, които не допускат никой да се приближи към стареца.

— А той къде ходи?

— На пристана. От деня, в който изпратиха Константин, дядото всеки път щом пристига кораб, отива на пристанището. Все се надява да получи вест от внука си. Така съм чувал. Чакай да пийна.

Докато Агасике си наливаше поредната чаша, Илбарис обмисляше чутото. Колко е ловък този грък! Виж как незабелязано поведе разговора към човека, който знае най-съкровенията тайна на християните. Но тук има и нещо неясно...

— Кажи ми, уста Агасике — каза Илбарис, когато дочака Агасике да остави празната чаша, — кажи ми защо василевсът... не е убил този старец? Нали, ако правилно съм те разбрал, това е участието на всеки, който знае тайната на гръцкия огън? Така ли е?

Агасике рязко се изправи, отиде до отворената врата, погледна навън и този път плътно я затвори зад себе си.

— Така е — рече. — Така е, буйтуре. Той би постъпил по този начин с всеки друг... Но Симоката... Някога, много отдавна, когато

император Ираклий бил съвсем малък, тогава Симоката живеел в двореца и отговарял за работата на всички фонтани, водоскоци и правел всички фойерверки. Старецът прекарвал много време с Ираклий, майсторял му необикновени играчки и го защитавал, ако някой го обиждал. Ето затова императорът не постъпи с него така, както би постъпил, с който и да е друго. Позволява на стареца да живее и не му пречи да ходи на пристанището. Когато хвърлим котва край Константинополския бряг, навярно ще го видиш. Ще ти го покажа. А сега... сега, буйтуре, прости ми, това дяволско вино... докато пиеш ти се струва, че просто утоляваш жаждата си, а след това разумът ти изведнъж изчезва. Ето и аз сега... бог знае какво съм ти наговорил. Забрави за това. А аз... аз заспивам... извини ме...

Наистина, гъркът широко се прозя, затвори очи и се отпусна на пейката.

— Добър да е сънят ти — пожела му Илбарис и си тръгна.

* * *

Дълго след това момъкът не можа да затвори очи в твърдото си легло. Отново и отново си спомняше за разговора с уста Агасике, отново и отново се възхищаваше на ловкостта, с която той в началото подхвърли, просто спомена този Симоката, а след това не продължи. Симоката, Симоката... Ако наистина знае нещо за гръцкия огън, най-напред трябва да го отведе. Да го отведе със себе си, каквото и да стане. Да го отмъкне, измамвайки охраната му, както и онези, които наблюдават охраната — в крайна сметка Илбарис разбра, че така стои въпросът със стареца.

Корабът плавно се полюшваше от борд на борд, сънят се спускаше като мъгла и пъдеше мислите. Симоката, император Ираклий, хан Кубрат... Чечке... златните й коси, стегнатите гърди, устните... Звездите над главите им, кормчията Денис, в чиито вени тече същата кръв, която и в неговите. Гръцкият огън, който изгаря всичко живо. Слънцето, което изгрява иззад хоризонта... Отново Чечке...

След това всичко изчезна и той заспа.

— Буйтуре!

— Да, Денисе.

— Погледни тук. Ето тук. Какво виждаш?

Илбарис се вгледа. Тънка ивица земя ли е това?

— Това е пролив — каза кормчията. — Влезем ли в него и сме си у дома.

— В дома на тъста ти — усмихна се Илбарис. — А ние ще сме си у дома едва когато се върнем във Фанагория.

Кормчията кимна, без да чува думите — вече се бе съсредоточил, за да подходи най-добре с кораба към пристана. На брега се тълпеше народ. Разносвачи, търговци, зяпачи, бедняци, мъже и жени и много деца. Шумът и виковете бяха същите, както и във всяко пристанище по света. По трапа, спуснат към брега, се качиха пристанищните чиновници, осведомиха се кой е пристигнал, откъде, с каква цел, какво са донесли, къде ще отидат след това, записаха всичко в един свитък, забраниха слизането на брега и си отидоха.

— Какво ще стане после? — поинтересува се Илбарис.

Денис го успокои: пристанищните чиновници веднага ще доложат в двореца, оттам ще дойдат други чиновници да ги посрещнат — във Византия всичко се върши по ред.

Зелената вода се плискаше наоколо, по повърхността плуваха боклуци, нечистотии и огризки, деца ловяха риба на връв, намотана на един пръст, едно девойче газеше до колене във водата покрай брега, по-нататък жени перяха. Очите, вече привикнали към морския простор, се уморяваха от пъстротата и суматоката на живота в пристанището. Слънцето вече се бе изкачило в зенита си, когато на пристана разбутаха тълпата и се появиха три достолепни личности, пристъпващи със съзнанието за своята важност.

— Ето ги и посрещачите — каза Денис.

И наистина това бяха дворцовите чиновници, облечени в изящни одежди и обути в български ботуши от мека кожа.

Илбарис слезе по трапа на брега. Един от посрещачите, видимо най-възрастният, тръгна към него. Не беше висок, но най-вече именно заради това вървеше изправен и непрестанно отмяташе назад глава,

сякаш по този начин можеше да увеличи ръста си. Доста едрия му корем бе обхванат от зелен кожен пояс със златни закопчалки, на златен шнур висеше също така златна пластина. Когато той, не без известно презрение, се поклони на Илбарис, младежът видя, че и другите двама също имаха кожени зелени пояси, но закопчалките им не бяха златни, а сребърни. В това време старшият измежду тях протегна ръка и произнесе с добре школуван глас:

— По поръчение на всемилостивия и всемогъщ император Ираклий приветствам посланиците на Велика България да стъпят на свещената земя на империята. Тук свършва трудният ви път. Това означава, че бог е бил милостив към вас. От сега нататък се намирате под покровителството на василевса. Добре дошли в Константинопол.

И отново се поклони — още по-небрежно, сякаш правеше усилие над себе си, против волята си.

Илбарис също му се поклони. С дясна ръка на сърцето си, той каза:

— Благодаря на великия император за вниманието. Мир на земята му, народът му и боговете му.

Надменният грък го поправи:

— На бога, на Исус Христос. Той е един в цялата вселена.

С домакините никога не бива да се спори, но от устата на Илбарис се откъсна:

— Всеки народ почита своя бог. И както свещените богове не се карат в небесата, така и народите трябва да живеят по света, изпълнявайки тяхната воля на земята.

Веждите на чиновника възмутено се извиха нагоре, но той се сдържа. Не вървеше още тук, на пристана, да започне богословски спор с необразовани варвари. С изменен от презрение глас само сухо отрони:

— Заповядано ни е да ви заведем в двореца. С теб, посланико, могат да тръгнат още двама. Останалите трябва да чакат разрешение. Всички поданици на василевса, ако има такива на кораба, могат да платят пристанищната такса и да слязат на брега.

Илбарис се върна на борда и разпореди:

— Камай! Оставаш най-старши тук. Нареждам ти да доставиш храна и вода. За реда отговаряш с главата си. На кораба не бива да се

допуска никой. Уста Агасике и ти, кормчийо — елате с мен. Денис, назначавам те за тълмач...

Като си пробиваха път сред тълпата, тръгнаха по каменния път към града, съпроводжани от гърците. Зад гърба си Илбарис чуваше гласа на оръжейника — той явно говореше на един от посрещналите ги, но не на този със златните закопчалки, тръгнал напред, без да се обръща, а на някой от „сребърните“:

— Дариане! Едва те познах. Какъв вятър...

— А ти? Ти, Агасике... Въобще не те познах. Все се чудех къде си, жив ли си...

— Жив съм, погледни, приличам ли на мъртвец? Милостив е нашият бог, Дариане, милостива е и нашата застъпница, света София.

— Значи беше при варварите, а, Агасике?

— При варварите? А, да... Бях във Фанагория, при българите.

— Наистина, би било много хубаво да се видим с тебе. Агасике, да поговорим. Трябва ли да съпровождаш тези диваци?

— Не така високо, Дариане. Този посланик на българския ювиги-хан говори гръцки като мен и теб.

— Ох, омръзна ми от тези езичници. Всеки ден идва по някой. Вчера посрещнахме хазари, сега българи. Всичките са едни и същи неверници.

Преминаха през градски квартал, а зад гърба на Илбарис разговорът не стихваше.

— Какво се е случило с ръката ти, Дариане?

— Не мога да я свивам. Раниха я сарацините. Да благодаря на бога, императорът не ме изостави, взе ме на дворцова служба.

— Трябва да е много трудно?

— Не се оплаквам, Агасике, а ти как си? Казват, че при варварите си забогатял.

— Не се оплаквам, Дариане.

— Тогава защо не остана? На бедняка навсякъде му е зле. А на богатия навсякъде му е добре.

— Тегли ме към дома. А имам и работа.

— Е, добре, ще ми разкажеш после. А този български посланик — та той е много млад, Агасике.

— Е, ти пък. Млад е, но виж колко е снажен. Приемен син на ювиги-хана.

— Все едно, приятелю. И последния грък е по-добър от този дивак. Дори и да говори на човешки език. Все едно, в двореца ще говори чрез тълмача си.

— Тълмач не му трябва.

— „Трябва му“, „не му трябва“. Ето вчера, хазарският посланик също говореше гръцки, а беше довел двама тълмача със себе си, че и още един му дадоха от двореца. Кой знае какъв невежа го е учил този скит.

— Невежа ли? Та този посланик го е учил самият Константин, сина на Теофан.

— Ама как така Агасике? Да не грешиш? Константин? Вярно, че всички говорят, че са го хванали с императрицата и са го изгонили завинаги. Там, където е вечен мрак и хората ходят облечени в кожи...

— Лъжат, Дариане. Константин живее във Фанагория, учи българите на гръцки език.

— А за своята Теодора спомня ли си?

— За това, Дариане, нищо не ми е казвал.

— Тогава... кажи ми тогава, Агасике, да не би да се е оженил там? За някоя българска красавица, а?

Агасике, който изведнъж се сети, че Илбарис може да чува разговора им, го дръпна за ръкава:

— Буйтуре! Това е Дариан, стар мой познат, пита дали учителят Константин не се е оженил.

Илбарис отвърна, като се пообърна към царедвореца, без да забави ход:

— Мога единствено да кажа, че по времето, когато напуснахме Фанагория, учителят Константин не беше женен.

Дариан притвори очи и зацъка с език:

— Благоуханният гръцки език! Сега вярвам, посланико, че твой учител е бил синът на Теофан...

Покрай разговорите преминаха двукрила врата, охранявана от наемници с огромен ръст и секири в ръцете. Вървящият отпред грък им показва златна плочка на верижка и пазачите ги пуснаха вътре. Сега тръгнаха по алея, която водеше към стълби, по двете страни на които стояха мъжки и женски фигури от мрамор. Илбарис с особен интерес гледаше сирената — същество с прелестно девиче лице и тяло на птица, от очите на момичето непрекъснато течаха прозрачни сълзи.

Дариан и Агасике вървяха уверено, без да се оглеждат в страни, сякаш изминаваха този път всеки ден. Дариан не бе интересен за Илбарис, ала Агасике... Това ли е същият човек, за кого се представя? Тази мисъл вече беше минала през главата на воина, сега дойде отново, и отново Илбарис не знае какво да мисли: враг ли върви до него или приятел?

Крачеха от доста време и като от сън изплуваха в съзнанието на Илбарис разказите на Константин за императорските градини; преди самото отпътуване той рисуваше по памет скъпите му места, където неведнъж, разхождайки се по златните пясъчни пътечки, му се бе удавало да се види с възлюблената си Мартина, сега по тези пътеки стъпваше Илбарис. Кой знае, може би духът на заточения поет се явява и се рее сега над тези градини — над тези розови храсти, над фонтана, над статуите...

Отново мраморни стълби — белоснежните стъпала, водещи от входа към вътрешните покои, като че ли са безкрайни. С приближаването към тях се появиха и източиха нагоре позлатените решетки на вратите. Като че ли от само себе си се отваряха вратите на безбройните стаи с гладки блестящи подове. Докато накрая този път не ги доведе до входа на тронната зала, охранявана от стражи в позлатени доспехи. Тук им се наложи да почакаят — достатъчно, та да може Илбарис да разгледа и се удиви на изрисуваните тавани и стени, на великолепната украса, на малкия фонтан в средата на залата — не особено голяма чаша от прозрачен полускъпоценен камък. Въздухът беше влажен и пропит с невидим благоуханен аромат, стелец се навсякъде; прозорците бяха засенчени със скъпоценни копринени щори.

Един човек с невиджано пищна дреха — разпоредител на императорския церемониал, както разбра Илбарис, изникна до широко разтворените крила на последната врата и със звучен, овладян глас, произнасяйки отчетливо всяка дума, извести:

— Ираклий, императорът на Византия, благоволява да приеме пратениците от Велика България...

Той каза и още нещо... Стражите, в ръце с къс гръцки меч — акинак, образуваха жив коридор, по който пристъпиха шестимата. Надменният грък най-отпред с всяка крачка сякаш ставаше все по-нисък, докато накрая на пътя не се смали на половината си ръст; точно

така се сведоха в поклон Дариан, Агасике, Денис и самият Илбарис, да не говорим за третия от посрещащите гърци, който за цялото това време не каза ни дума.

С жест, който още във въздуха беше подхванат и разбран от разпоредителя, император Ираклий, седнал тържествено на малък трон, разреши на групата да говори. Старшият от дворцовите чиновници бе много добре запознат с церемониала, улови погледа на разпоредителя, пристъпи половин крачка напред и произнесе, обръщайки се към императора:

— Божествени! Разреши ми да кажа, че следвахме твоите разпореждания, лично посрещнахме посланиците на повелителя на българите хан Кубрат и незабавно, както ти заповяда, ги доведохме в двореца. Пред теб и с твое благоволение ще държи реч осиновеният син на хан Кубрат, буйтур Илбарис, който владее светия език на нашата страна. Едновременно с това, ако ти пожелаеш, той може да произнесе словото си на родния си език, а дошлия с тях преводач ще превежда...

Като изрече тези думи придворният почти се разтвори в своята незначителност и се изгуби от поглед. А Илбарис се озова пред трона.

Но не пред един трон! До василевса, малко по-ниско от престола му, на същия изработен от слонова кост, злато и скъпоценни камъни трон, тържествено седеше жена с необикновена красота и гледаше в упор Илбарис с огромните си сини очи. Когато я видя, всичко в главата Илбарис се обърка и при все че вече бе пристъпил напред, той загуби дар слово. Тези сини очи, приковани в него, приличаха на море и като море променяха цвета си... приличаха на небе, и като небе криеха в просторите си урагани и бури, преливаха като невиджани скъпоценни камъни и в същото това време бяха очи на жена, жива и топла, и именно тази топлина караше всичко наоколо да благоухае, разцъфва и блести.

Няма жена, все едно дали продава цветя, отгледани в нейната градина, или седи на трона, която да остане равнодушна към искреното и чистосърдечно мъжко възхищение. Устните на императрица Мартина потрепнаха в лека усмивка, тя се наведе към василевса и му каза няколко кратки думи. Скъпоценният жезъл в ръцете на Ираклий леко помръдна, а за всички жители на империята този жезъл би могъл да изглежда вълшебен и то с основание, тъй като

и най-малкото му движение беше достатъчно, за да промени това или онова за хиляди хора по целия свят. Но този път нищо такова не бе нужно. Повелителят на Византия кимна в знак на съгласие и до Илбарис, който сякаш си бе глътнал езика, долетя мекият глас на Мартина:

— Можеш да говориш, посланико...

Илбарис трябваше с усилие на волята си да обърне глава, за да дойде на себе си. В този миг си спомни на какво го учеше Константин, чието писмо лежеше до сърцето на буйтура, спомни си, изправи се, погледна едновременно Ираклий и Мартина и каза на гръцки:

— Височайши императоре Ираклий, сине на божествения Константин, и ти, лъчезарна императрице! Моля ви да ми простите. Когато днес застанах пред вас и погледнах теб, императрице, за миг ми се стори, че се намирам далече от тук, в родната Фанагория, в току-що откритата църква на вашите едновърци и виждам божествения лик на вашата света дева Мария, изобразена върху икона от ръката на преподобния Симеон. Ето какво причини моето смущение, тъй като приликата е необикновена и е като небесно знамение.

Василевсът повдигна високо от учудване вежди, докато гледаше и слушаше Илбарис; императрица Мартина бе склонила леко на една страна изящната си глава с грижливо подредена прическа, красиво очертаните ѝ устни бяха леко разтворени, тя слушаше и не забеляза как наметалото ѝ се изплъзваше от изваяните ѝ рамене. В това време Илбарис окончателно се съвзе и завърши:

— Осиновителят ми, отдавнашен приятел както на Византия, така и на теб, велики императоре, ювиги-ханът на Велика България хан Кубрат, изпраща на теб и своята съпруга и императрица, а така също и на поданиците на своята благословена земя пожелания за дълги години живот и благоденствие. Да се проточат те за благото на всички народи, тясно свързани с вашата дружба и за гибелта на нашите общи врагове.

Императорът се усмихна благосклонно на тази непривично звучаща в приемната зала реч на младия варварин и изрази задоволството си с кимване. Благосклонно се усмихна и императрица Мартина, без да откъсва поглед от младежа, блеснаха в равна редица белоснежните ѝ зъби; елмазените обеци на малките ѝ розови уши се залюляха и избухнаха в сноп искри, прозвуча кадифен глас:

— Продължавай...

— Моят баща, хан Кубрат, заповяда да ви предам, че от сега и до края на дните, за слава на дружбата между българи и гърци ще бъде открита за православно богослужение църква във Фанагория, за да може всички живеещи във Велика България и почитащи Христос хора свободно да извършват своите ритуали. Моят баща хан Кубрат изпраща още на теб, светлейши василевсе, и на прекрасната Мартина, дарове. Те останаха на кораба, който ни докара в твоята столица. Само една твоя дума и те ще бъдат доставени в двореца.

Погледът на императора пресрещна този на разпоредителя на церемонията, последният, богато облечен придворен произнесе нечуто няколко думи, поклони се ниско и изчезна на мига с Дариан и придружителя, който доведе Илбарис в двореца и вече бе изгубил цялата си важност. Две-три тихи думи отправи към съпругата си императорът, тя отговори и още веднъж стрелна Илбарис със сините си, широко разтворени очи, в които се четеше интерес и даже нещо повече от интерес. Почти незабележимо движение на жезъла, и всички присъстващи на приема замряха. Разнесе се тихият глас на Ираклий:

— Аз, императорът на Византия Ираклий, се радвам да приветствам посланиците на приятелската ни българска държава, която, както знаем, отдавна и мъдро се управлява от владетеля ѝ и наш съюзник — хан Кубрат. Радвам се, че нито тежкото пътуване, нито далечният път не са попречили на вашето желание да ни донесете приятелски поздрав. Особено ни зарадва новината, която ти, буйтуре Илбарисе, ни съобщи, разказвайки за откриването на храм господен на далечния от тук бряг, и аз заедно със съпругата си — императрица Мартина, не мога да сдържа своето удовлетворение при мисълта, че светлината на истинската Христова вяра ще се запали в самото сърце на северната степ. Наистина е достойна за всякакво подражание готовността на хан Кубрат да вникне в божествената мъдрост на спасителя, който проля за нас кръвта си на кръста. Ние също така ценим, посланико, и усърдието, с което си изучил родния ни език дотолкова, че да можеш свободно да общуваш с нас без чужда помощ. Би ни било интересно да узнаем как е уредено изучаването на гръцки във Фанагория и кой от нашите поданици се занимава с това важно дело.

Като се възползва от факта, че император Ираклий прекъсна речта си, Илбарис отвърна:

— Всемилостиви и светли владетелю на Византия. Знай, че илханите, аз самия и мнозина от знатните български родове се обучаваха на гръцки език в школата, открита на изпратения от тебе учител Константин, чиято слава се разнесе много отвъд пределите на Фанагория.

Той още не бе завършил думите си, когато видя как при споменаването на името на печалния поет, лицето на императрица Мартина се изопна. А точно обратното, лицето на императора сякаш замръзна за миг, но след това отново прие доброжелателно изражение — ето че този сладкодумен Константин е в далечна Фанагория и не е изключено и времето до завръщането му да е толкова далечно, колкото далечен е този град.

В този миг иззад рамото на василевса се показва нечие лице. Очевидно човекът бе упълномощен при важни дела да се обръща към императора по всяко едно време, дори по време на прием, тъй като Ираклий, наклонил глава към рамото си (в последно време слухът му бе отслабнал), внимателно изслушваше някаква новина, от която сянката на недоволството явно премина по лицето му. Императрица Мартина бе навела очи, сякаш разглеждаше огромната мечка кожа, просната под краката ѝ, а Илбарис се възползва от прекъсването, за да потърси сред присъстващите Юстиниан, синът и наследникът на византийския василевс. Като се стараяше интересът му да не предизвика ничие внимание, младежът внимателно се вглеждаше в лицата... и изведнъж видя илхан Алцек. Велики Тангра, нима това е Алцек? За тези няколко години той бе израсъл, източил се, от момче се бе превърнал в юноша с наболи черни мустаци. Нещо трепна в сърцето на Илбарис, той вече не се интересувахе дали някой го гледа отстрани и открито се усмихна на наречения си брат. Но в отговор получи недоумение и поглед, в който се долавяше и леко презрение, което показва на Илбарис, че Алцек не го е познал.

А може би не иска да го познае, помисли си Илбарис. Няколкото години, изживени в двореца на василевса, са превърнали младия български илхан в млад константинополски лентяй и той няма нищо общо с онзи черноок Алцек, който навремето със сълзи на очи напусна родната Фанагория.

Но може би, премина през главата на Илбарис, не само Алцек се е променил? Така може и самият буйтур да се е променил?

Император Ираклий отново се обърна към гостите си.

— Има ли повелителят на българите някакви молби, която да ти е заръчал да ни отправиш?

Зад гърба си Илбарис дочу шепота на Денис:

— Оръжие... говори за оръжие.

Съветът беше навременен и мъдър. Разбира се, че трябваше още с първата минута от престоя си в Константинопол да насочи разговора към оръжията, за да не предизвиква недоумение по-нататъшния му интерес към държавните оръжейни работилници. Да, трябва да говори за оръжие... и всячески да избегне дори и най-малкия намек за интерес към най-страшното от тях, към гръцкия огън.

И той отвърна:

— Всемиловичи и светлейши василевсе! В мъдростта си ти изпревари думите ми. Моят баща и господар на Велика България ми заръча да се обърна към теб за помощ по дело, което има първостепенно значение за българите. Разбира се, ти знаеш, че земите ни са обкръжени от завистливите врагове на българите, които се явяват и твои врагове, светейши василевсе. И най-неукротими сред тях са племето Ашина, хазарите, а движението на ордите им вече е забелязано по устието на Итил. Освен хазарите, разбира се, има и още много други, които само това и чакат — да отслабне силата на българите. По целия свят, пресветли императоре, е известна добрината ти, която може да бъде сравнявана единствено със силата ти, както е известна и изкусността на оръжейниците ти, с които из целия свят малцина могат да се сравняват. Така и ти предавам молбата на моя баща хан Кубрат: трябва ни оръжие. Толкова, колкото можеш да ни изпратиш. Трябват ни щитове и копия, мечове и стрели. Ако го получим от теб, можеш да бъдеш спокоен — българските воители няма да позволят на общите ни врагове дори да надигнат глава и границите ти на север и на запад ще бъдат в безопасност.

По съпричастността, с която император Ираклий слушаше думите на Илбарис, никой на света не би могъл да се досети, че не бе изминал и един ден, откакто той самолично разпореди да се продаде на хазарите огромна партида от същото това оръжие, за което сега го моли приемният син на стария хитрец хан Кубрат. И не само продаде на хазарите копия, мечове и ризници, но и им даде да разберат, че щедростта му няма да секне и занапред. Да, нека са въоръжени

хазарите. И нека също така са въоръжени българите, както и представителите на който и да е друг народ, пожелал да се обърне към него, император Ираклий, за помощ.

— Ние изслушахме, буйтуре Илбарисе, молбата на българския народ. Мислим, че трябва да се отнесем благосклонно към нея. Ще ти съобщим за нашето решение...

Стъпките, които се разнесоха откъм вратата, накараха всички да се обърнат натам. Погледна и Илбарис и видя как батир Камай с две десетки воители съпровожда робите и слугите, които внасяха в двореца подаръците, изпратени за василевса от хан Кубрат. По знак на Илбарис Камай даде команда и един след друг започнаха да се трупат в краката на високопоставената двойка даровете от далечна Фанагория. Имаше и сахтиянови^[3] червени български ботуши, прославени навсякъде заради мекотата на изработката и красотата си, съчетани с необикновена издръжливост, имаше и изящни сребърни стремена и други принадлежности към конската сбруя, готови да оспорят изящността на ювелирните изделия на майсторите от чужди страни, имаше и седла от сандалово дърво, облечени с разноцветна кожа, със златни закопчалки, имаше делви с дъхав мед, скъпоценни женски украшения, самурени калпаци, леки пъстри наметки от най-мекия юфт, изящни къси кожухчета. А подаръкът, предназначен за императрица Мартина — кожух от кожата на мускусен плъх, сам императорът наметна на раменете й.

Слугите, един след друг, все внасяха и внасяха дарове... Накрая безкрайният поток секна. Ново движение на жезъла и в настъпилата тишина отекнаха думите на василевса:

— Доволни сме от вниманието на повелителя на българските земи хан Кубрат. Доволни сме и от твоята реч, посланико. За да знаят всички, че империята умее да цени приятелите си и на щедростта отвърща с щедрост, ние повеляваме, като отклик на молбата ви за помощ, да се отпуснат за Фанагория три кораба с оръжие, което трябва да получите от императорските оръжейни работилници. От сега нататък до заминаването ти, посланико, си гост на императорския дворец, в който ще ти бъдат отредени покои, достойни за ранга ти. Бог, гледащ нищожните хорски дела от небесната висота, по достойнство отбелязва доброто и лошото, за което ще въздаде на всеки в отвъдния свят и във вечния живот. Амин.

Така завърши този прием.

* * *

Искрено бе желанието на император Ираклий да помогне на хан Кубрат. Но без всякакво колебание отпускате същото това оръжие и на най-злите, както сам знаеше, врагове на българското племе — причината не беше вероломството на Ираклий — качество, което според другите народи бе присъщо на гърците така, както на никой друг още от най-древни времена, когато победиха Троя с помощта на дървения кон. Причината бе, че само под такъв образ — да разделя и да настройва народите един срещу друг — василевсът можеше да осигури на себе си и на империята си някаква преднина.

А преднина му бе нужна. И преднина, и роби, и злато, за да купува услугите на наемниците, и наемници, за да отблъсне набезите на сарацините, които в последните години с безумна храброст отвоюваха от империята пограничните ѝ градове. Нужно му беше спокойствие, нужна му бе увереност, а и едното, и другото може да се получи само ако се опиташ да се защитиш от неочакваното, което те заплашва и отвътре, и отвън, а все още не се знае коя от тези две заплахи — вътрешната или външната, е по-голяма.

Вътрешната заплаха е тълпата, народът, плебсът, вечно дремещата стихия, която във всеки един момент, както е естествено за стихии, може да излезе от контрол, да се окаже неуправляема и да разтърси из основи и без друго неустойчивото здание на империята, заплашвайки напълно да го срина. Тази стихия трябва да се успокоява, да се постъпва така, както правят мореплавателите, попаднали в буря — изливат върху вълните масло, а ако не помогне — принасят жертви. Хляб и зрелища — ето какво иска тази подла сган, готова да ближе ръката, която я храни, ала и да я ухапе в най-неочаквания момент. За да се даде хляб на тълпата е нужно злато, за да ѝ се дадат зрелища са нужни роби гладиатори.

Именно роби доведоха в Константинопол хазарите, когато получиха оръжие от император Ираклий. Сега той е спокоен — скоро ще може да устрои на хиподрума схватка между гладиатори — зрелище, което за дълго да успокои сганта. И въпреки че по негов

собствен указ смъртните боеве са забранени (здравият разум подсказваше, че е неразумно разточителството, някога проявявано по арените на Рим, тъй като от убития роб ползата е по-малка, отколкото от убит звяр, чиято кожа все пак може да се използва), да, въпреки че битките със смъртоносен изход официално са отменени и забранени и за императора остава правото да дари с живот победения, нещата винаги могат да се нагласят така, че милосърдието да закъснее съвсем малко — точно толкова, колкото мечът на победителя да прониже тялото на победения за неистова радост на тълпата, жадуваща гледката на кръв и последните конвулсии. След това с още по-голямо въодушевление се приветстваха смешните кълчотения на мимовете и изпълненията на любимите на публиката артисти. Възможно е и да се разиграят всякакви призове и лотарии, като раздаването на подаръци окончателно усмирява вълните на човешкото море — дотолкова, че то се прибира в бреговете си успокоено и безопасно до следващата буря, за която известно време може да не се мисли.

По-лошата от заплахите е външната. Тя идва отвсякъде и е нужна постоянна бдителност, за да не се окаже вълната на външните бедствия прекалено висока и да не прелее през защитните стени. Изглеждаше, че едва е настъпил относителен покой в този вечно бушуващ свят, в който християнското учение завоюва накрая стабилни позиции, когато изведнъж учението на никому неизвестния опърпан търговец от Мека, чул призива на бога, чието име е Аллах, извика от пясъците на Арабия нашествие на човешки скакалци, постави над тях зеленото знаме на пророка и въодушевената идея за свещена война, срещу неверниците. И това поначало смешно и нелепо явление — мюсюлманството — сега, някакви си десетки години след смъртта на своя основател, бушува като горски пожар и заплашва да изпепели всичко по пътя си, да унищожи завоеванията на много поколения, създали културата на човечеството, тъй като тази култура и всички съпътстващи я ценности — статуи, дворци, ръкописи — са чужди и противни на ревностния последовател на Аллах и тяхната гибел е угодна за бога на правоверните.

А освен всичко останало — сякаш то не беше достатъчно — Ираклий имаше още една болка, която имаше лице и носеше титлата на римския папа Григорий, бившият шестдесет и шести по ред наместник на бога на земята. Цялата своя неукротима енергия вложи

понтификът^[4] в борбата с императора за правото на първенство на духовния владика над светския властелин и въпросът още не е изяснен — от кого трябва най-много да се опасява император Ираклий — от сарацините, които могат да бъдат спрени или с военна сила, или в най-лошия случай със силата на златото, или от римския първосвещеник, който изисква пълна покорност, в противен случай заплашва с анатема — проклетие и отлъчване от истинната вяра.

В такива сложни и необичайно тревожни времена се налагаше да живее император Ираклий и трябва ли да се учудваме, че обстоятелствата го заставяха понякога да извършва постъпки, които, ако зависеше от него, би избегнал...

* * *

По същия път, тоест край безконечната анфилада от стаи с изрисувани стени и тавани, с високи прозорци, позлатени решетки на вратите и мозайка на пода, охранявани от въоръжени гиганти, Дариан водеше Илбарис и Денис към мястото, отредено за техни покои в двореца. И независимо дали Илбарис искаше или не, това великолепие и безграничен разкош, съчетани с добър вкус, го удивляваха, него, привикналият към уединения и ограничаван само с необходимите удобства живот във Фанагория. Но може би и самото предназначение на двореца бе такова — да унизи човека, да го постави на мястото му, да му покаже какво нищожество е пред лицето на безмерното богатство на византийския властелин и да проникнат в душата му страхът и принизяването, от които до покорността, която лишава човешката душа от воля и свобода, остава само една крачка.

Дворцовите покои сякаш нямаха край.

— Тук.

Дариан спря пред една врата и пропусна Илбарис да мине пред него:

— Буйтуре, тук е стаята ти. А Денис ще живее в съседната.

И отново момъкът беше поразен от високите тавани, огромните прозорци, статуите, които поразително приличаха на живи хора, които само са се престорили на мраморни, ложето, покрито с коприна и обсипано от разхвърляни в живописен безпорядък възглавнички,

огромния килим на пода. Ако такива помещения се полагат на гостите на двореца, то как ли изглеждат тогава покоите на домакина? Пред лицето на крещящия разкош покоите на хан Кубрат, които някога се струваха на Илбарис върха на великолепието, сега му изглеждаха бедни.

Но след като поразмисли малко, Илбарис веднага се отказа от такива сравнения. В края на краищата животът на човека не зависи от килимите и копринените покривки. Идва време, когато и най-богатият човек, покрит със саван, се погребва в същата тази земя, в която и последния бедняк, за това малко бе говорил учителят Константин, който се отнасяше с презрение към всяко излишество. Едва когато Илбарис попадна в двореца на византийския император разбра какво имаше предвид Константин, когато казваше, че и най-големият разкош се състои в неща, без които човек може да мине. Самият Константин се задоволяваше със съвсем малко.

— Имате на разположение слуга — междувременно обясняваше Дариан. — По-точно не един, а няколко, но един от тях е главният и той ще изпълнява всички ваши нареждания. Настанявайте се. Напускам ви до утрешния ден...

Кормчията отиде в стаята си, която се намираше в съседство зад не особено голяма врата, и се върна възбуден, с пламнал поглед. Жалко, че Егина не беше тук — ето кой би изпаднал във възторг от всичката тази красота, коприната, позлатените бронзови светилници, килимите, в които потъват краката, сребърните умивалници и медните тасове, статуите, малките фонтанчета, мекото ложе, което сякаш е създадено само за наслаждения. Той затвори очи и си представи Егина — тук, в обятията му, широко разтворените ѝ очи, които в любовните мигове ставаха огромни, чу дългия стон, който се откъсна от гърдите ѝ против волята ѝ... Мило и драго би дал, за да може тя дори само с един поглед да види отредената му стая, в която, уви, няма най-важното — самата Егина...

Покоите на Илбарис бяха още по-богати. Денис ходеше край стените, разглеждаше стенописите, внимателно докосваше белите мраморни богини и фавни, а Илбарис през това време се опитваше да реши как, по какъв начин, чрез кого трябва да предаде писмото на Константин, предназначено единствено за изящните, нежни ръце на императрица Мартина. Вярно, че при заминаването Константин му

каза: в двора има един човек, на когото може да се довери без никакви опасения — старият ням слуга, който някога се е грижил за него самия, но къде и как ще го открие Илбарис в този дворец, където, както го предупреждаваше същият този Константин, всеки предмет и всеки камък имат очи и уши?

При тези условия и най-малката грешка може да ти струва живота. И на него, на Илбарис, и на измъчващия се далеч оттук печален поет.

Не биваше да греши...

Почукване по вратата накара буйтура да се върне в настоящето.

Зад вратата се показва богато облечен слуга, а зад него стояха още няколко, в ръце с блюда, покрити със салфетки. Младежът едва сега почувства, че е огладнял. Без да каже нито дума, главният слуга влезе в стаята и посочи ниската маса до прозореца, където слугите започнаха да поставят донесените ястия, кани и чаши. Като почака слугите да си тръгнат, главният слуга се втренчи в Илбарис и почти незабележимо посочи с очи към вратата, след което излезе. Като се боеше да не сбърка, българинът излезе след него, стараейки се да не обръща внимание на недоумяващия поглед на Денис. Странният слуга го чакаше край прозореца. Отново погледна момъка, дръпна верижката на шията си и показва златна монета с изображението на императрица Мартина — това бе условният знак, за който Константин му бе казал във Фанагория. Всичко беше точно така, както той бе обяснил... и въпреки това се колебаеше, докато слугата не започна да проявява признаци на нетърпение и не изломоти нещо. Тогава младежът се реши и извади от пазвата си писмото, пхнато в калъф. Още не бе успял да го протегне на немия, когато писмото изчезна, а след миг изчезна и слугата. А Илбарис се върна в стаята. Седнал на претрупаната маса, Денис утоляваше глада и жаждата си — и едното, и другото, но най-вече жаждата си. При вида на спътника си, той също изломоти нещо — сякаш през това време и той бе онемял, помахаше с ръка, в която държеше кълка от гъска, а след това посочи с нея към пълната чаша. Илбарис изпи гъстото тръпчиво вино без да сяда, задъхаше се за миг... При вида на масата не знаеше кое по-напред да гледа. Разбира се, никога не беше гладувал у дома си, във Фанагория, а и вкусовете му, както на всеки степен жител, бяха съвсем обикновени. Тук в сребърни блюда лежаха плодове и зеленчуци в изобилие, две

печени гъски, печена риба, поръсена с някаква ароматна трева, печени пъдпъдъци, пълнени с натрошени бисквити, хрупкави пирожки, които се стапяха в устата, сладкиши, които нито Илбарис, нито Денис не само никога в живота си не бяха опитвали, но и дори не бяха подозирали, че могат да съществуват, най-разнообразни подправки, сиропирани горски плодове, гъби, сосове, закуски, гарнитюри и бог знае още какво, а четирите делви с тясно гърло обещаваха утоляване и на най-силната жажда. Илбарис сам не разбра кога изпи предвидливо налетите от Денис две пълни чаши; помисли за това едва когато изведнъж почувства, че езикът му се заплита. Едва тогава вдигна поглед към славянина. Кормчията седеше и едновременно с едната ръка си сипваше поредната порция ядене, а с другата си наливаше в чашата, в същото време се опитваше да каже нещо, но не можеше да произнесе и една дума с натъпканата си с храна уста. Без да иска Илбарис се разсмя.

— Първо го глътни, Денисе.

Кормчия задъвка, челюстите му бързо се задвижиха, след това надигна чашата и най-накрая шумно въздъхна:

— Уф-ф-ф! Буйтуре, какъв живот само, а! Не знам хановете как се хранят, но ако бях хан, не бих пожелал нищо по-добро. Ето как трябва да се живее, буйтуре. Не искаш ли да ядеш така всеки ден?

— А ти, Денисе?

— Аз? Мен не биха могли от масата да ме вдигнат.

— Тогава теб никой кораб няма да те вземе. А и през вратата нямаше да можеш да минаваш.

Денис се усмихна.

— Ако можех да ям така всеки ден, за какво ми е да излизам през вратата? Така бих си седял чак до смъртта си на масата.

— А Егина?

Денис мигом посърна.

— Егина... Къде ли е сега, какво ли прави? Егина... Трябва да пия за нейно здраве.

И се пресегна за делвата. Илбарис го спря.

— Почакай малко, Денисе. Виното няма да ти избяга.

Кормчията поклати глава:

— Не ме спирай, братко. Всичко ще отmine. Всичко, което не направиш веднага, отминава. Затова никога не трябва да се отлага

изпълняването на което и да е желание.

— И въпреки това почакай. Нужен ми е твоят съвет.

— Колкото повече пия, Илбарисе, мой кръвни братко, толкова по-добър съвет ще ти дам, повярвай ми.

Българинът се усмихна неволно:

— Е, тогава трябва да изпиеш до дъно делвата. Трябва ми най-добрият съвет.

Едва тогава Денис, не без съжаление, остави чашата.

— Казвай, братко.

Воинът помълча, докато събираше мислите си. Събираше ги... защото от няколко чаши с вино те странно се разбягаха из главата му, а това му се случваше за пръв път.

— Кажи ми, Денисе... кажи... как мислиш, мога ли да се доверя на тъста ти?

— На добрия стар Агасике? За какво ти е да му се доверяваш, буйтуре?

— Той и изглежда само той ще ми помогне... не, би могъл да ми помогне в тази работа... с една важна работа...

— Аха, така значи... за важна работа. А някой друг не може и да ти помогне за тази важна работа?

— Не мога да се доверя на никой друг, Денисе. На себе си мога. На теб, бих могъл. А на тъста ти?

Денис със съжаление погледна празната чаша.

— Целият въпрос се състои в това, братко Илбарисе, имаш ли достатъчно златни монети, защото ако имаш, моят тъст Агасике ще ти свали луната от небето. Или ще намери човек, който да го направи. Но ако не ти стигат парите, по-добре да не се занимаваш с тъста ми.

— А какво мислиш за Алцек?

— Нищо не мисля за него, братко. Не го познавам. Ти трябва да го познаваш, нали е израснал пред очите ти.

— Да, израсна. А сега се направи, че не ме познава. И изобщо... много се е променил. Станал е съвсем като гърците. Няма да се учудя, ако на шията му е провесен кръст.

Денис презрително се разсмя.

— Един такъв, като този в ръката ми, кокоши крак? Провесиха ми го на шията, когато ме венчаха с Егина. За да я получа, бих си провесил на шията и камъка, който използват за котва. Но аз вярвам в

истинския бог, в бога на моите предци, Перун. Ако Алцек откаже да ти помогне, то няма да е защото е приел християнството, а защото не ти се доверява или се страхува от хората на императора. А най-вероятно и заради едното, и заради другото.

— Какво да правя, Денисе?

— Винаги се доверявай на користния. Неговите мотиви поне можеш да ги разбереш. Той купува и продава, той се купува и се продава. Вече ти казах, стига да имаш достатъчно от онези златни монети, които държиш в заключения сандък.

Илбарис поруменя:

— Откъде знаеш това, Денисе?

Денис вдигна глава към тавана и посочи с пръст нагоре.

— Мда... Е, добре. Кажи честно, ако платя на тъста ти, няма ли да се разприказва?

— Помисли сам, братко. Ако проговори, няма да му завиди и последния прокажен. Не знаеш как в Константинопол умеят да разпитват. Ще зове смъртта, а тя няма да дойде, така ще е. Слушай ме. На мен Егина ми каза, на нея може да ѝ се вярва: гъркът заради злато ще направи всичко.

— Е... щом Егина е казала така...

Вдигнаха напълнените от Денис чаши и отпиха.

— Илбарисе, братко... изпей песента. Онази, която лееше тогава.

Илбарис се изправи. Виното го беше хванало. Приблужи се към високия прозорец и разтвори завесите. Долу лежеше чуждият град, напомняйки за себе си с далечен шум. Какво да прави? Как да постъпи? Фанагория е далече, хубаво би било да можеше изведнъж да се окаже там, край Моминския дворец. Чечке... Тя го чака. Заради нея той трябва да извърши това, което през последните шест века не бе се удало никому. Да се сдобие с гръцкия огън, тайното оръжие. Утре на кораба ще започнат да товарят оръжието, което император Ираклий обеща. Това е добре — хан Кубрат, баща му, ще е доволен. В замяна на мед, восък, рибен клей и платове българите получават мечове и доспехи, които да ги предпазват от стрелите. Да, корабът. Там, на него, всичко ли е наред, дали Камай се е върнал без проблеми? Гребците... вчера ги пусна на свобода, както беше обещал. Сега може да ги наеме срещу пари, ако му потръбват; а ако не — на веслата ще седнат

алипите на Камай. Не там е работата. Не в това дали ще е трудно или не. А в какво е?

Илбарис никога до сега не бе пил повече от една чаша вино: не го обичаше. Сега разбра, че понякога опиянението дава известно чувство за свобода, когато можеш просто да махнеш с ръка на всичко и да не се замисляш за нищо. Може би именно заради това толкова много хора обичат да се забравят с виното...

— Илбарисе...

Денис вече за втори път го викаше по име.

— Илбарисе, братко...

Денис, изглежда, беше точно от тези, от които виното отмиваше всяка грижа. Лицето му бе почервенияло, думите му се заваляха. Но това изобщо не го смущаваше, както, впрочем, никога не бе смущавало никой от пиещите.

— Чуй, братко... Как мислиш... как мислиш, къде е сега тъстът ми... Агасике?...

Илбарис отвърна, без да се обръща:

— Не знам. Не знам, Денисе. Трябва да си е отишъл у дома?

— У дома? — Денис се разсмя. — „У дома“... Не отиде у дома си, а при императора.

— При императора ли? Какво говориш, Денисе!

— Говоря каквото си е.

— За какво? Знаеш ли?

— Досещам се. Разказва му какво е узнал за десетте години, през които е живял във Фанагория.

Гневът в Илбарис се бореше с опиянението.

— Куче... предател...

Денис наливаше поредната, коя ли по ред, чаша.

— Е, братко, не се горещи. Той само изпълнява дълга си пред императора. Всички така правят, всички гърци. Всеки грък във Фанагория е шпионин на василевса. Ти какво, наистина ли не знаеше? Това при тях се нарича патриотизъм. Любов към отечеството. Защо искаш тъстът ми да обича родината си по-малко от другите гърци?

— Но ти каза... Егина ти е казала, че Агасике обича само златото...

— Егина... Да. Каза ми. И каза истината. Защото ковчежникът на императора щедро се отплаща за любовта към отечеството. Ето и сега,

след разговора с Ираклий, с василевса, моят тъст ще получи... ще получи...

— Мръсно псе...

Денис внимателно си наля поредната чаша.

— Хайде, братко, не се пали. Тъстът ми... Агасике... той няма да ни предаде. Той обича... обича да получава. Злато, сребро, мед. А ти не се стискай... не се скъпи. И тогава... всичко ще е добре. А императорът... той също... той иска всичко да знае. Какво къде се върши... за какво говорят навсякъде по света: на север, на юг, на запад... Седни тука до мене. Да забравим за всичко. Виното... тази божествена напитка. Пий и всичко забрави.

— Кажи... кажи, Денисе... твоят тъст навярно ще поиска ти и Егина, рано или късно, да се преместите тук?

Денис пиано се усмихна самодоволно.

— „Ще поиска“? Това... това, братко, ще го видим. Той може и да поиска. А аз... аз няма да поискам.

— Но сега ти си кръстен... тук са твоите едновеци...

— Кръстен? — Денис измъкна кръста от пазвата си. — Този... тази кокоша кълка? Това парче бронз? Плюя на него. Моите предци са вярвали в Перун, когато на света още не е имало никакъв Христос. Аз... нищо не искам да кажа против него, той е бил евреин. Чух, че древните ромеи са го разпънали на кръст. Това, навярно, е било много тежко, Илбарисе, да умреш на кръста, не споря. Жал ми е за него. Но защо, братко, кажи ми, аз трябва да се покланям на този евреин? Гръм да ме убие, не разбирам. А ти разбираш ли?

— Аз вярвам в Тангра, Денисе.

— А аз — в Перун. И толкова. И не го сменям за никого. Хайде, братко, да прием... сърцето ми се облива в кръв, като те гледам. Седиш и не пиеш... а имаме още две пълни кани с вино. Знаеш ли какво вино е тава? А... не знаеш ти, не знаеш. Ще ти кажа това е хиоско вино. Най-силното. Не, само помириши какъв аромат! Когато пиеш, сякаш миришеш цветя, а в устата ти е сладко. А след това краката не те слушат и главата ти се върти. И моята Егина е такава. Сладка, благоуханна... Започна ли да я прегръщам, главата ми се замайва, не ми минава. Тя е ненаситна... нищо не ѝ достига... Може би е вълшебница? Навярно ме е омагьосала. При вас, българите, има ли магьосници? Ние имаме. Аз познавах една. Може така да стори, че

някой да се влюби в теб... до смърт. Или ти сам да се влюбиш... И никой тогава не може да ви раздели... А силата си тези магьосници получават направо от бога. Знаят древни заклинания и молитви... Е, хайде де, пий, братко...

Илбарис махна с ръка:

— Добре, наливай!

Виното ухаеше на цветя и беше гъсто и тръпчиво. Във всяка кана имаше различно вино, едно от друго по-добро.

А може би Денис кормчията, който така неочаквано се обяви за негов брат, е прав — нищо не трябва да се отлага, всичко трябва да се направи сега, докато си жив, докато си млад и още имаш и желание, и сили... Чечке... последната им среща... това, което направиха... за което Илбарис може да си навлече гнева на Тангра и суровото наказание на хан Кубрат...

— Още?...

— Хубаво де, прави каквото знаеш, Денисе...

— Ето така обичам, буйтуре...

Звъннаха чашите в наздравица... Скоро на Илбарис му стана горещо. Приблужи се до прозореца, дръпна бронзовата дръжка и свежият нощен въздух нахлу в стаята, копринените завеси на прозорците се издуха и заприличаха на платна.

— Ей, буйтуре! Това е нашият кораб... ние с тебе плаваме... плаваме обратно към дома. Да върви по дяволите всичко по света... Сега... само да напълним чашите... да принесем благодарствени молитви на боговете.

— К-какви богове, Денисе? Повярвай... има само един бог, истинският...

— Така е, буйтуре. И той се казва... забравих... казва се Перун. Да, точно така, истинският бог. Аз поведох към него Егина... и там...

— Не. Не говори, не искам да слушам какво си правил там с твоята Егина. Истинският бог е Тангра! Повярвай. Нашият тептангра, Ирсан, ме е учил, че друг няма. Че останалите... останалите богове — това също е Тангра... само че се наричат по друг начин. Н-не спори, Денисе. Аз... сега, аз всичко ще ти разкажа и ти също ще повярваш в Тангра. Имало някога Ану, да, тя била до Тангра. А след това остаряла и дала земята и небето на сина си. Слушаш ли?

— Н-не говори... нищо не ми казвай, братко Илбарисе, аз за теб живота си ще дам. А Егина... когато съблякох от нея дрехата ѝ и да я видя... тогава се заклех в Перун...

— Тангра, Денисе. Повярвай. Само Тангра.

Денис вече наливаше виното в чашата и по масата.

— А моят Перун? Не обиждай моя бог, Илбарисе. Не, кажи ми... кажи, братко... Толкова богове. Ако всеки ден пием за един от тях, никога... никога няма да изтрезнеем. Не, не спори. Нека да преброим. Моят Перун... добър бог е той. Твоят Тангра.

— Този... който евреите... Христос...

— А Чалбай? Илбарисе, ти сам каза, че Чалбай се кланял... не помня на какво. На коня?

— Не, Денисе. Чалбай се кланяше на кучешка глава.

— А конете?

— Това бяха угрите. Там при тях едни се покланят на коня, други — на мечката.

— Ето, виждаш ли. А още... още има русалки. Те... те имат такава... опашка. Но пък тук... и така... всичко е наред. Като при всяка жена. Те нощем... в реката. Ако човек е съгрешил, го подмамват... подмамват. Във водата. Не само при венедите. При поляните също. Във водата.

— Тогава... тогава мен също ще ме вземат русалките, Денисе.

— Илбарисе, братко...

— Ще ме вземат. Защото аз... защото аз съм грешен... Съгреших. Аз съгреших, Денисе.

— Илбарисе, буйтуре... аз за теб... не се боя. Ние с теб... Къде тръгна, братко...

Илбарис с огромно усилие се застави да се изправи. Чувството бе удивително — всичко беше нестабилно и се люлееше. Всичко плаваше, преобръщаше се, заплашваше да изчезне, особено подът под краката му. Той направи няколко крачки и рухна в леглото си. Приповдигна се и седна. Огледа се наоколо. Денис се бе подпрял на стената и надигаше гърлото на пустата делва. Илбарис му каза:

— Учителят Константин... ми каза: „Не е грях да обичаш. Грях е да не обичаш...“. Чува ли, Денисе. Грях е да не обичаш. Той каза... каза, че гърците... даже имат богиня... на любовта... родила се е от

паяната... И също ми каза, че Чечке... че тя прилича на нея... на Афродита...

Зад стената на стаята, в която всичко отлично се чуваше, един прилежен човек делово записваше всяка произнесена дума. Като записа „Афродита“, той замря, очаквайки продължението, но такова не дойде. Тогава погледна в специално отворстие. Един от събеседниците лежеше ничком на леглото, другият седеше на пода, подпрян на стената.

Устните на човека се изкривиха презрително. „Варвари“ — промърмори той нечуто. За всеки случай почака още малко, но можеше и да не го прави. После прибра записките си и тръгна да ги разшифрова... Не по-късно от утрото на следващия ден тези записи трябваше да лежат на масата на друнгария^[5] на виглата^[6], човека, който трябваше да знае всичко, за което се говори в империята.

И който го знаеше.

Защото в империята имаше много прилежни хора. С това беше силна тя...

* * *

На следващия ден — те едва бяха успели да дойдат на себе си — се появи уста Агасике — весел, доволен, оживен. Вчера императорът го изслуша, внимателно разгледа картата и остана доволен, дори разреши да му целуне ръката. А днес сутринта тази целувка и похвалата на императора придобиха веществено въплъщение, след като Агасике посети ковчежника; а освен това той, както, впрочем, и зетя му, и, разбира се, Илбарис, бяха канени на императорската трапеза. От такъв успех и такава чест можеше да се замае всяка глава. Затова и Агасике изглеждаше така, сякаш вчера заедно с Илбарис и Денис бе третият в неравната битка с виното в делвите.

Агасике прегърна зетя си, предаде поканата, каза, че ще мине по-късно. Целият бе преизпълнен с жажда за работа, не можеше да стои спокойно на едно място, а освен това искаше да влезе в църквата и да запали там свещ за дева Мария, без чиято помощ, разбира се, нямаше да има толкова благополучен обрат.

Когато си замина, едва ли не подскачайки от напирещата в него радост, Денис и Илбарис се спогледаха и едновременно поклатиха глави: просто е удивително как днешният Агасике се отличава от онзи, който познавах в Фанагория.

След това и двамата въздъхнаха и започнаха да се приготвят...

* * *

Агасике не ги излъга, дойде на време, преведе ги през някакви проходи, коридори, в които те без неговата помощ навярно щяха да се загубят в дворцовия лабиринт. Но той ги изведе точно в залата за пиршества. И тук имаше охрана; и тук определен царедворец се приближи към тях и веднага им показа местата: Илбарис, като посланик, по-близо до мястото, където седи василевса, Денис по-далеч, а оръжейника Агасике забутали някъде на онзи край на масата, където седяха поканените на пиршеството гърци, без знатен произход. Вечерята още не беше започнала, всички само си сядяха по местата, строго по реда на заслугите, по чиновете, по длъжностите и по званията, в това свръхважно дело във византийския дворец не се допускаха никакви случайности. Илбарис мъчително си спомняше заучения от думите на учителя Константин, но съвършено непонятен етикет и се стараяше да не се посрами. Когато улови върху себе си погледа на широко разтворените очи на императрица Мартина си помисли, че тя днес го гледа малко по-различно от вчера. Но може би само така му се струваше? А ако не му се струва — какво означава този поглед, от който кръвта се качва в главата точно както и снощното вино?

Император Ираклий произнесе кратка молитва, гърците се прекръстиха. Пристъпиха към трапезата — не вдигаха шум, държаха се с достойнство. Илбарис поглеждаше съседите си и правеше каквото правеха и те. И се получаваха не по-зле от тях. Слугите изникваха иззад гърба му като привидения и носеха вино и храна. От вчерашното вино още му шумеше в главата и затова не пиеше, само отпиваше по някоя малка глътка.

Още веднъж усети върху себе си внимателния поглед на императрицата и отново го удари в главата, като от вино, по тялото му

пробягна тръпка: тази жена бе удивително красива, разбираемо е, че император Ираклий е загубил ума си по племенницата си, въпреки че е по-стар от нея с тридесет години. Кой може да го съди, когато види Мартина? Във всеки случай Илбарис не би се наел.

От време на време василевсът вдигаше скъпоценния си бокал и пиеше за здравето на този или онзи от гостите. Не забрави и за българите — произнесе няколко думи за здравето на хан Кубрат, верен съюзник, охраняващ северните граници на империята. Тук вече никой не можеше да си позволи да не пие — а слугите бяха напълнили всички чаши догоре. Така че буйтурът иска, не иска, изпиваше една след друга чашите, с малки прекъсвания — и отново главата му се замая. И този поглед на императрицата... сякаш го пита за нещо или обратното, нещо сама му разказва. Но какво?

Може би иска да го попита за Константин? По-младият с десет години поет бе прекрасен на външен вид — не е чудно как е трепнала любовта в женското сърце. Какво ли ѝ е на императрицата, принудена да се омъжи за собствения си чичо? Жените могат да бъдат заставени да правят много неща, само не можеш да ги накараш да обичат. Императорът още не е стар, но безжалостните години са издълбали дълбоки бръчки по челото му, угасили са яркия блясък в зениците му. Някога той бе красив, но годините, тревогите, виното, безчислените жени, заговорите, успешните и неуспешните битки, доносите и сплетните, заговорите и убийствата — всичко, с което му се бе наложило да се сблъска за дългите години управление на трона, не бяха давали, а само взимали от здравето и красотата му.

Виното се лееше, слугите неуморно събираха чашите и чиниите и донасяха нови, цялото това изобилие изглеждаше неизчерпаемо. По някое време височайшата двойка се оттегли, но веселият празничен пир продължаваше. От време на време някой от гостите се изправяше и зоркото око на разпоредителя изпращаше веднага слуга, който да му помогне да го заведе там, където гостът желае, или да го настани в някоя от многобройните обширни спални. Полунощ отдавна бе превалила, когато Илбарис се надигна от мястото си и потърси кормчията с поглед. Денис бе в състояние само вяло да помахаш с ръка, решителният му опит да се изправи на крака не се увенча с успех. Самият буйтур трудно пристъпваше, а кормчията го подкрепяха двама широкоплещести гърци. До самата врата сякаш отникъде изникна

Дариан, погледна със странен поглед и единия, и другия, усмихна се прекалено радушно, за да е искрено, докосна с длан гърдите си над сърцето, пожела им приятни сънища, сам затвори вратата, изправи се, вече, без да се усмихва и бавно тръгна по коридора — той самият нямаше скоро да почива...

* * *

Изглежда ги бяха пожалили на сутринта и не ги събудиха, докато сами не отвориха очи. А това стана към обед, когато почувстваха слънцето дори през спуснатите щори. Явно тук стените бяха вълшебни и освен уши имаха и очи, защото едва Илбарис и Денис бяха отворили клепки, и влезе немият слуга, абсолютно безшумно протегна на Илбарис запечатан позлатен кожен калъф с шнур и печат. Българинът го пхна под възглавницата си, немият изчезна и се появи отново, точно когато воинът приключваше с миенето си, а по петите му го следваха същите слуги с подноси и кани. При вида на каните младежът само въздъхна, интересно, има ли при ромеите дни, в които да не пият? А Денис, който се появи от съседната стая, отделена с ниска дъбова врата, се измъчваше от съвсем различни съмнения — да не би точно този ден при гърците да е забранен за пиене; когато видя каните, се развесели и се пресегна за чашата си толкова бързо, сякаш искаше да полее с рубиненото вино бушуващия в него пламък. Пристигна Агасике оръжейникът или който и да бе всъщност. Стана ясно, че му е заръчано (той каза „поверено“, но не уточни от кой и кога) да покаже на българския посланик двореца и личната библиотека на василевса — истинска съкровищница на знания, която с пълно право би могла да претендира за едно от чудесата на света. И отново се понесоха по коридори, проходи, стълбища, извивки и завои, някакви помещения, проходи, арки, от които му се зави свят, докато не се озоваха в помещение с огромни прозорци по всички стени и също толкова огромни — от пода до извисяващия се таван, рафтове, по които се съхраняваха ценни и редки екземпляри от всички известни континенти, страни, народи и наречия. Илбарис мислеше, че в живота си е видял не малко книги — там, във Фанагория, където в двореца на хан Кубрат бе събрана неговата собствена библиотека. Но само тук, в

тази стая, която бе всъщност само една от всички други библиотечни стаи, той разбра каква е разликата между истинското богатство, което не знае граници на излишъка, и простата необходимост. На Илбарис му се струваше, че самият той в това вместилище на многовековна човешка мъдрост е подобен на нищожната прашинка, която висеше пред очите му в златния лъч, прекосяващ стаята. Той не забеляза как премина от първата стая във втората, от втората в третата... в петата... Опомни се едва от погледа на един побелял и прегърбен старец, който разглеждаше буйтура с интереса на ловец, видял рядък дивеч. Без да изпуска момъка от очи, той го огледа от всички страни, след това вдигна очи, погледна го в лицето и с удовлетворение, сякаш не бе очаквал нищо друго, произнесе:

— Варварин...

Илбарис не знаеше какво да отвърне на стареца, но той и не дочака отговор. Приблужи до полиците, отметна тежка завеса и извика:

— Александре! Ела тук.

Но иззад завесата излезе не някой неизвестен никому Александър, а най-малкият син на хан Кубрат — Алцек. Случайна ли беше тази среща, не беше ли, но Илбарис не се замисли и за минута: прекрачи към завесата и прегърна крехките рамене на наречения си брат; и в този миг почувства как той се опитва да се отблъсне от него.

— Алцек, братко, това съм аз, Илбарис...

Но сдържан и сух, въпреки че бе приветлив, прозвуча равният глас на илхан Алцек:

— Само братята в Христа са истински братя, буйтуре Илбарисе. Ние всички сме само раби на всевишния, само тлен и кал. И трябва с молитви и пост да изкупим скверните наши живот и помисли...

Илбарис се отдръпна и когато запита непроницаемия и непознат юноша в скромни и тъмни одежди, гласът му беше горчив:

— Алцек, братко мой! Ти... ти си приел християнската вяра? А Тангра? Какво, забрави ли го?

Все същият равен глас, в който нищо не трепваше, му отвърна:

— Само един бог има на света, буйтуре: Исус Навин, син божий, който прие на кръста смъртните мъки за всеки от нас. Той е истинският и неоспорим бог. И няма никакви други богове.

— Алцек, братко... ти си се отметнал от вярата на нашите предци, ти говориш така, сякаш нашите богове вече са умрели. Но това не е така...

— Така е, буйтуре. Умряха. Тангра умря.

— Не... почакай. Ти казваш, че е умрял? Но нали той... баща ти, братята ти, сестра ти Чечке не сме умрели, ние сме живи. Погледни ме, Алцек, нима съм мъртъв?

А докато сме живи, богът, в който всички ние вярваме и комуто възнасяме молитви, той също е жив.

— Не искам да споря с теб, буйтуре Илбарисе — каза Алцек.

Нима този строг юноша, говорещ с твърд, нравоучителен глас, беше същият онзи малък Алцек, всеобщият любимец, който умееше да се смее толкова заразително, покатерил се на гърба на Илбарис, когато буйтурът охотно играеше ролята на конче? Не, този беше Александър, грък, само случайно родил се сред варвари далеч от северната граница. Александър, а не Алцек. Нещо се сви в гърдите на Илбарис, някаква пелена падаше пред очите му и отчаяно му се искаше да намери онези единствени слова, които ще върнат малкия му брат. И като протегна ръка към него, Илбарис каза:

— Алцек, брате... Кажете само една дума и аз... ти отново ще се озовеш във Фанагория. Отново ще си бъдеш у дома. Поискаш ли, ще живееш така, както живеят братята ти, не искаш ли, заедно с учителя Константин ще откриеш нова школа, където ще отидат да се учат децата на българите.

Но нищо не се промени в неподвижното лице на младия илхан. Той само сухо преглътна, но когато отново заговори, гласът му беше все така равен и спокойно можеше да принадлежи и на статуя:

— Знаеш, буйтуре, че моят баща вече разпредели пасбищата между братята ми и аз съм доволен, че не ми остави нищо. Тъй като този живот е мимолетен, единственият вечен живот ни чака след смъртта и само той трябва да занимава нашите мисли. А Чечке... ако този бог поиска, Чечке скоро ще се озове тук и аз ще я видя.

Не, това не беше Алцек. И не говореше той. Говореше не младостта, която кара покрития с пяна кон да се носи сред умопомрачаващия аромат на безграничната степ, говореше старческата мъдрост на овехтелите от времето пергаменти. Говореше старецът, чийто глас, разнесъл се иззад гърба на Илбарис, го накара да подскочи.

— Александре — проговори този глас, скрибуцащ като несмазано колело на каруца, — Александре, сложи тези книги на горната полица на седмия шкаф...

— Да, свети отче — отвърна покорно Алцек и се обърна, но Илбарис го спря, като го хвана за ръкава.

— Алцек, спри! Какво право има той да ти заповядва? Та ти си илхан, син на хан Кубрат...

Вместо Алцек отвърна старецът:

— И висшият, и низшият са еднакво нищожни пред лицето на вечността и на бога, воине. Единствено божията мъдрост и вярата в неговото неизлечимо милосърдие са способни да преживеят вековете. И едното, и другото са вплътени в тези книги. Затова синът на българския хан не уронва достойнството си, като се докосва до тези творения на човешки ръце, които обаче съхраняват божия дух. Направи каквото ти казах, Александре.

— Алцек, не го прави...

— Буйтуре... аз не съм Алцек... раб божи Александър, това съм аз. Прощавай.

— Не, Алцек, не. Ти не си раб божи. Ти си илхан. Илхан! А аз съм твой брат, не буйтур, не, аз просто съм твой брат Илбарис. Помниш ли как обичаше да ме яздиш на конче? Помниш ли? Как поголемите ти братя те качваха на коня и заедно отивахте в степта? Те всички те обичат, Алцек. И аз...

— Хей, воине... — старецът дръпна Илбарис за ръкава, лицето му вече не излъчваше спокойствие. — Остави моят възпитаник, воине. По волята на император Ираклий той ми е даден да го обучавам и вашите диви нрави са му чужди. Върви си оттук, или ще извикам стражата.

— Ще извикаш стражата? — Илбарис злобно се разсмя и положи ръка на пояса си, където висеше кинжалът. — Та ти, кълна се в Тангра, няма да успееш да отвориш уста и аз вече ще съм прерязал гърлото ти. Не ме ядосвай, свети отче, или твой бог няма да успее да ти помогне, когато вече застанеш пред него с моя помощ... Алцек, опомни се. Кажи една дума и аз ще отида при императора. Татко му изпрати богати подаръци, той потвърди, че ще защитава северната граница на империята от враговете. Императорът няма да посмее да ми откаже тази молба.

Но Алцек... Алцек отстъпи една крачка назад и каза едва чуто, без да вдига поглед:

— Не, буйтуре... не. С бога и със смирението на сърцето си те моля да не правиш това. Аз... аз тук съм щастлив. Сред христовите братя ще намеря завинаги смисъла на своя живот.

Незнайно откъде се появи Агасике, дали бе чул целия разговор или не, но се приближи към стареца и положи в ръката му ярко блестяща златна монета — солид:

— Свети отче! Приеми скромната лепта за увеличаване на богатствата на нашата благословена църква...

Старецът кротко го прекръсти:

— Не отслабва ръката на даващия, сине мой.

В това време Алцек изчезна зад тежката завеса. Внезапно Илбарис почувства, че се задушава. Сред тези свитъци, ръкописи и пергаменти, този прах и тлен, нямаше какво да се диша.

— Изведи ме оттук, уста Агасике...

Денис вече стоеше под слънцето на изхода на библиотеката и по вида му можеше да се предположи, че не е стигнал по-далеч от първата стая.

— Е, как е, буйтуре?

Илбарис само махна с ръка. Пред очите му все още стоеше Алцек... „Александър“. Какво се нарече сам? Раб божи?

— Не тъгувай, буйтуре. Виж какъв ден само. Ако знаех, че няма да се обидиш, щях да отида ей сега на едно местенце, където намерих най-доброто вино на света. А може да отидем двамата?

Илбарис усети как Агасике побутна предупредително ръката му.

— Не, Денисе — каза той. — Иди сам. Само не забравяй, че не си гребец, когото са пуснали на свобода, а кормчия и все още имаш кораб, който трябва да върнеш обратно.

— Няма да забравя, братко — весело каза Денис и с бърза крачка се отправи надолу по застланата с камък уличка. Два пъти се обърна и махна с ръка, а след това изчезна от поглед.

Когато останаха двамата, Илбарис попита след кратко мълчание.

— Струва ми се, че искаш да ми кажеш нещо, уста Агасике.

Гъркът го погледна и отвърна със същия тон:

— А на мене, буйтуре, ми се струва, че ти сам искаш нещо да ме попиташ?

— Преди всичко ми кажи защо даде на този старец в библиотеката златен солид?

Агасике завъртя очи и каза с мазен глас:

— Не на него, буйтуре, а единствено на нашата свята църква дадох нищожна част от това, което ми изпрати бог. — И после добави с нормален глас: — Не трябва никога, буйтуре, без нужда да увеличаваш числото на враговете си.

Илбарис възрази с насмешка:

— Вие, гърците, твърдите, че можеш да си купиш приятели?

На този въпрос Агасике не отвърна. Но каза:

— А не ти ли е идвало на ума, буйтуре, като си толкова разсъдлив, че сред онези хиляди свитъци, пазени от светия отец, може да се камери и един, в който е описан начинът на производство на гръцкия огън?

Илбарис смаяно го гледаше.

— Ама ти... ти сериозно ли го говориш?

Агасике отвърна:

— Казах го като пример, буйтуре. Това ти е за урок, да не се възгордяваш. Съгласи се, че си струва златния солид.

Илбарис се поколеба за не повече от миг. Пъхна ръка в кожената кесия и извади оттам три златни монети:

— Уста Агасике, прав си. Парите ти се връщат при теб утроени. Нека това ти покаже колко способен ученик съм аз.

Пръстите на Агасике галеха златните монети, в очите му се появи странно, несвойствено нему изражение.

— Радвам се, че съм твой учител, буйтуре. Само ако...

— Само ако можех винаги така да се разплащам за уроците си? Това ли искаше да кажеш?

— Да, буйтуре.

— Тогава, уста, можем да започнем още от сега. Можеш да смяташ, че вече си заработил много такива монети, майсторе.

Отново в очите на Агасике се запали и после угасна трепетен блясък.

— На мен... на мен ми трябва много... наистина много такива монети, буйтуре, за да достигна целта на живота си.

Илбарис не започна да пита за каква цел говори Агасике. Не му ли беше все едно какво иска този грък: да владее всички публични

домове в Константинопол, да натовари сто кервана в различни страни по света или да купи ескадра от галери?

— Ще получиш толкова злато, Агасике, колкото пожелаеш. Знаеш за какво.

— Нека не стоим тук, буйтуре, да поговорим, докато вървим.

— Тогава да тръгнем към пристанището. Искam да видя що за оръжие ще натоварят за нас. Малко ли могат да ни пробутат от оръжейните работилници.

След известно време се озоваха на пристанището. Товаренето бе в разгара си, по гърбовете на алипите вече бяха избили петна пот. Илбарис погледна тук-там, не, нямаше никаква измама.

Агасике търпеливо го чакаше встрани.

— Е, какво ще кажеш, уста? — попита Илбарис, приближавайки се. — Каква ще е цената ти?

— Какъвто товарът, такава и цената, буйтуре. Сам знаеш...

— А какъв е товарът?

— Аз мисля, буйтуре, че най-правилно е да се отведе във Фанагория някой от майсторите, които с ръцете си правят това, което те интересува — каза Агасике, като понижи глас и незабележимо се огледа настрани.

— Е, и колко може да струва това?

— Много, буйтуре. Страшно много...

— Колко? Петстотин златни монети?

— Не ме разсмивай, буйтуре.

— Хиляда?

— Не съм водил с тебе никакъв разговор, буйтуре, ти попита, аз отвърнах. Да забравим за този разговор. Ще си вървя, прощавай.

— Не, почакай, хиляда златни монети! Помисли си, Агасике. Та конят струва триста, робът — десет, най-добрата робиня — двадесет.

— Вярно е, буйтуре. А сега ми кажи: колко струва главата ти?

— Ей, уста... не ме гневи.

— Ако ме заплашваш, буйтуре, тогава няма за какво повече да си говорим.

— Агасике? Ще ти дам две хиляди.

Гъркът вдигна поглед към Илбарис. Нещо пробягна по лицето му. Може би опитваше да си представи тази огромна сума: две хиляди златни солида. След това поклати глава.

— Не, буйтуре. Прекалено опасно е. Ако нещо се разчуе, императорът ще ме разреже на две хиляди парчета. И всичките ми близки хора също. Тогава ще трябва веднага да се напусне Византия, всичко да се продаде на безценица или просто да се изостави.

— Разбери, Агасике, това, което ми е нужно...

— Не продължавай, буйтуре. Това, което ти трябва, трябва и на всички останали. И те също ще заплатят толкова щедро. А може би и още по-щедро.

Илбарис скръцна със зъби, но нямаше никакъв избор.

— Добре, уста Агасике. Кажи своята цена. За да се покрият всичките ти загуби. Говори.

Оръжейникът дълго гледа мръсната вода, която се плискаше пред краката му край кея. Сякаш мислеше за съвсем странични работи, които нямаха пряко отношение към разговора.

Той мисли дълго.

Илбарис търпеливо чакаше. Накрая Агасике се обърна към него и устните му се раздвижиха.

— Три хиляди — каза гъркът.

* * *

Дълго вървяха покрай брега, след това свърнаха покрай наблъсканите една до друга мръсни къщички, пропити с воня на рибешки вътрешности, минаха край съхнещи мрежи, край обърнати с дъното нагоре лодки, край огньове, над които бълбукаше рибена чорба, минаха край голи кривокраки дечица, които си играеха с кучетата, край облечени в дрипи жени — стари и млади, красиви и отблъскващи, потапяха се все по-надълбоко и по-далеч в немислимите дебри на човешката неволя и предизвиканите от нея пороци и така в продължение на два часа, докато най-накрая не спряха пред построена от плавей неугледна колиба с продънен покрив. Наоколо не се виждаше никой.

— Къде ме доведе? — попита Илбарис.

— Там, където искаше да отидеш, буйтуре.

Оръжейникът надникна в къщичката.

— Симоката! — извика натам. — Жив ли си още?

Отвътре се дочу някакво шумолене, нещо затропа, издрънча, някой изруга и на прага се появи раздърпан старец в мръсен хитон.

— Кой смее да ме буди, в ада да се продъни дано... — гласът на старчето напомняше граченето на врана.

— Аз съм, Симокате, твойт приятел, Агасике.

— А, Агасике, ти ли си бил, нещастни блюдолизецо. Завърна ли се? Какво искаш?

— И ти си си все същият, Симокате. Умееш да посрещаш гости.

— Теб дяволът най-добре ще те посрещне. Не съм те викал, можеш да вървиш по...

— Внимавай, Симокате, ще се обидя.

— Плюя аз на твоята обида. Я по-добре кажи кой си довел със себе си?

Илбарис слушаше с нарастващо учудване. Старецът дори не го и погледна, говореше така, сякаш младежът го нямаше там.

— Ти ме обиди, Симокате, сега сам познай откъде е гостът. Какъв си такъв сприхав, нещо не ми изглеждаш с ума си наред, а, приятелю?

Симоката презрително изхъмка:

— Аз отдавна не съм ти приятел, Агасике. В задника ми има повече ум, отколкото в твоята глава, дори и към нея да се прибавят и главите на всички константинополски евнуси.

Внезапно старецът пристъпи през прага и се взря в лицето на Илбарис с помътнелите си очи:

— Да, това е воин-скит, не съм сгрешил. Е, добре дошъл, варварино.

Илбарис машинално му протегна ръка. Симоката здраво стисна дланта му и замря.

— Варварин — повтори, като наклони глава, сякаш се вслушваше в някакъв свой вътрешен глас. — Варварин. Воин-скит. Отнякъде... отнякъде на север. Горд, смел; виждам, във вените му тече благородна кръв...

Учудването на Илбарис беше безкрайно.

— Откъде... как узна всичко това, аксакале?

Симоката пусна ръката му.

— Варварин, а говори човешки език. Удивително. Въпреки че не, не е удивително. Папагалите също говорят. И евнусите. Кой ли сега

вече не говори на гръцки... Ето и Агасике, императорската изтривалка, също е грък. Какво от това, че си грък, вече също си станал скит. И ти си скит — каза старецът, като се обърна към Илбарис. — Кой си ти?

— Аз съм син на кавхан Саклаб и приемен син на българския ювиги-хан, името ми е Илбарис.

— Каква зла съдба те е довела в този край на кастрати и доносници, сине на благороден скит? Бягай оттук, докато и теб не са те скопили. Тук не е място за нормални хора. А може пък ти да си ненормален, а?

— Приемният ми баща хан Кубрат ме изпрати тук с една задача...

Симоката се разположи направо върху топлия пясък.

— Сядай, сине скитски — каза той. — А ти, Агасике, върви да се разходиш, няма какво да подслушваш. Върви, върви.

Оръжейникът недоволно отстъпи на двадесетина крачки и започна да се озърта на всички страни.

— А така, не отиде много далече, ама все пак се махна — удовлетворено промърмори Симоката.

— Ти... виждаш ли го, аксакале? — внимателно попита Илбарис. Дребното старче недоволно обърна лице към него.

— И ти ли, сине скитски, си толкова глупав, та смяташ, че всичко трябва да се знае и вижда. Знам повече, отколкото дворцовите кучета. За това не е нужно непременно да гледаш и да си там. Ти... ти от Скития ли си? Има ли там градове?

— Има, аксакале, и градове, и степ. Там живеят приемните ми баща и братя. През лятото всички те отиват с ордите си на джайляу, на пасбищата, а зимата заедно живеем във Фанагория.

— Фанагория... това е градът, където изпратиха внук ми... Константин — чувал ли си за него?... Той пишеше стихове... за онази... за Мартина... Тя някога беше красиво момиче, помня я... после стана красива жена. Достатъчно красива, за да се влюби в нея един поет... Имам син, Теофан... бащата на Константин... Той също... също навремето изучаваше риторика... четеше книги... увличаше се по философията... а свърши като посланик. Като момче за поръчки на императора... и така... Ходи и при скитите в България, там и остави сина си, моя внук.

— Познавам внука ти, аксакале. Той е наш учител. Научи ме на гръцки език и грамотност. Както и другите синове на хан Кубрат, братята ми.

Симоката загреба с изкривените си, орлови пръсти една шепа пясък и го остави да изтече през тях.

— Хан Кубрат... Царят на българите? Чувал съм за него. А може би някога съм го и виждал. Кажи, как се чувства там... внукът ми, Константин?

— Всички го обичат, аксакале. Всички. Но той... той тъгува.

Старецът отново гребна пълна шепа пясък.

— „Тъгува“. Глупак е той. Ако беше умен, щеше да се радва, че е далеч оттук. Нима тук можеш да живееш? Навсякъде съгледвачи, доносници, шпиони. Мислиш ли, че нас сега никой не ни следи? Следят ни, най-вероятно. Двама, а може би и трима. Ти по море ли дойде?

— Да, аксакале.

— Скоро ли ще се завръщаш?

— Зависи... зависи от много обстоятелства, аксакале.

— Все едно. Когато се върнеш, отиди при Константин и му кажи... кажи му, че аз... Да, кажи му, че съм го определил за мой наследник. Това му речи.

Илбарис не можа да прикрие учудването си.

— Наследник?

Симоката изсумтя.

— Учудваш ли се? Мислиш, че всичките ми богатства са тук? Аз бях най-добрият майстор... да, в Константинопол имам две къщи, и градина, и пари... при лихварите... много пари. За какво са ми? И синът ми, Теофан, и той има. Много пари. И какво от това? Синове някъде на края на света, при арабите, Константин е във Фанагория... аз съм тук. Какво от това? — той замълча. — Ти навярно си молил императора за оръжия?

— Да, аксакале.

— И той даде ли ти? Или само обеща?

— Даде.

— Значи си получил каквото си искал? Или не си?

Илбарис не успя да отвърне, защото приближилият се Агасике започна с разтревожен глас:

— Симоката... стори ми се, че...

Седналият на земята слепец се разсмя:

— А, изплаши ли се? Така, така. Не ти се е сторило. Колцина са там, двамина, троица?

— Двама. Кой са?

— Сам знаеш кой са. Очите на императора. Очите и ушите. Следят ме, да не избягам. Да не изчезна заедно с тайните си. Имаш ли два солида?

— А-аз ли? Имам...

— Пригответи ги тогава.

Старецът се изправи на крака и извика:

— Ей, вие! Императорските плъхове! Я елате при мене...

Двамата стражи израснаха сякаш изпод земята. Симоката протегна ръка:

— Агасике, дай парите!

Гъркът пусна две златни монети в дланта на стареца. Стражите не ги изпускаха от очи.

— Ето какво ще ви предложи, момчета — каза старият майстор. — Искам да си поговоря с приятелите си насаме. Вземете по една жълтица... Вземайте я и идете да се позабавлявате с пристанищните курви. Знаете ли къде са най-добрите, или аз ви кажа?... Така, така...

Единият от двамата стражи, по-старшият, се озъби:

— Знаем, Симоката, знаем.

— Ами тогава изчезвайте оттук. Не се бойте, няма да ви издам. И не забравяйте да изпиете за мен по кана хиоско. Ако след два часа се върнете трезви, сам ще ви издам, кучи синове.

Стражите се изпариха яко дим. Агасике изтри потта от лицето си.

— Все още ли те пазят, Симокате? — попита.

— А ти какво мислиш, пазят ме, Агасике, и още как.

Виждаше се, че старецът се е развеселил.

— Пазят, да му се не види. А аз да взема изведнъж да им избягам. При внука ми, например, да ида, при Константин...

— От ръката на василевса не можеш да се изплъзнеш, Симокате — каза оръжейникът. — Знаеш го и сам.

— Знам — съгласи се Симоката. — И все пак бих опитал. Бих избягал при внука. Какво ще кажеш, българино? Как мислиш, ще ме

достигне ли там императорският гняв?

Илбарис видя как Агасике доближи пръст до устните си.

— Кажи де — в гласа на стареца се усещаше нетърпение. — Ще ме достигне ли?

— Не зная, аксакале — честно призна младият воин. — Ако успееш да се добереш до Фанагория може и да не те стигне.

Лицето на възрастния човек посърна.

— Знаех си — промълви. — Няма да ме пуснат даже до пристана да припаря. Слушай, а какво означава „аксакал“?

Агасике отвърна вместо Илбарис:

— Така българите наричат най-мъдрите старци.

Симоката гордо се разсмя:

— Тогава аз не мога да съм аксакал, Агасике. Ако имах дори капчица разум, бих ли седял сега тук под носа на императорските кучета? Ех...

След това той сякаш се отдръпна в себе си. Гъркът даде знак на Илбарис.

— Ние трябва да си тръгваме, аксакале — обърна се към него воинът. — Но аз не си взимам сбогом с теб. Ако Тангра рече, все още желанието ти може да се сбъдне, повярвай ми.

Симоката поклати глава:

— Не говори глупости, варварино. Дори Исус Навий, който успя да възкреси покойник и да спре слънцето, не би могъл да ми помогне. А ти казваш Тангра...

— Не отнемай на буйтура вярата в Тангра, Симокате — намеси се Агасике. — Освен това той може да помисли, че нашият бог не обича такива като нас.

— Като нас ли? А ти къде се слагаш в сметката, Агасике? Ти, българино, не вярвай на тази императорска подлога, освен ако не знаеш място, където златото да расте по дърветата. Той е такава продажна душица, както и всеки друг грък, кълна се в светия кръст. Само го погледни. Веднага се вижда — предател и доносник. Не роптай, Агасике, не само ти си такъв, цялата империя е прогнила. А ти, войне, запомни: ако през деня се срещнат двама гърци, знай, че до вечерта и двамата ще напишат донос един срещу друг. Дори да са откърмени с едно мляко...

Оръжейникът дръпна младежа за ръкава:

— Да тръгваме, буйтуре, дългото ти отсъствие може да предизвика подозрения. По обратния път ще поговорим с рибарите — след това нека потвърдят, че сме искали да купим от тях веяна риба. Не слушай дядката, той не е с ума си. Ако не беше така, отдавна да е изгорял на кладата.

Неочаквано Симоката се съгласи:

— Правилно го каза, Агасике. Отдавна да ме бяха изгорили. Но за какво ми е кладата? Нима вече не съм малоумен и стар? Затова служа за примамка. С мен ловят глупците, които се интересуват от гръцкия огън. Аз съм като парче месо, нанизано на въдицата. Ти не се ли интересуваш от гръцкия огън, българино? Защото можеш да се озовеш в тъмниците на двореца. Там има такива места, откъдето още никой не е успял да се измъкне... Освен като храна за рибите... Ха-ха-ха...

Хрипливият смях на стареца още дълго звучеше в ушите на Илбарис, когато двамата с Агасике крачеха обратно, като се промъкваха по вонящите и мръсни улички — същите като на идване, но нямаше как да различи, дори и да бяха други. Вече почти пристигнаха, когато гъркът попита:

— Е, буйтуре, още ли не си се отказал от намерението си?

Илбарис се спря и изненадано погледна спътника си.

— Мислиш, че Симоката... Но той е толкова стар... Не е с ума си...

Бившият оръжейник хладно го изгледа.

— Ти чу ли го какво каза? Че в задника му има повече разум, отколкото в главите на стотина други. С теб дори и хиляда години да живеем, никога няма да узнаем и ей толкова от това, което знае Симоката. Само... само да се съгласи.

— А ще се съгласи ли?

— Той не се страхува от смъртта. Ако склони, ще е само за да им натрие на всичките носове. И, разбира се, за да види внука си.

— Но как... Императорът го пази по-добре от жена си. И ако узнае... ти сам каза... до седмо коляно...

— Ти, ако добре си спомням, каза, че три хиляди...

— Да, Агасике. Но...

— Да се разберем така: сега ми даваш хиляда. Други хиляда — след като Симоката се озове на борда. А третата част — след като

пристигне във Фанагория. Става ли?

— Става. Но ти знаеш, че във Фанагория...

— Е пълно с шпиони на василевса, това ли искаш да кажеш? Значи трябва да се направи така, че Симоката да изчезне.

— Да изчезне? Но тогава...

— Ти си умен, буйтуре, но все пак си оставаш доста недосетлив. Симоката трябва да умре. Той... или някой друг вместо него. Ето защо са ми нужни много пари. Трябва да се плати на много хора за много неща. Трябва да се плати и на най-долния пристанищен плъх, за да не изцвърчи, когато не трябва. На всички тези хора трябва да им се даде по толкова, че да им е по-изгодно да мълчат, отколкото да ни предадат. Едва тогава ще е възможно да се постигне това, което ни трябва...

Едва сега Илбарис разбра колко много рискува Агасике. И въпреки че в отплата ще получи огромна сума... въпреки това...

Той положи длан на рамото на гърка:

— Ти си добър човек, Агасике.

Оръжейникът отвърна тихо:

— Не, буйтуре. Аз съм лош човек. Ако бях добър, нямаше да ти помагам.

— Ти не помагаш само на мен, Агасике. Помагаш и на тези, с които толкова години живя рамо до рамо, с които дели хляба и водата си. Нали знаеш, че всичко това е за да се предпазим от бедите и заплахите за сигурността ни?

— Добре, буйтуре. Решеното е решено. Агасике държи на думата си, дръж и ти на своята. Кога ще получа парите?

— Когато се стъмни, ела на кораба. А и... исках да те попитам... дали този старец... Симоката... ще може ли той...

— Той ще направи всичко, което трябва, дори и със завързани ръце, буйтуре. Можеш да ми вярваш.

— Вярвам ти, Агасике.

* * *

— Добре е, че дойде, буйтуре. Гребците се вълнуват. Викат, че си им обещал свободата...

— Знаеш, че е така, Камай. Извикай ги.

Полуголите гребци се скупчиха в кръг около Илбарис. Лицата им бяха напрегнати. Свобода... нима е толкова близо...

Илбарис вдигна ръка. Той не говореше високо, но дори и да шепнеше, всеки звук щеше да се чуе.

— Обещах ви свободата — каза той. — В името на ювиги-хана на българите ще сдържа обещанието си. От сега нататък вие сте свободни и можете да разполагате със свободата си както ви харесва. На всеки от вас батур Камай ще даде по една златна монета. Помнете добрината на хан Кубрат.

Гръмкият възглас се разнесе наоколо чак до брега. Един след друг край Илбарис минаваха освободените мъже, поднасяха длан, получаваха златна монета и изчезваха в тълпата, която вече бе чула за освободените от буйтура няколко десетки гребци. Вече се умилкваха край тях жриците на любовта и обещаваха на довчерашните роби всевъзможни и невъобразими наслаждения, навъртаха се и собственици на таверни и кръчми, и съмнителни търговци, и такива, които вербуваха хора за императорските галери... Всичко завърши с това, че след няколко дни повечето от пуснатите на свобода гребци, обрани до шушка, се върнаха при кораба, паднаха на колене пред Илбарис и замолиха да ги вземе обратно. Разбира се, не в робство, а като свободни гребци, обещаваха да не щадят силите си на веслата, ако Илбарис на свой ред обещае да ги пусне на свобода във Фанагория. Този завършек бе толкова неочакван, че Илбарис не можа да сдържи усмивката си.

— Е, какво ще кажеш, Денисе — попита той, — да ги вземем ли?

— Ако са им останали още сили след срещата с константинополските деви, моля, може да ги вземем.

И дори свирепият Камай, като гледаше жалката картина, едва-едва разтегли в усмивка тънките си устни; въпреки цялата своя храброст той самият бе бягал позорно от една такава прелъстителка, която се оказа готова да изсмуче и последната капка от него, точно както паякът се нахвърля върху попадналата в паяжината невнимателна муха.

А докато приготвяше кораба за обратния път, Илбарис чакаше вести от Агасике.

Но дочака само покана за двореца. Дойде един неразговорлив (той би могъл да се разбира чудесно с Камай) дворцов сановник,

придружен от четирима воина. Император Ираклий бе поканил българския посланик на частен прием — знак за високо отличие, с който се удостояваха само най-избраните сред избраните. Не се разбра обаче дали воините трябваше да пазят поканения или да пазят от него.

— Ще дойда с теб като тълмач — каза обезпокоеният Денис, но сановникът поклати отрицателно глава:

— Посланикът на българския ювиги-хан е поканен сам.

Батир Камай също се обади:

— Ние сами можем да съпроводим нашия посланик. Само заповядай, буйтуре.

Илбарис се колебаеше. След това отсече:

— По-добре пази кораба, Камай. — Отведе батира встрани и му прошепна: — Ако дойде Агасике, го пусни. Ако не дойде сам — пак го пусни. И гледай никой друг да не стъпи на кораба. Разбра ли, батире?

Котешките очи на Камай се присвиха.

— Бъди спокоен, буйтуре. Никой няма да припари.

* * *

Мълчаливият сановник вървеше, без да се оглежда, отдясно и отляво вървяха стражите, подрънквайки със снаряжението си. Наистина ли го водеха в двореца? За един кратък миг през главата на Илбарис премина мисълта, че Агасике го е предал. А може и да не го е предал, може би е бил заловен от съгледвачите на префекта на тайната полиция. И едното, и другото са напълно възможни, както можеше да се случи и нещо съвсем непредвидено. Например старецът в къщичката с продънения покрив въобще да не се окаже Симоката, а един от хората на василевса.

Ала те наистина стигнаха до двореца, само че минаха по различен път. По този нов път на няколко пъти ги спираха наемници варяги^[7] с дълги мустаци и ризници до коленете — те съставяха личната охрана на василевса, който не поверяваше живота си на гръцка охрана — и то не без основание. Всеки път воините отстъпваха, след като царедворецът им прошепнеше паролата и изпровождаха малката група с недоверчиви погледи.

Императорът прие Илбарис в неголяма стая, претрупана със скъпоценни дреболии и украшения. Той бе в добро настроение и посрещна Илбарис с такава възхитителна очарователност, на която са способни само гърците, овладели в съвършенство и в най-малките подробности изкуството на лицемерието. В това отношение император Ираклий можеше да се сравнява с най-талантливите актьори на своето време. До него, както и на първия прием, блестеше с ослепителната си красота и с безчислени елмазени украшения императрица Мартина. Когато застана близо до нея, Илбарис почувства как главата му се замайва от аромата на благовонията, които струваха почти колкото елмазите.

Константин — там, далеч, във Фанагория, — учеше Илбарис какво и как трябва да се прави при среща с императора, и какво трябва да се избягва. Затова, когато стигна на няколко крачки от императорската двойка, Илбарис спря и притисна и двете си ръце към гърдите, при което се сведе в почитителен поклон. Направи го толкова естествено, сякаш бе прекарал в двореца безброй години и никой, освен самия Константин, не знаеше всъщност колко много усилия му бяха нужни, за да се постигне.

Българинът остана така, докато не чу гласа на Ираклий:

— Можеш да се приближиш, посланико.

Нечувана чест — Илбарис бе удостоен с разрешението да целуне императорската ръка. Ако заемаше поста на дворецов служител и бе роден грък, вестта за оказаното благоволение би изпълнила дворецовите покои с дълго несекващи завистливи шепоти. Но Илбарис не служеше в двореца...

— Решихме да ти дадем частна аудиенция, посланико на повелителя на Велика България, за да подчертаем още веднъж нашето неизменно благоволение към хан Кубрат. Ти, както ни стана известно, приготвяш кораба си за отплаване и скоро ще ни напуснеш. Бих искал да предадеш на великия хан на българите един малък подарък.

При тези думи той протегна ръка и човек в черно расо, изникнал неспойно откъде, положи в императорската длан тежък свитък с калъф от обработена телешка кожа, пристегнат със златни закопчалки.

— Изпращаме на хан Кубрат историята на Византийската империя.

Илбарис пристъпи напред и прие подаръка.

— Светейши повелителю и господарю на империята — започна той и тъй като тези отправени към василевса думи толкова се отличаваха от втръсналите до смърт ежедневни славословия, те накараха императрицата още веднъж да трепне с ресници и да си спомни за горещите устни на един друг юноша, предал знанието си за божествената гръцка реч на този варварин, който напомняше на Мартина за див степен кон.

— Светейши повелителю и господарю на империята. Ще предам подаръка ти на моя баща, хан Кубрат, уверен съм, че той ще изпита същите чувства, които изпитвам и аз сега, когато гледам тук теб, светозарни, и твоята богоподобна императрица.

И отново потрепнаха ресниците, почернени и издължени с помощта на хорезмийски туш, владетелката протегна и своята ръка за целувка.

— Предай на хан Кубрат, че сме доволни от посланика, който ни изпрати.

— Нашата източна политика — произнесе Ираклий така, сякаш тъкмо се бе замислил над казаното, — нашата политика на изток, български посланико, много зависи от процъфтяването на Велика България. Хан Кубрат без съмнение го разбира. Договорът, който ние с него сме сключили, за сетен път показва как ценим нашата дружба. Нека ювиги-ханът не се съмнява в нашето благоразположение, приятелство и готовност във всеки един момент да се притечем на помощ. Готови сме да споделим и последното си оръжие или злато. Само излишни хора нямаме, но тях пък ги имате вие — по целия свят е известно, че най-добрите воители са българите. Нека хан Кубрат се обръща към нас по всякакви въпроси, по бреговете на Босфора той винаги ще срещне внимание и подкрепа. Разбра ли, посланико?

— Разбрах, светейши императоре.

— Още нещо. Обръщаме се към хан Кубрат със следната молба. Искаме да видим тук, при нас, философа Йоан Фасиан. Затова пък преподобният Симеон може да остане още една година във Фанагория. Там предаността му към христовата вяра ще бъде по-полезна. Това е всичко.

В този миг Илбарис улови обърнатия към него умоляващ поглед на императрица Мартина. За какво молеше? Разбира се, да се спомене, да се произнесе името на Константин.

И заради самия Константин, разделен от жената, която представляваше щастието за него, и заради тази жена, Илбарис рискува да наруши етикета на приема, а той забраняваше на когото и да било да задава въпроси на императора.

— Прости ми, светейши императоре — каза той толкова простодушно, колкото можа. — Но ти не каза как баща ми трябва да постъпи със сина на посланика Теофан. С Константин. Споменавам го с благодарност за това, че ме научи на гръцки език, без който аз нямаше да мога да разбирам божествената реч и самият бих приличал на животно. Прости ми още веднъж.

Императорът го погледна с усмивка, чието значение се изясни на Илбарис едва след отговора на Ираклий.

— Доколкото те разбирам, посланико, дейността на нашия пратеник Константин се нрави на българите, така ли е?

— Да, светейши императоре.

— Щом е така — каза василевсът, като се усмихна още по-дружелюбно, — би било неразумно да откъсваме нашия Константин от тези толкова полезни дела. Нека да остане във Фанагория до специалното ни разпореждане. Такава е нашата воля.

Илбарис видя как очите на императрица Мартина угаснаха.

— Искаш ли да ни помолиш за още нещо, посланико?

Гласът на ромейския император беше също толкова дружелюбен, но нещо в него би накарало който и да е просител да се откаже, от каквато и да е молба. Само че младият български воин не разбра това.

— Светейши императоре... срещнах тук своя брат, илхана. У дома го наричаха Алцек, тук той е станал Александър. Пусни го в родината, пресветли господарю, дори и за малко... Той толкова отдавна не е виждал близките си.

— Да го пусна в родината ли? — веждите на императора се сключиха. — Синът на хан Кубрат Александър прие светото кръщение тук и вкухва от чистия източник на христовата вяра под ръководството на най-добрия наставник. Още му е рано да мисли за завръщане в родината, посланико. Предай на хан Кубрат, че ще се грижа за Александър като за собствения си син. Повече няма да те задържам.

И той се изправи. Всичко бе приключило. На Илбарис не му оставаше нищо друго, освен отново да се превие в дълбок поклон. Когато вдигна глава, Ираклий вече го нямаше в стаята, нямаше я и

императрица Мартина — вероятно бяха излезли през една от многобройните врати, неразлично сливащи се със стената. Илбарис разбра, че с последната си молба е предизвикал раздразнението на императора и сега никой от царедворците не би му завидял.

Като притисна към гърдите си тежката книга, той се отправи към изхода. Отнякъде изникна старият му познат, Дариан.

— Ще те изпроводя — му каза.

Четиримата воина отново заеха местата си — отляво и отдясно, по двама.

— Може би е по-удобно да се прибера сам? — предложи Илбарис.

Дариан продължително го изглежда.

— Казват, че император Ираклий не ти е позволил да целунеш ръката му, преди да се оттегли. Така ли е, буйтуре?

— Не ми позволи. И какво от това?

— Нищо. По-добре да те изпратя до кораба.

Дариан го поведе по някакъв нов път, по който Илбарис още не беше минавал. През цялото време беше нащрек, непрекъснато се оглеждаше встрани, сякаш очакваше нещо. Така или иначе, до кораба стигнаха без произшествия. Едва тогава Дариан най-накрая се отпусна. Като се сбогуваше с Илбарис, отбеляза:

— Твоят Тангра изглежда добре се грижи за теб, буйтуре.

— Какво искаш да кажеш, Дариане?

Царедворецът поклати глава.

— Ти така и нищо не разбра, буйтуре. Наистина, прекалено малко време си бил при нас. Ще ти кажа само: моят приятел Агасике нямаше да ми прости, ако нещо се бе случило с теб. Прощавай.

— Прощавай, Дариане. Чакай, кажи ми само... ще се видиш ли с Агасике?

Дариан го погледна.

— Мисля, буйтуре, че с него ще се видиш ти...

* * *

Край самия кораб, на пристана, го чакаше Камай. Ясно бе, че е развълнуван от нещо.

— Добре, че се върна, буйтуре.

— Какво е станало, Камай?

— След като ти замина, се появиха някакви хора. Опитаха да се качат на кораба. Казаха, че трябва да проверят трюмовете ни, дали не сме натоварили нещо забранено. Уж от оръжейницата някой бил откраднал няколкостотин меча. Показваха някаква си хартия, но аз не ги пуснах, казах, че трябва да те изчакат.

— А те?

— Искаха да се качат насила. Но извиках алипите и отстъпиха. Казаха, че ще се оплачат на префекта на полицията и скоро ще се върнат пак. Защо толкова се забави, буйтуре?

— Всичко е наред, батире. И правилно си постъпил. Върви, разпореждай се по-нататък. Всичко ли натоварихте?

— Всичко, буйтуре. И гребците са по местата.

— Провери още веднъж. Трябва да сме готови да отплаваме всеки миг. Какво прави Денис?

— Прегърнал е една делва и мисли, че е жена.

— Върви, Камай. И отново провери всичко.

* * *

Нощта бе тиха и непрогледна. Сега вече не Камай, а Илбарис мереше с крачките си пристана. Тревогата, която не показваше външно, не го оставяше на мира. Всичко беше толкова странно, подозрително — думите на Дариан и тези хора, дошли да търсят нещо си. Какво? Нима са могли да си помислят, че българският посланик ще се занимава с крадени мечове? Това не бе възможно. Значи са искали нещо друго. Какво?

А може би, кого? И къде е Агасике? От нощта, в която тръгна, като отнесе със себе си и предплатата — хиляда златни дирхема, изминаха три денонощия. Ами ако е предпочел да спечели хиляда, без да рискува нищо, вече пътува към далечни краища и се присмива над доверчивия варварин? Възможно ли е?

Възможно бе. Но едва ли. Защото във Фанагория оставаше дъщеря му Егина. А ако за гърка златото е по-скъпо от дъщеря му? Тогава оставаше семейството му в Константинопол. И какво от това?

Нима Илбарис ще иде при императора да се оплаква, че Агасике го е излъгал, когато Илбарис е искал да изнесе най-голямата тайна на императорската войска? Ако Агасике не се появи, Илбарис ще трябва да изпрати кораба във Фанагория с Денис и Камай, но самият той да остане. Само че под какъв предлог? Например, че Агасике дължи на ханската хазна хиляда жълтици. Или някаква друга причина. Или трета... Но без гръцкия огън няма връщане обратно във Фанагория. А изглежда, че до тайната не може да се добере без Агасике. Или без Симоката... само ако Симоката бе тук. Да, не и без Симоката. Ако се наложи да остане в Константинопол, отново ще отиде в рибарското селище. Ще намери ли колибата? Ще я намери, няма друг изход, нуждата ще го упъти.

Но Агасике... Агасике. Нима гъркът го е подвел? Не може да бъде. Ала нали тогава, когато вървеше към императорския дворец, мислеше същото.

Четиридесет крачки насам, четиридесет крачки на обратно. И отново насам.

Тъмното небе, в което големите звезди светеха като сребърни гвоздеи, започна едва-едва да просветлява. Агасике го нямаше. Ако не дойде до изгрев, нека Камай да поведе кораба.

Илбарис се качи на борда, влезе в каютата си, извади изпод леглото малко ковчеже и превъртя ключа. Трябва да остави всичко, ще вземе само парите. Останалото злато се намира в плътната кожена кесия. Може би трябва да остави и ковчежето? Не може да върви из града и в същото време да носи със себе си кожена торбичка с две хиляди жълтици.

Защо го няма Агасике? Какво се е случило с него? А може... Може би изобщо вече не е на този свят?

Онзи грък Дариан каза, че Тангра помага на Илбарис. Така и трябваше да бъде. Тангра и сега трябва да помогне. Нали Илбарис не се старае заради себе си, а за всички българи, за целия род Дуло. За да не са заплаха за племето свирепите и неизброими хазарски орди. Преди всичко срещу тях ще обърне ханът страшното гръцко оръжие, само... само да попадне в ръцете му. Ще разгроми тюмените на Юлуш, ще ги разпръсне обратно. И тогава...

За Илбарис времето спря. И тогава... Какво тогава? Тогава за българите ще настъпят спокойни времена. Хазарите няма да

представяват повече вечна заплаха, ще настане мир. Колко е странно — за да се възцари мир и спокойствие първо трябва да се пролеят реки от кръв. Но няма друг начин. Хазарският хаган от друга дума не разбира. И за да настъпи този мир, Илбарис сега стои тук, в тясната клетчица, и събира всичко, което му е необходимо, ако се наложи да остане в Константинопол, този град, претъпкан със съгледвачи и доносници.

Защо не дойде Агасике? И колко още да го чака?

Но ако... но ако всичко успее... Не, тогава и хан Кубрат няма да посмее да оскърби с отказа си този, който ще спаси българите. Той, разбира се, е повелител, възкачен на трона на Велика България, но и над него стоят законите и обичаите. А обичаят повелява този, който е извършил подвиг в името на общото благо, във всичко да е равен с най-знатния от знатните и ако дъщерята на хана му бъде дадена за жена, това с нищо няма да наруши закона на предците.

Чечке... Той видя лицето ѝ, почувства аромата на косите ѝ. Как ухаеха, как вдъхваше той аромата им там, в степта. Въобще не така, както благоухаеше ръката на императрица Мартина, когато я целуна, по съвсем друг начин... още по-хубаво. Чечке... Аксакалите ще я дадат на този, който донесе гръцкия огън във Фанагория. Тептангра Ирсан ще го подкрепи. Хан Кубрат не може да отмени решението на съвета на старейшините.

Сега всичко зависи от Агасике. Агасике...

Илбарис не заключи сандъчето и го пхна под леглото, после излезе на палубата. Корабът забележимо бе натежал от товара и потънал повече във водата. Камай изпълняваше заповедта и отново и отново проверяваше запасите: буретата с прясна вода, огромните връзки осолена риба и сушено месо. Във всяка бъчва хвърляше по няколко сребърни монети, за да не се вмирише и развали водата, проверяваше всяка връзка дали е добре завързана и окачена далеч от досега на плъховете. Утрото настъпваше, небето съвсем побеля и на изток вече се показва ясна алена резка. Тангра, помогни...

Илбарис стоеше на палубата и гледаше натам, откъдето трябваше да се покаже светилото. Зад гърба му равномерно отекваха стъпките на стражите. Улицата, която водеше към пристана, бе пуста. Вятърът подухваше, отначало едва-едва, а после все по-силно. Тангра, но

какво... Ако се появят Агасике и Симоката, може веднага да се опънат платната.

По гладката повърхност на морето се появиха вълнички. Корабът, завързан за пристана с дебели въжета, се заклати и разплиска зелената вода по камъните на кея. Това е, свърши се, време е да отплават.

Илбарис се спусна към каютата си, взе ковчето и отново се качи на палубата.

— Камай!

— Да, буйтуре.

— Камай, щом слънцето изгрее, заповядай да вдигнат платната. Къде е кормчията?

— Спи, буйтуре. Да го събудя ли?

— Да, нека става. Върви.

„О, Тангра! Защо мълчиш? Не искаш ли да ми помогнеш? Защо? Защо?...“

Камай доведе Денис, който спеше, вървейки.

— Денисе! — в гласа на Илбарис имаше нещо, което накара пияният веднага да се събуди.

— А, буйтуре!... Искаш ли вино? Там при мен има още...

— Камай! Вземи още двама алипи, завържи този пияница с въже и го хвърли за малко зад борда.

— Слушам, буйтуре!

Кормчията не бе успял да разбере какво става, когато го хвърлиха зад борда, препасан през гърдите с въже. Извадиха го. Водата се стичаше по палубата. Наоколо мълчаливо гледаха гребците.

— Камай! Ако видиш кормчията още веднъж пиян, постъпи по същия начин. Разбрано?

— Да, буйтуре.

От погледа, който Камай метна към Денис, не оставаше и капка съмнение, че точно така и ще стане.

— Иди се приведи в ред — каза Илбарис; жал му беше за Денис, но пияният кормчия е по-страшен и опасен, от която и да е буря.

— Камай! Аз оставам.

— Но, буйтуре...

Илбарис отведе воина към единия борт и нещо му зашепна на ухото.

— Запомни ли всичко, батире?

— Всичко запомних, буйтуре.

И точно в този миг Илбарис видя Агасике. Наистина, по-скоро се досети, че е той. Той и Симоката. Но в какъв вид? Опърпани, като двама осъмнали пияници, те вървяха и се подкрепяха един друг — нито един императорски шпионин не би ги познал така. Симоката просто приличаше на старо чучело, а тъстът на Денис се спъваше на всяка крачка и раздираше утринния въздух с непристойни ругатни.

— Камай!

— Да, буйтуре.

— Веднага щом тези двамата се озоват на борда, вдигай трапа и опъвай платната.

— Тези двамата ли, буйтуре?

— Изпълнявай.

Алипите не бяха успели още да вдигнат напълно трапа, когато тежкото четириъгълно платно бавно пропълзя по мачтата и се изду от свежия вятър. Гребците, които вече не бяха приковани с тежка верига роби, а свободни хора, се отблъснаха от кея с прибраните навътре весла. Корабът потрепера, тъмната ивица вода, която отделяше левият борд от каменния пристан, започна да се увеличава, след това платното улови вятъра, мачтата проскърца и улиците, пресечките, площадите и къщите на Константинопол започнаха да се отдалечават. Смаляваха се все повече и повече, докато не изчезнаха съвсем. Последен изчезна съборът на Света София.

Илбарис се спусна долу. Агасике седеше на леглото, гледаше пред себе си, а Симоката лежеше.

— Е — каза Илбарис, — здравейте. Здравей, уста Агасике. И ти, аксакале Симоката.

— Няма вече Симоката — каза гъркът. — Той вчера умря и лекарят потвърди смъртта му. Мисля, че днес тялото му ще бъде погребано в общата могила за бедните. А пред теб стои твоят далечен роднина Симай-ата. Запомни ли? Симай-ата. Постави стража на вратата и нека остане чак до Фанагория...

Илбарис пристъпи към него:

— Уста... Агасике...

— Добре, буйтуре. Когато видиш ювиги-хана, кажи му, че гърците може и да обичат златото повече от всичко на света, но помнят доброто така, както и всички останали хора.

Илбарис измъкна сандъчето и отвори капака:

— Трябва да се разплатя с теб, майсторе.

— Трябва, буйтуре. Дай ми петстотин дирхема.

— А останалите?

— Останалите ще ги дадеш на този, който дойде при теб във Фанагория на онова място, където се намира магазинът на юдея Авраам, търговеца на благовония, и ти покаже втората половина на ето тази монета. Носи я на шията си.

Същата нощ на едно уединено място Агасике слезе от борда и се разтвори в мъглата. А корабът, гонен от попътния вятър, продължи спокойния си бяг на север...

[1] Перун — върховен езически бог на славяните. — Б.пр. ↑

[2] Кафските планини — по името на град Кафа, днешна Теодосия, разположен на брега на Черно море, Кримски полуостров. — Б.пр. ↑

[3] Сахтиян — вид обработена зърнеста кожа. — Б.пр. ↑

[4] Понтифик — титла, носена от римските императори до Грациан (375–383 г.) След това се възприема от папите. — Б.пр. ↑

[5] Друнгарий (гр.) — висока управленческа длъжност. — Б.пр. ↑

[6] Вигла (гр.) — пост, наблюдателница, стража. — Б.пр. ↑

[7] Варяги — наемници или търговци от Скандинавия, събирателно име на норманите, използвано като синоним на викинги. — Б.пр. ↑

РЕЧНИК

А

Аванпост — преден пост.

Аждах — зло същество от митологията на татарите и монголите, наподобяващо огромна змия, което живее край водоемите и изяжда хората и животните, идващи да пият вода.

Аксакал — глава на рода, старейшина, уважаван човек в Средна Азия и Кавказ (от тюркски „ак“ — бял и „сакал“ — брада).

Аргамак — порода коне за езда.

Б

Багатур — военна длъжност, войскови командир, началник на войскава част (бага), боляр (благородник) от обкръжението на хана. Аналогът му в персийските езици е „батър“, „батир“.

Бек — дребен владетел.

Бяла река — река в Южен Урал, Башкирия, ляв приток на Кама.

В

Варяги — наемници или търговци от Скандинавия, събирателно име на норманите, използвано като синоним на викинги.

Вигла (гр.) — пост, наблюдателница, стража.

Г

Геена — от еврейски — долината на Еном, намираща се около стените на Ерусалим, използвано е от автора като пъкъл, ад, неугасим огън.

Д

Диоклециан (Gaius Aurelius Diocletianus) — роден през 245 г. в Диоклеа, Далмация (Горна Илирия). По времето на тетрархията от 286 до 305 г. заедно с император Максимилиан император на Тракия, Азия и Египет. Подлага на жестоки гонения християните.

Дирхем — парична единица (от гръцки — драхма).

Джайляу — още и джайла, жайлау, яйла (тюрк.) — лятно пасбище, обикновено платообразно, в субалпийските и алпийските планински пояси на планините в Средна Азия, Кавказ и Крим.

Друнгарий (гр.) — висока управленческа длъжност.

Е

Ермак алай — от тюркски — „ермак“ — разрушавам, разкъсвам и „алай“ — военна единица, съставена от хиляда воини.

И

Илбарис — татарско име от древнотюркски произход „ил“ — страна, „барс“ — тигър; със значение на „герой на страната“.

Илтабар — предводител, владетел на страна или народ — (тюркски „ил“ — страна).

Илхан — син на хана.

Итил — днешна р. Волга.

К

Кавхан — висша прабългарска титла, заместник на хана.

Кама — главната река на Западен Урал.

Капитолийските гъски — през III век преди Христа галите буквално прегазват древна Италия и обсаждат Рим. Численото им превъзходство е огромно, а бъдещата империя се състои все още от града на Тибър и околната област. Но свещените гъски от храма на Юпитер, издигащ се на Капитолийския хълм, усещат с тънкия си слух пълзящите по стените в една безлунна нощ гали и надават крясък, с който събуждат не само заспалите стражи, но и целия град, като по този начин спасяват Рим.

Капище — езически храм, светилище преди покръстването.

Караулбашия — началник на караула (башия — началник).

Кирмен — крепост.

Горен Кирмен (Керман) — днешен Казан. Град на река Волга, в древността каменна крепост, аванпост на северната граница на България, а през XIV век става столица на Волжка България.

Коса Тузла — остров в Керченския пролив на Азовско море.

Константин (Константин I Велики) (274–337). Син на император Констанций Хлор от първата му жена Елена. Римски император, отначало император на Запада (306–324) в тетрархията. Нанася победа над готите, отстранява претендентите за императорска власт, обединява империята и става автократор (324–337). Започва строеж на нов град и пренася там столицата Константинопол (330). През 313 г. с Миланския едикт разрешава свободно разпространение на християнството и сам става християнин преди смъртта си. Взема участие в Никейския събор и привлича религията към своите политически планове.

Констанций Хлор (Flavius Valerius Constantius Chlorus) — роден 264 г. в Илирия, цезар (управител) на Галия, Испания и Британия (293–305 г.) по времето на Диоклециан и Максимилиан, август (император) от 305 до 306 г.

Кафските планини — по името на град Кафа, днешна Теодосия, разположен на брега на Черно море, Кримски полуостров.

Курай — духов музикален инструмент, подобен на кавал.

М

Майдан — площад, мегдан.

Манич — река в Кавказ, приток на река Дон.

Н

Нерпа — млекопитаещо животно от семейството на тюлените.

Несториани (несторианци) — източноправославна секта, основана през V век в Мала Азия и Сирия от бившия константинополски патриарх Нестор; проповядват, че божествената и човешката природа на Христос съществуват независимо една от друга.

П

Перун — върховен езически бог на славяните.

Поляни — източнославянско племе (VI-IX в), населяващо бреговете на река Днепър в долното ѝ течение между устията на река Припят и река Рос. С тях е свързана древната летописна легенда за началото на Русия, за първите руски князе, и основаването на Киев. През VI-VII в. поляните са ядрото на древноруската държава, впоследствие обединяват около себе си други източнославянски области. За последен път се споменават в летописите през 994 г., след това името е заменено от етнонима „руси“.

Протосинкел — титла на православен свещеник, главен съветник.

Понтифик — титла, носена от римските императори до Грациан (375–383 г.) След това се възприема от папите.

Р

Росомаха — малък хищен звяр с ценна светлокафява пухкава козина.

С

Саксини — племена, населяващи земите около град Саксин в устието на река Волга, голям град, смятан за късна столица на Хазарската империя, недалеч от днешен Астрахан.

Сахтиян — вид обработена зърнеста кожа.

Свърбига източна (Bunias orientalis) — двугодишно или многогодишно растение, високо около метър, с жълти цветове, с висока хранителна стойност, използва се и в билколечението.

Т

Табасаран — в района на Табасаранската планина (в Кавказ), край брега на Каспийско море, се издига висока стена, преграждаща участък от морето до високите планини. Изградена е в древността за защита от набезите на номадските племена. „Планинската стена“

преминава от крепостта далеч на запад в Кавказките планини. Градът, разположен в нея, се е наричал с различни имена от народите, които са преминавали през областта, съвременното му име е Дербент (Железни врата).

Табиб — лекар, врач.

Табин — съвет.

Табгачи — китайци.

Тамга — знак, печат, дамга.

Тан — древно име на река Дон, Великата река.

Тептархан — от „тархан“ — титла на феодал, военен съветник на хана, градоначалник, който събира данък за хана от жителите на града; в случая употребено като „главен, върховен тархан“.

Темрюк — град в днешна Русия, разположен на Таманския полуостров, център на Темрюкския район, Краснодарска област.

Тимер Капка — в древността град Дербент.

Тълмач — преводач, тълкувател.

Тюмен — войскова част от 10 000 войни.

Тюркути — според някои източници, синоним на тюрки. Според други, тюркути (кок-тюрки) е наименование само на едно племе.

У

Уста — майстор.

Уки — река на полуостров Камчатка.

Х

Хилядник — военачалник, командващ отряд от общо хиляда души, под негово командване са десет стотници, които от своя страна командват по сто воини.

Хорезмшах — владетел на Хорезм (Персия); титла на владетел на арабска страна.

Ч

Чапан — традиционна дълга дреха, роба, подобна на халат.

Чулман (Чолман) — наименованието на горното течение на река Кама, преди вливането на притока ѝ река Бяла. — (старотюркски)

Ю

Ювиги — от латински (subigi) — мъдър.

Юфт — вид кожа.

Я

Янк — древно название на река Урал (Светлата река)

Ясак — (тюркски) — дан, данък, събиран обикновено в натура (кожи).

Издание:

Автор: Мусагит Хабибулин

Заглавие: Хан Кубрат

Преводач: Гергана Стойчева

Година на превод: 2005

Език, от който е преведено: руски

Издател: Посоки

Година на издаване: 2005

Редактор: Ирина Желязкова

Технически редактор: Валентин Иванов

Коректор: Вяра Донева, Лазарина Донева

ISBN: 954-91713-5-3

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/1300>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.